

Міністерство освіти і науки України
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича

О.В. Гетманцев, Л.А. Кондрат'єва,
Л.А. Остафійчук, А.Л. Паскар, І.Ю. Татулич

ЦИВІЛЬНЕ ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО УКРАЇНИ

(ЗАГАЛЬНА ЧАСТИНА)

Підручник



Чернівці
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича
2022

ББК
УДК

*Друкується за ухвалою Вченої ради
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
(протокол № 12 від 01.12.2021 р.)*

РЕЦЕНЗЕНТИ:

Фурса С.Я. – доктор юридичних наук, професор кафедри нотаріального, виконавчого процесу та адвокатури, судоустрою Навчально-наукового інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Коссак В.М. – доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України, завідувач кафедри цивільного права та процесу Львівського національного університету імені Івана Франка;

Андронов І.В. – доктор юридичних наук, професор кафедри цивільного процесу Національного університету «Одеська юридична академія».

Цивільне процесуальне право України (Загальна частина):
підруч. / О.В. Гетманцев, Л.А. Кондрат'єва, Л.А. Остафійчук,
А.Л. Паскар, І.Ю. Татулич; за ред. О.В. Гетманцева. Чернівці:
Чернівецьк. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2022, 412 с.

ISBN

У підручнику на основі чинного цивільного процесуального законодавства України, матеріалів судової практики розглядаються та аналізуються норми цивільного процесуального законодавства, науково-теоретичні погляди науковців з питань практичного застосування в судовій діяльності норм матеріального і норм процесуального права при вирішенні цивільних справ у порядку цивільного судочинства.

Для студентів вищих навчальних закладів України за спеціальністю – 081 Право, аспірантів, докторантів, викладачів, юристів – практиків.

ISBN

© О.В. Гетманцев, Л.А. Кондрат'єва,
Л.А. Остафійчук, І.Ю. Татулич,
А.Л. Паскар, 2022

© Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича, 2022

КОЛЕКТИВ АВТОРІВ:

О.В. Гетманцев, кандидат юридичних наук, доцент – теми 1, 2, 3, 6, 7, 8, 11, 16.

Л.А. Кондрат'єва, кандидат юридичних наук, доцент – теми 5 (у спіавт. з Паскар А.Л.), 9, 10, 17.

Л.А. Остафійчук, кандидат юридичних наук, доцент – теми 4,13.

А.Л. Паскар, кандидат юридичних наук, доцент – теми 5 (у спіавт. з Кондрат'євою Л.А.),14, 15.

І.Ю. Татулич, кандидат юридичних наук, доцент – теми 12.

ЗМІСТ

Передмова.....	9
----------------	---

Тема 1

Поняття цивільного процесуального права як галузі

1. Поняття цивільного процесуального права. Предмет, метод і система цивільного процесуального права	11
2. Співвідношення понять: «цивільне процесуальне право», «цивільний процес», «цивільне судочинство»	22
3. Функції цивільного процесуального права як галузі права України	25
4. Взаємодія та співвідношення цивільного процесуального права з іншими галузями в системі права України.....	30
5. Джерела цивільного процесуального права	34
6. Наука цивільного процесуального права	51

Тема 2

Загальні положення цивільного судочинства

1. Форми і способи захисту цивільних прав, свобод чи законних інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави і суспільних інтересів.....	55
2. Цивільне судочинство як процесуально-правова форма здійснення правосуддя в цивільних справах	72
3. Поняття, мета і завдання цивільного судочинства	76
4. Види проваджень і стадії у цивільному судочинстві	82
5. Цивільна процесуальна форма судового процесу.....	88

Тема 3

Принципи цивільного судочинства

1. Поняття й ознаки принципів цивільного судочинства.....	92
2. Система принципів цивільного судочинства	98
3. Зміст принципів (засад) закріплених у цивільному процесуальному законодавстві	101
4. Принципи інститутів цивільного процесуального права (інституційні принципи).....	137
5. Правові аксіоми в цивільному судочинстві.	145

Тема 4

Цивільна юрисдикція

1. Поняття та види цивільної юрисдикції..... 147
2. Предметна та суб'єктна юрисдикція..... 150
3. Інстанційна юрисдикція..... 161
4. Територіальна юрисдикція (підсудність) 163
5. Підстави та порядок передачі справи з одного суду до іншого..... 177

Тема 5

Цивільні процесуальні правовідносини

1. Поняття та ознаки цивільних процесуальних правовідносин..... 181
2. Виникнення, зміна і припинення цивільних процесуальних правовідносин.....185
3. Поняття та класифікація суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин.....192
4. Зміст і об'єкт цивільних процесуальних правовідносин..... 202

Тема 6

Суд як суб'єкт цивільних процесуальних відносин

1. Склад суду 207
2. Правовий статус судді у цивільному судочинстві..... 211
3. Правовий статус присяжних у цивільному судочинстві 214
4. Відводи і самовідводи в цивільному судочинстві 217

Тема 7

Сторони в цивільному судочинстві

1. Поняття та основні ознаки сторін, їх процесуальні права й обов'язки..... 222
2. Співучасть у цивільному судочинстві 231
3. Заміна неналежного відповідача. Залучення співвідповідача 234
4. Цивільне процесуальне правонаступництво 236

Тема 8

Треті особи в цивільному судочинстві

1. Поняття та види третіх осіб..... 239
2. Треті особи, які заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору..... 242
3. Треті особи, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору..... 246

Тема 9

Цивільне процесуальне представництво

1. Поняття представництва. Види представництва..... 252
2. Представництво інтересів особи законними представниками..... 257
3. Представництво юридичних осіб..... 258
4. Особи, які можуть бути представниками..... 261
5. Особи, які не можуть бути представниками..... 262
6. Повноваження процесуального представника та документи, що їх підтверджують..... 263

Тема 10

Участь у судовому процесі органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб

1. Суб'єкти звернення, підстави участі в цивільному процесі.....266
2. Форми участі в процесі органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб..... 270
3. Процесуальний правовий статус органів та осіб, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб..... 278

Тема 11

Інші учасники судового процесу

1. Поняття інших учасників цивільного судочинства..... 286
2. Особи, які сприяють організаційно-технічному забезпеченню цивільного процесу..... 287
3. Особи, які сприяють суду в розгляді цивільної справи..... 291

Тема 12

Процесуальні строки

1. Поняття, значення та види процесуальних строків 303
2. Обчислення процесуальних строків, зупинення, поновлення та продовження процесуальних строків 308

Тема 13

Судові виклики і повідомлення

1. Поняття та види судових повісток 312
2. Порядок вручення судових повісток 319
3. Процесуальні наслідки для учасників судового процесу, спричинені не отриманням ними судових викликів і повідомлень 328

Тема 14

Судові витрати

1. Поняття та види судових витрат 331
2. Судовий збір та особливості його сплати 334
3. Витрати, пов'язані з розглядом судової справи 339
4. Розподіл судових витрат між сторонами 344

Тема 15

Заходи процесуального примусу

1. Поняття, сутність та види заходів процесуального примусу 347
2. Порядок застосування заходів процесуального примусу 349

Тема 16

Доказування та докази в цивільному судочинстві

1. Поняття доказування в цивільному судочинстві 356
2. Поняття доказів у цивільному судочинстві 361
3. Предмет доказування 366
4. Обов'язок доказування і подання доказів до суду 370
5. Підстави звільнення від доказування 375
6. Належність, допустимість, достовірність і достатність доказів 378

7. Правила оцінки доказів судом.....	381
8. Витребування доказів судом. Судові доручення щодо збирання доказів.....	387
9. Огляд доказів за їх місцем знаходження, огляд доказів, що швидко псуються.....	390
10. Забезпечення доказів.....	393

Тема 17

Характеристика окремих доказів (засобів доказування)

1. Показання свідків.....	397
2. Письмові докази.....	401
3. Речові докази.....	403
4. Електронні докази.....	405
5. Висновок експерта.....	407

*Треба багато вчитися, щоб знати хоч трохи.
Шарль Луї Монтеск'є*

ПЕРЕДМОВА

Незважаючи на стрімкий розвиток технологій, висококласний юрист є і буде затребуваним на ринку праці. Це такий юрист, який є креативним, ініціативним, уміючим виступати і подавати здобуті у процесі дослідження відомості доступною мовою; який не використовує знайдені в Інтернеті шаблони, а покладається на своє вміння не лише прочитати норму закону, а й правильно її розтлумачити та застосувати при вирішенні практичної ситуації. Сьогодні ми всі усвідомлюємо, що на часі розвивати ті здібності, які не доступні роботам, які у майбутньому відберуть робочі місця в більшості людей. Тому в даному підручнику колектив авторів намагався у виразити індивідуальне сприйняття тем, що вивчаються навчальною дисципліною «Цивільне процесуальне право України», навчити читачів нестандартному мисленню та за допомогою практичних прикладів у подібних, на перший погляд, ситуаціях формувати суб'єктивний підхід до вирішення конкретної справи.

Авторський колектив доклав багато зусиль, щоб сформувати підручник «Цивільне процесуальне право України» з урахуванням останніх досягнень процесуальної науки. З цією метою використано наукові праці провідних учених-процесуалістів України. У підручнику викладено авторський погляд на деякі теоретичні питання, які в ньому висвітлюються, що має спонукати вчених до наукової дискусії щодо піднятих тем. Водночас ми намагалися зробити цей підручник зрозумілим студентам, які прагнуть до нових знань, а також для всіх, хто лише починає вчити основи цивільного процесу. До підручника ввійшло багато прикладів із судової практики, тому ця книга буде цікава фахівцям, яким потрібно удосконалювати свої знання та навички у повсякденній роботі як у теоретичному, так і в практичному плані. Використання авторами практики Європейського суду з прав людини щодо тлумачення статей 3, 5, 6, 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, якими гарантуються особиста недоторканність,

недоторканність житла та майна, право на справедливий суд тощо, дозволило продемонструвати співвідношення цивільного процесуального законодавства України з міжнародними стандартами прав людини. Авторами підручника висвітлено й суперечності та прогалини у законодавстві, які все ж таки наявні у його нормах, з метою привернення уваги законодавця та проведення дій щодо їх усунення.

Сподіваємося, що підручник виконуватиме роль путівника не тільки для студентів, але й стане в нагоді досвідченим науковцям і практикам у галузі цивільного процесуального права, викладачам вищих навчальних закладів, аспірантам, докторантам, суддям, учасникам цивільної справи, їхнім представникам, іншим учасникам судового процесу.

Автори висловлюють щире подяку всім, хто своїми порадами, зауваженнями, пропозиціями та побажаннями сприяли виходу у світ підручника «Цивільне процесуальне право України».

ТЕМА 1: ПОНЯТТЯ ЦИВІЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА ЯК ГАЛУЗІ

- 1. Поняття цивільного процесуального права. Предмет, метод і система цивільного процесуального права,**
- 2. Співвідношення понять: «цивільне процесуальне право», «цивільний процес», «цивільне судочинство»**
- 3. Функції цивільного процесуального права як галузі права України**
- 4. Взаємодія та співвідношення цивільного процесуального права з іншими галузями в системі права України**
- 5. Джерела цивільного процесуального права**
- 6. Наука цивільного процесуального права**

1. Поняття цивільного процесуального права. Предмет, метод і система цивільного процесуального права

Норми всіх галузей системи права України спрямовані на регулювання суспільних відносин відповідно до завдань та функцій держави на певному історичному етапі її розвитку. Встановлюючи правові норми, держава водночас визначає форми їх здійснення, регулюючи діяльність суб'єктів із виконання цих норм права. Виникають особливі правові норми, які за своїм характером відрізняються від матеріальних приписів і називаються процесуальними, утворюючи у своїй сукупності галузь процесуального права.

Цивільне процесуальне право займає фундаментальне місце в системі права України і посідає важливе місце в системі юридичних наук. Цивільне процесуальне право сформувалося як результат соціально-економічного розвитку суспільства, становлення й удосконалення процесуального законодавства, яке потребувало уніфікації та виокремлення в самостійну сферу регулювання суспільних відносин – судового захисту цивільних прав у порядку цивільного судочинства. Формування цивільного процесуального права, як правило, пов'язують із серединою ХІХ століття, а саме: з прийняттям Статуту цивільного судочинства

у 1864р., появою цілої плеяди відомих представників науки цивільного процесуального права, таких як Є.В. Васьковський, Г.Л. Вербловський, Ю.С. Гамбаров, В.М. Гордон, А.Х. Гольмстен, В.Л. Ісаченко, К.І. Малишев, Є.Ф. Нефедьєв, В.О. Рязановський, І.Є. Енгельман, Т.М. Яблочков та інші, теоретичні напрацювання яких стали основою для становлення та розвитку цивільного процесуального права як науки та галузі права, формування наукових напрямків. З цього часу цивільний процес (цивільне судочинство) на юридичних факультетах починає викладатися як самостійна базова навчальна дисципліна, яка мала не лише прикладне, а й науково-теоретичне значення, а в системі права виділилася самостійна галузь - цивільний процес (цивільне судочинство).

Цивільне процесуальне право регулює один із важливих напрямків державної діяльності, яка полягає у виконанні такої особливої функції судової влади як здійснення правосуддя в цивільних справах – судами загальної юрисдикції.

Цивільне процесуальне право виконує соціальну функцію, яка полягає у забезпеченні захисту, охороні та відновленні порушених, оспорюваних, невизнаних прав та інтересів особи (фізичної, юридичної), інтересів держави і суспільства.

Основу цивільного процесуального права складає судовий захист, який включає два аспекти:

1) судовий захист здійснюється органом державної влади – судом, діяльність якого пов'язується із застосуванням в особливій процесуальній формі норм матеріального та процесуального права до спірних матеріальних правовідносин;

2) судовий захист – це діяльність безпосередньо заінтересованих у захисті осіб, здійснювана в суді за допомогою процесуальних засобів, передбачених законом (цивільним процесуальним кодексом), що реалізуються у процесуальних правовідносинах учасників процесу із судом. Процесуальний порядок провадження в цивільних справах охоплюється таким поняттям як «цивільне судочинство».

Цивільне процесуальне право об'єднує певну систему правових норм, які регулюють порядок здійснення правосуддя в

цивільних справах. За своєю природою і змістом такі норми права є процесуальними, основне призначення яких - регулювання суспільних відносин між судом з кожним учасником процесу з приводу розгляду і вирішення цивільної справи. Такі норми певним чином систематизовані та в сукупності утворюють самостійну галузь в системі права України – цивільне процесуальне право.

Цивільне процесуальне право складається із цивільних процесуальних норм, закріплених у Конституції України, в міжнародних договорах, кодифікованому акті про цивільне судочинство – в цивільному процесуальному кодексі, а також в інших законах України, які визначають особливості розгляду окремих категорій справ.

Норми цивільного процесуального права визначають увесь хід судового процесу, встановлюють для кожного суб'єкта цивільних процесуальних відносин міру необхідної та можливої поведінки. Реалізація учасниками судового процесу своїх процесуальних прав та обов'язків здійснюється в рамках цивільних процесуальних відносин шляхом вчинення судом і суб'єктами судового процесу процесуальних дій. Порядок і послідовність процесуальної поведінки суду, учасників судового процесу в цивільному судочинстві чітко регламентується цивільними процесуальними нормами, які розміщені в різних нормативно-правових актах, але основна група таких норм знаходиться в Цивільному процесуальному кодексі України, прийнятого Верховною Радою України 18 березня 2004р.

Цивільне процесуальне право – це сукупність (система) правових норм (цивільних процесуальних), розташованих у певній системі, які регулюють суспільні відносини між судом і учасниками судового процесу в сфері здійснення судочинства в цивільних справах шляхом розгляду і вирішення цивільних справ у суді першої інстанції, а також у порядку перегляду судових рішень у вищестоящих судових інстанціях, перегляду рішень третейських судів і видачі виконавчих листів на примусове виконання їх рішень, відносини пов'язані з

виконанням судових рішень у цивільних справах, визнанням і виконанням рішень іноземних судів на території України.

Особливості цивільного процесуального права полягають у тому, що:

- це самостійна галузь права в системі права України (має свій предмет і метод правового регулювання);

- регулює суспільні відносини між судом і учасниками судового процесу в сфері здійснення правосуддя в цивільних справах, а також відносини, що вирішуються в межах цивільного процесу, але які не пов'язані із здійсненням цивільного судочинства;

- об'єднує систему процесуальних норм (цивільне процесуальне законодавство), які регулюють процесуальний порядок провадження в цивільних справах, а також відносини пов'язані з виконанням судових рішень у цивільних справах, здійсненням судового контролю за виконанням судових рішень, наданням дозволу на примусове виконання рішень третейських судів, відновленням втраченого судового провадження і провадження за участю іноземних осіб, а також процесуальні норми, що регулюють провадження у справах про оскарження рішень третейських судів, оспорювання рішень міжнародних комерційних арбітражів, відносини пов'язані з визнанням і виконанням рішень іноземних судів, міжнародних комерційних арбітражів;

- урегулює здійснення судами загальної юрисдикції основної функції – ефективний захист порушених, невизнаних або оспорюваних суб'єктивних матеріальних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави і суспільства.

Предмет правового регулювання відповідає на запитання: на що впливає право як система норм? Метод правового регулювання відповідає на запитання: як воно впливає, тобто у який спосіб або якими способами і засобами здійснюється правовий вплив? Отже, предмет дає можливість виділити певну групу суспільних відносин, які підпадають під регулюючий вплив процесуальних норм. Специфікою предмета цивільного процесуального права є те, що правове регулювання здійснюється лише стосовно тих суспільних відносин, які мають

юридичну форму та існують у вигляді цивільних процесуальних відносин. Існування в цивільному процесі відносин, не врегульованих нормами цивільного процесуального права, неможливе. Тому викликають заперечення погляди процесуалістів, які у предмет цивільного процесуального права поряд з цивільними процесуальними відносинами окремо включають процесуальні дії суду та учасників судового процесу або погляди процесуалістів, які в предметі виділяють лише процесуальну діяльність суду та учасників судового процесу в сфері цивільного процесу. Найбільш поширеним поглядом на предмет цивільного процесуального права є його визначення через цивільні процесуальні правовідносини у сфері здійснення правосуддя в цивільних справах, тобто як урегульований нормами цивільного процесуального права порядок розгляду та вирішення цивільних справ. Процесуальна діяльність як складовий елемент предмета цивільного процесуального права або як його основний елемент, ставить питання про місце і природу такої діяльності в рамках цивільного судочинства. Така діяльність суду та учасників судового процесу не може реалізуватися поза цивільними процесуальними відносинами, які регулюються нормами цивільного процесуального права. Саме процесуальні права й обов'язки є регуляторами поведінки суду і учасників судового процесу, оскільки саме вони визначають межі дозволеної та необхідної поведінки, реалізація яких здійснюється в межах цивільних процесуальних відносин. Цивільна процесуальна діяльність є елементом цивільних процесуальних відносин поряд з цивільними процесуальними правами та обов'язками суду й учасників судового процесу. Будь-яка діяльність поза цивільними процесуальними відносинами не регулюється нормами цивільного процесуального права, а тому така діяльність не може носити характер процесуально-правової, оскільки відсутній зв'язок між нею і закріпленими у нормах цивільного процесуального права процесуальними правами та обов'язками.

Предметом цивільного процесуального права є суспільні відносини (цивільні процесуальні), які виникають у

сфері цивільного процесу при здійсненні правосуддя в цивільних справах.

Особливості предмета цивільного процесуального права наступні: визначає коло тих суспільних відносин, які регулюються нормами цивільного процесуального права; визначає межі застосування судом норм матеріального та процесуального права; дає можливість конкретизувати мету і завдання процесуальної діяльності суду, учасників судового процесу; обов'язковим суб'єктом суспільних відносин, які входять до предмета правового регулювання, є суд; дає можливість об'єднати норми цивільного процесуального права в систему; цивільні процесуальні відносини, які входять в предмет правового регулювання, існують у вигляді системи.

Існує також питання про те, які саме суспільні відносини повинні охоплюватися предметом цивільного процесуального права. З цього питання в процесуальній науці існує два підходи у визначенні структури предмета цивільного процесуального права: вузький і широкий.

Представники вузького розуміння предмета цивільного процесуального права вважають, що його утворюють лише ті суспільні відносини, які виникають (складаються) лише за участі суду та учасників цивільного процесу під час розгляду і вирішення цивільних справ або при здійсненні правосуддя¹. Тобто процесуальна діяльність таких юрисдикційних органів як господарські та третейські суди не підпадає під предмет правового регулювання цивільного процесуального права. Система норм права, які врегульовують цивільне судочинство, і система норм права, що врегульовують порядок провадження в інших юрисдикційних органах, відрізняються за предметом правового регулювання і не поєднанні в одній галузі. Такі норми

¹ Васильєв С.В. Цивільний процес: Підручник / С.В. Васильєв. К.: Алерта, 2019. С.16; Цивільне процесуальне право України: Підручник / Бичкова С.С., Бірюков І.Аю, Бобрик В.І. та ін.; За аг. ред. С.С. Бичкової. К.: Атіка, 2009. С.16; Цивільний процес України: академічний курс: Підручник; за заг ред. С.Я. Фурси. К.: Видавць Фурса С.Я.: КНТ, 2009. С.29.; Цивільне процесуальне право України: Підручник. / М.М. Ясинок, М.П. Курило, Ю.В. Білоусов, О.О. Кармаза, С.І. Запара та ін.; За заг. ред. д.ю.н. професора М.М. Ясинка. К.: Алерта, 2016. С. 20.

утворюють самостійні процесуальні галузі права поряд з цивільним процесуальним. При вузькому розумінні предмета правового регулювання такі поняття як «цивільне процесуальне право», «цивільний процес» і «цивільне судочинство» ототожнюються. Тобто предметом цивільного процесуального права є цивільне судочинство (цивільний процес).

Поняття широкого розуміння предмета цивільного процесуального права бере початок з 60-х років минулого століття¹. Спочатку до предмета цивільного процесуального права зараховувалися всі види і напрямки юрисдикційної діяльності: народних судів (тепер це суди загальної юрисдикції), арбітражних (господарських) судів, третейських судів, товариських судів, комісій з трудових спорів, профспілки, нотаріат, яким законом надано повноваження розглядати і вирішувати цивільні справи. Основним аргументом широкого поняття предмета цивільного процесуального права стала спільність предмета захисту – норми матеріального права. Природа процесуального права визначається не видом правозастосовного органу, а характером матеріальних норм, які він застосовує у своїй діяльності. Тобто цивільне процесуальне право (цивільний процес) повинен охоплювати всі види юрисдикційних органів, які застосовують матеріальне право (цивільне, сімейне, житлове, трудове тощо). Дана концепція не знайшла широкої підтримки серед процесуалістів.

Сучасні представники широкого розуміння поняття предмета цивільного процесуального права дещо по-новому трактують його межі. Обґрунтовується, що до предмета входять суспільні відносини за участі всіх судів, які входять у єдину систему судоустрою України, тобто це суди, які спеціалізуються на розгляді цивільних, господарських, адміністративних справ, а також справ про адміністративні правопорушення (ст. 18 Закону України «Про судоустрій і статус суддів»), і за участі третейських судів, оскільки всі вони застосовують норми

¹Див.: Зейдер Н.Б. Предмет и система советского гражданского процессуального права // Правоведение. 1962. №3. С.68-82.

цивілістичних галузей матеріального права¹. З цих позицій цивільне процесуальне право ототожнюється з цивільним процесом, основу яких складають цивільне судочинство, господарське судочинство, адміністративне судочинство, третейське судочинство. Тож і предмет цивільного процесуального права утворюють процесуальні норми, які регламентують порядок діяльності цих судових органів з приводу розгляду і вирішення цивільних справ. Критеріями об'єднання таких процедур виділяються: однаковий предмет діяльності (розгляд і вирішення цивільних справ); однакова мета (захист прав та інтересів учасників матеріальних відносин); однакові принципи діяльності; однакові процесуальні інститути (позов, докази, оскарження тощо). Тому врегульований законом порядок здійснення судочинства зазначеними судами може бути уніфікований шляхом створення єдиного кодексу². Така інтеграція може мати місце в майбутньому внаслідок подальшої судово-правової реформи в Україні. У цьому розумінні можна говорити про цивільне процесуальне право або цивільний процес, який буде охоплювати цивільне судочинство і господарське судочинство. Забезпечення в майбутньому такої єдності повинно торкатися лише організаційної основи правосуддя. Щодо функціональних основ діяльності таких судів та їх особливостей, то ці питання неможливо врегулювати єдиним кодексом, оскільки це утруднить користування ним, приведе до ускладнення системи кодексу. У цьому питанні потрібно окремо регулювати цивільне судочинство нормами ЦПК України, а господарське судочинство - нормами ГПК України, де враховувати процесуальні особливості розгляду і вирішення справ відповідними судами, в рамках цивільного судочинства і господарського судочинства, тобто окремими галузями права. Цьому повинні сприяти удосконалення існуючих інститутів і створення ефективних процедур. Можливо, у перспективі ЦПК може стати правовою

¹Курс цивільного процесу: підручник / В.В. Комаров, К.В. Гусаров, Н.Ю. Сакара, та ін.; за ред. В.В. Комарова. Х.: Право, 2016. С. 86-87.

²Штефан М.И. Цивільний процес. Підручник. К., 2001. С.13.

платформою, на основі якої буде проведено уніфікацію різних процесуальних кодексів¹.

Що ж до третейського судочинства, то воно є альтернативним способом захисту, не є здійсненням правосуддя, оскільки основи організації та діяльності третейського суду мають певні особливості які не співвідносяться з нормами цивільного процесуального права².

Отже, цивільне процесуальне право урегульовує процесуальну форму діяльності судів, які здійснюють правосуддя в цивільних справах шляхом їх розгляду і вирішення в порядку цивільного судочинства.

Цивільне процесуальне право як самостійна галузь права має свій метод правового регулювання. Поряд з предметом, метод визначає особливості цивільного процесуального права як самостійної галузі права.

Метод цивільного процесуального права – це сукупність юридичних прийомів і засобів впливу на цивільні процесуальні відносини та на поведінку їх суб'єктів шляхом створення специфічного правового режиму у сфері здійснення правосуддя в цивільних справах.

Значення методу правового регулювання полягає в тому, що за його допомогою держава відповідними юридичними прийомами і засобами впливає на цивільні процесуальні відносини (на цивільний процес у цілому) шляхом забезпечення відповідної (дозволеної чи необхідної) поведінки суб'єктів цих відносин. Особливості такого впливу характеризують специфічні ознаки цивільного процесуального права як галузі.

У теорії цивільного процесуального права метод правового регулювання за змістом характеризується як імперативно-диспозитивний. Співвідношення імперативних і диспозитивних засад відображає, перш за все, специфіку суб'єктів цивільних процесуальних відносин: суду як

¹ Ясинок М.М. Особливості окремого провадження у цивільному праві України.(теоретико-правовий аспект): Монографія. Національний університет «Одеська юридична академія», 2011. С. 31.

² Притика Ю.Д. Теоретичні проблеми захисту прав учасників цивільних правовідносин в третейському суді: Автореф. дис. док. юрид.наук. К.,2006.

обов'язкового суб'єкта всіх цивільних процесуальних відносин, з одного боку, та учасників судового процесу – з іншого. Це одночасне поєднання владно-контрольних і розпорядчих засад, у яких утілюються публічні (державні, суспільні) та приватні інтереси. Держава повинна забезпечити нормативне регулювання порядку здійснення правосуддя в цивільних справах і для цього суди наділяються владними повноваженнями для виконання мети і завдань цивільного судочинства і з іншого - наділяє особу правами на судовий захист надаючи їй ініціативу в розпорядженні своїми процесуальними правами. Таке співвідношення повинно знаходитися в діалектичній єдності і повинно бути гармонійним.

Імперативний метод правового регулювання закріплений у нормах цивільного процесуального права, що встановлюють: зобов'язання; заборону і примус. Диспозитивний спосіб характеризується дозволом і визначається правами суб'єктів цивільного процесу на активну поведінку в межах, установлених нормами ЦПК.

Найбільш повно зміст методу правового регулювання проявляється у його внутрішніх елементах:

1. У процесуально-правовому становищі суб'єктів цивільних процесуальних відносин. Цивільні процесуальні правовідносини є відносинами влади і підпорядкування внаслідок обов'язкової участі в таких відносинах суду – органу держави, наділеного повноваженнями на здійснення правосуддя в цивільних справах. Саме суд керує рухом процесу і здійснює контроль за поведінкою учасників процесу у напрямку її відповідності нормам ЦПК України. Учасники судового процесу (сторони, треті особи, заявник, боржник, заінтересовані особи, органи та особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, представники), інші учасники судового процесу (помічник судді, секретар судового засідання, судовий розпорядник, свідок, експерт з питань права, перекладач, спеціаліст) зобов'язані виконувати вказівки та розпорядження судді - головуючого. Водночас, зазначені суб'єкти наділяються процесуальними правами, реалізація яких здійснюється згідно з

диспозитивністю - на власний розсуд і при свободі вибору варіанта поведінки.

Обмеження активності суду в цивільному судочинстві свідчить про зростання диспозитивних і змагальних засад, зростання самостійності сторін у процесі, підвищення їх активності. Сторони по відношенню одна до одної користуються рівним процесуальним становищем у судовому процесі.

2. У специфіці юридичних фактів, які є підставою виникнення, зміни і припинення цивільних процесуальних відносин. Такими юридичними фактами виступають процесуальні дії суду та учасників судового процесу (подання позовної заяви до суду, відкриття провадження у справі судом).

3. В особливостях застосування заходів процесуального примусу (ст.ст. 143-148 ЦПК України). Це заходи впливу на учасників судового процесу, які можуть бути застосовані судом у випадках, передбачених процесуальним законодавством. Їх застосування є реакцією суду на неправомірну поведінку учасника судового процесу і виражається у певних небажаних наслідках для цих осіб (належно викликаний свідок, який без поважних причин не з'являється на судове засідання або не повідомив про причини неявки, може бути підданий приводу через відповідні органи Національної поліції України (ст. 147 ЦПК України); до учасника судового процесу за порушення порядку під час судового засідання може бути застосовано такий захід процесуального примусу як видалення із зали судового засідання (ст. 145 ЦПК України) тощо).

4. В особливості цивільної процесуальної форми, в межах якої застосовується метод правового регулювання. Процесуальна форма визначає порядок, послідовність процесуальної поведінки суду та учасників судового процесу, а також порядок оформлення та фіксації результатів такої поведінки (наприклад, під час судового засідання ведеться протокол судового засідання і здійснюється його фіксація технічними засобами; показання свідка, як правило, надаються в усній формі тощо).

Система цивільного процесуального права – це сукупність взаємопов’язаних і взаємодіючих інститутів та норм цивільного процесуального права, зумовлених предметом правового регулювання.

Система цивільного процесуального права складається із загальної та особливої частин. В основу поділу системи покладено структуру ЦПК України.

Загальна частина містить процесуальні норми та інститути, які поширюються на всі види проваджень і стадій. Вони розміщені у Розділі I ЦПК України «Загальні положення». Але є норми загальної частини, які знаходяться в особливій частині ЦПК України. Це норми в яких закріплено принцип безпосередності і безперервності судового розгляду справи по суті (ст.213 ЦПК України). Хоча загальна природа їх не міняється, а їх розташування в загальній частині зумовлена правилами законодавчої техніки.

Особлива частина містить процесуальні норми та інститути, які регулюють розвиток процесу за стадіями, визначають процесуальне становище іноземців, осіб без громадянства, порядок виконання судових доручень. Вони розміщені у Розділах II-XIII ЦПК України.

2. Співвідношення понять: «цивільне процесуальне право», «цивільний процес» і «цивільне судочинство»

Одне із найскладних і важливих питань у теорії цивільного процесуального права та в судовій практиці - це використання понятійно-категоріального апарату для позначення та здійснення процесуально-правової характеристики змісту, значення правового явища. Так, для здійснення правосуддя у цивільних справах з метою судового захисту використовують одночасно кілька понять: «цивільне процесуальне право», «цивільний (або цивілістичний) процес», «цивільне судочинство». У науковій літературі відсутня єдність думок з цього приводу. Можна виділити такі підходи до вирішення цього питання:

- 1) перший, і найпоширеніший - ототожнення цих категорій як синонімів;
- 2) другий - наведені категорії розглядаються як окремі поняття;
- 3) третій - такі поняття як «цивільний процес» і «цивільне судочинство» ототожнюються, а «цивільне процесуальне право» розглядаються в самостійному значенні.

Кожне із наведених понять має саме йому притаманний понятійний зміст і призначення. Поняття цивільного процесуального права може розглядатися в кількох значеннях: як *самостійна галузь у системі права України*; як *наука*; як *навчальна дисципліна*.

Цивільне процесуальне право повинно розглядатися, у першу чергу, як понятійна категорія для характеристики самостійної галузевої належності процесуально-правових норм, за допомогою яких держава здійснює правове регулювання такої важливої для суспільства і держави сфери життєдіяльності як здійснення правосуддя у справах, які виникають між громадянами, між громадянином і юридичною особою, між громадянином і державою або суспільством. Тому **цивільне процесуальне право** визначається як система (або сукупність) цивільних процесуальних норм, які встановлюються лише державою чи міжнародними договорами України, для регулювання відносин у сфері судового захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод, інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави відповідними правовими методами правового впливу на поведінку суб'єктів цивільних процесуальних відносин.

Основна функція та завдання цивільного процесуального права як галузі права - здійснювати правове регулювання певної сфери суспільних відносин (цивільних процесуальних) з приводу необхідності здійснювати судовий захист і застосовувати державний примус до суб'єктів правових відносин.

Наука цивільного процесуального права розглядається у параграфі 6 Теми 1. Предмет галузевого регулювання відрізняється від предмета науки.

Цивільне процесуальне право як навчальна дисципліна становить систему знань про закономірності цивільного

процесуального правового регулювання певних суспільних відносин, що виникають у зв'язку із здійсненням правосуддя в цивільних справах; воно є однією з профілюючих дисциплін юридичного циклу, обов'язковою для вивчення студентами-юристами незалежно від типу вищого навчального закладу, факультету, спеціалізації тощо. Предметом цієї навчальної дисципліни є цивільне процесуальне право як система цивільних процесуальних норм і окремі положення науки цивільного процесуального права.

Цивільний процес належить розглядати як урегульований нормами цивільного процесуального права порядок розгляду і вирішення юридичних справ судами загальної юрисдикції, що визначається системою взаємопов'язаних цивільних процесуальних прав і обов'язків, а також процесуальних дій, які реалізуються їх суб'єктами – судом і учасниками процесу¹, а також процесуальний порядок виконання судових рішень у цивільних справах і рішень інших органів (посадових осіб), здійснення судового контролю за виконанням судових рішень, визнання та виконання рішень іноземних судів, рішень міжнародного комерційного арбітражу, рішень третейських судів, провадження у справах про оскарження рішень третейських судів, рішень міжнародних комерційних арбітражі, провадження з відновлення втраченого судового провадження та провадження у справах за участю іноземних осіб. Отже, цивільний процес поєднує цивільне судочинство, окремі судові провадження і виконавчі провадження (несудові провадження). Тому цивільне судочинство є частиною цивільного процесу в порядку якого здійснюється правосуддя в цивільних справах.

Цивільне судочинство – це врегульований нормами цивільного процесуального права процесуальний порядок розгляду і вирішення цивільних справ судами загальної юрисдикції, а також перегляд судових рішень у порядку апеляції, касації та перегляд за нововиявленими або виключними

¹ Васильєв С.В. Енциклопедія цивільного судочинства: основні інститути та теоретичні засади. Київ: Алерта, 2021. С. 632.

обставинами, оскарження рішень третейських судів та оспорювання рішень міжнародних комерційних арбітражів, відновлення втраченого судового провадження, провадження у справах за участю іноземних осіб.

В іноземній правовій доктрині використовується назва судового порядку провадження з розгляду цивільних справ як «цивільний процес» або «судовий процес (судочинство) у певній категорії справ» і не використовується для позначення такого виду процесуальної діяльності суду й учасників справи як «цивільне процесуальне право».

3. Функції цивільного процесуального права України

Поняття «функція» введено до наукового обігу німецьким філософом, математиком, мовознавцем Г. Лейбницем на межі XVII-XVIII століть. Цей термін латинського походження (function) і перекладається як «здійснення», «виконання», а в широкому розумінні означає обов'язок, роль, яку виконує відповідний інститут, характеристику напрямку чи аспекта діяльності»¹.

Цивільне процесуальне право в системі права України займає самостійне місце, знаходячись одночасно у певних правових зв'язках з іншими галузями права. Будучи процесуальною галуззю, цивільне процесуальне право виступає по відношенню до матеріального права як форма примусового забезпечення реалізації порушених, невизнаних, оспорюваних цивільних (у широкому розумінні) прав, свобод та інтересів фізичної особи, інтересів юридичної особи, інтересів держави. Саме така мета передбачена у статті 2

ЦПК України. Це визначає зміст норм, які входять до цивільного процесуального права, характеризують природу його інститутів, характер, зміст і суб'єктний склад правовідносин, які виникають у цивільному процесі при здійсненні правосуддя в цивільних справах. Тому для

¹ Общетеоретическая юриспруденция: учебный курс: учебник / под ред. Ю.Н. Оборотова. Одесса: Феникс, 2011.С. 395.

характеристики цивільного процесуального права, а саме його суті, єдності його норм та інститутів, потрібно поряд з такими категоріями, як предмет і метод правового регулювання, використовувати категорію «функції цивільного процесуального права».

Важливість категорії «функції цивільного процесуального права» полягає у науковій і практичній значимості, а саме: 1) дає можливість визначити ту роль, яку виконує цивільне процесуальне право; 2) визначити напрямки правового регулювання поведінки суб'єктів цивільних процесуальних відносин, які виникають між судом та учасниками судового процесу з приводу здійснення правосуддя в цивільних справах. Дана категорія має дворівневий зміст, оскільки у першому випадку характеризує цивільне процесуальне право як сукупність правових норм, що регулюють суспільні відносини між судом та учасниками судового процесу при здійсненні правосуддя в цивільних справах, а в іншому випадку функції характеризують цивільне судочинство як урегульовану цивільним процесуальним правом систему цивільних процесуальних відносин, які виникають між судом та учасниками судового процесу.

Термін «функція права» вживається для характеристики соціального призначення права або напрямку правового впливу на суспільні відносини, або те й інше разом узяті.

У теорії права увага приділяється характеристиці поняття «функції права» через «правовий вплив», що характеризує функції права з точки зору форм і засобів впливу права на суспільні відносини. «Правове регулювання» – здійснювана за допомогою сукупності правових засобів (норм права, правових відносин, правових приписів тощо) урегульованість суспільних відносин. Наведені категорії визначають соціальну спрямованість цивільного процесуального права, його нормативно-ціннісний зміст.

Більшість науковців виділяють регулятивну й охоронну функції права, а деякі додають і виховну. Ці функції притаманні цивільному процесуальному праву, але з деякими особливостями. Регулятивна функція цивільного

процесуального права полягає у впливі норм цивільного процесуального права на цивільні процесуальні відносини шляхом їх нормативного закріплення, а також вплив на цивільні процесуальні відносини шляхом оформлення їх руху (динаміки). Дана функція в цивільному процесі проявляється у визначенні процесуально-правового становища суду і учасників судового процесу, їх процесуальних прав та обов'язків, їх процесуальної правоздатності та дієздатності, порядку руху процесу по стадіям тощо.

Охоронна функція у цивільному процесуальному праві забезпечує доступність правосуддя в цивільних справах з метою захисту прав та інтересів особи (фізичної, юридичної), інтересів держави. У цивільному процесуальному праві ця функція проявляється повно. Тому в літературі іноді таку функцію називають захисною, відновлюючою.

Охоронна функція призвана захищати матеріальні відносини, а також і цивільні процесуальні відносини. Гарантією захисту останніх від порушень є можливість для суду застосувати заходи процесуального примусу до учасників судового процесу, а також можливість для учасників справи оскаржити судові акти (рішення, ухвали) в порядку апеляції, касації, перегляду за нововиявленими або виключними обставинами. Охоронна функція захищає від порушень як матеріальні, так і процесуальні відносини. Дана функція визначає спосіб впливу на поведінку учасників судового процесу, забезпечує захист прав та інтересів таких учасників, виконує превентивну роль. Останній напрямок визначає також виховний характер норм цивільного процесуального права, який полягає у попередженні порушень норм матеріального та процесуального права, усуненні негативних наслідків правопорушення.

Виділяти виховну функцію цивільного процесуального права нема потреби, адже вона виявляється у регулятивній та охоронній функціях.

Функція цивільного процесуального права – це передбачені у нормах цивільного процесуального права форми і засоби впливу на поведінку суду і учасників судового процесу з

метою їх урегулювання відповідно до мети та завдань цивільного судочинства.

Цивільне процесуальне право характеризується певною динамікою виникнення, зміни і припинення системи цивільних процесуальних правовідносин у зв'язку з розглядом і вирішенням цивільної справи. Це безпосередньо охоплюється такою категорією як «цивільне судочинство», або «цивільний процес». Цивільне процесуальне право регулює цивільне судочинство шляхом визначення процесуальних дій суду, учасників судового процесу в межах цивільних процесуальних відносин, а також у якій послідовності такі дії можуть або повинні здійснюватися та які юридичні наслідки можуть настати у разі реалізації таких дій. У зв'язку з цим цивільне судочинство повинно виконувати ті завдання, які передбачені у ст. 2 ЦПК, а саме «справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ з метою захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави». Оскільки ці завдання і мета адресується в першу чергу суду, як обов'язковому суб'єкту будь-яких цивільних процесуальних відносин, наділеного владними повноваженнями, то і функції цивільного судочинства мають свої особливості. Роль суду як органу держави визначає найважливішу функцію - здійснення правосуддя у цивільних справах.

Функція правосуддя в цивільних справах передбачає справедливий, неупереджений, своєчасний розгляд справи з метою з'ясування обставин справи для ухвалення законного й обґрунтованого рішення, перегляду судових рішень. Це гарантія реалізації регулятивної та охоронної функцій цивільного процесуального права в правозастосовній діяльності суду всіх інстанцій. Проявляється така функція в стадії судового розгляду і вирішення справи, перегляду судових рішень.

У літературі з цивільного процесуального права виділяється функції суду як «контрольна», або «самоконтроль». В основу виділення таких функцій покладено право суду усунути помилки у своїй процесуальній діяльності (виправлення

описок та арифметичних помилок у судовому рішенні, ухвалення додаткового рішення, роз'яснення рішення, скасування або зміна рішення у вищестоящих судових інстанціях тощо). Функція «самоконтролю» розглядається як самостійний вид контролю за здійсненням правосуддя поряд з «контролем» з боку апеляційної та касаційної інстанцій. Така функція суду факультативна, а не основна, оскільки суд не завжди допускає помилки у своїй діяльності. Обов'язковість судового контролю передбачена у Розділі VII ЦПК як «Судовий контроль за виконанням судових рішень». Елементи контролю, окрім суду, також притаманні всім іншим учасникам судового процесу.

Процесуальні функції властиві учасникам судового процесу. Їх функції також залежать від мети їх участі у процесі, характеру та змісту заінтересованості у справі. Саме функції визначають напрямки поведінки учасників судового процесу які зумовлюється кінцевою метою. Тому можна говорити і про функції конкретного учасника судового процесу. Їх функції визначають процесуальне становище, обсяг прав та обов'язків, спрямовують поведінку в цивільному процесі.

Цивільний процесуальний кодекс України, закріплюючи у статті 2 завдання і мету цивільного судочинства, адресує їх не лише суду, а й учасникам судового процесу, незалежно від особистої заінтересованості. У даному випадку досягається загальна мета, яка виступає критерієм ефективності правосуддя у цивільних справах. Функції учасників судового процесу не повинні суперечити функціям цивільного процесуального права і функціям цивільного судочинства. Досягти цього можна коли учасники цивільного процесу свою суб'єктивну заінтересованість будуть підпорядковувати тим завданням, які закріплені у нормах цивільного процесуального законодавства. Тому процесуальні права й обов'язки учасників судового процесу, їх процесуальні дії, які спрямовуються на виконання процесуальних функцій, повинні спрямовуватися на досягнення не лише своєї мети, а й загальної мети цивільного судочинства. Конкретний учасник судового процесу повинен учинити

процесуальні дії, які не суперечать його процесуальним правам і обов'язкам та переслідують мету, яка не суперечить закону.

Функції окремих учасників судового процесу знаходять конкретизацію у нормах ЦПК України. Їх реалізація здійснюється через відповідну процесуальну поведінку для досягнення певної мети або конкретного завдання.

4. Взаємодія та співвідношення цивільного процесуального права з іншими галузями в системі права України

Цивільне процесуальне право є самостійною галуззю в системі права України, яка об'єднує процесуальні норми права, для яких характерна внутрішня єдність і узагальненість. Водночас цивільне процесуальне право як система процесуальних норм та інститутів не може існувати та функціонувати ізольовано від інших галузей системи права України. Тому їх регулююча функція полягає у взаємоузгодженості та взаємодії з іншими галузями системи права, без яких цивільне процесуальне право існувати не може. Ступінь такої взаємодії з іншими галузями різний. На це впливає природа і зміст норм галузі, характер правових відносин, їх суб'єктний склад, цілеспрямованість галузі, предмет і метод правового регулювання, принципи тощо. Тому з деякими галузями цивільне процесуальне право має найбільш тісний зв'язок, зумовлений однорідністю і подібністю інститутів та здійснюваними функціями (кримінальне процесуальне право, господарське процесуальне право, адміністративне процесуальне право), з деякими галузями такий зв'язок проявляється у співвідношенні матеріального права і процесуального права, як співвідношення змісту і форми (з цивільним, сімейним, трудовим, житловим, земельним тощо). Така взаємодія завжди двостороння і повинна бути узгодженою, тобто не суперечливою і не колізійною. Як правило, негативні моменти такого співвідношення і взаємодії можуть появлятися внаслідок недосконалості як матеріального, так і процесуального законодавства, коли реформи в матеріальному законодавстві випереджають відповідні зміни в

цивільному процесуальному законодавстві, недосконалість судових процедур, їх неефективність, які можуть гальмувати захист нових сфер матеріального права тощо. Тому така взаємодія повинна мати не лише соціальний характер, а й змістовний, з точки зору юридично-технічного змісту законодавства.

Цивільне процесуальне право переважно вважають публічним, оскільки воно є однією з форм здійснення правосуддя в цивільних справах, через яку проявляється судова влада. Про публічно-правову природу цивільного процесуального права свідчить також державна заінтересованість у правильному і своєчасному відправленні правосуддя, наділення суд владними повноваженнями, нормативна регламентація поведінки учасників судового процесу, обов'язковість судових актів.

Про публічний характер цивільного процесуального права свідчать норми цієї галузі, які визначають домінуюче становище суду в цивільних процесуальних відносинах як органу держави, який є обов'язковим суб'єктом таких відносин, здійснює керівництво процесом і контроль над поведінкою учасників судового процесу з точки зору дотримання ними норм матеріального та процесуального законодавства і вправі застосовувати до них заходи процесуального примусу (ст.ст. 143-148 ЦПК України), притягати до юридичної відповідальності (адміністративної, кримінальної, цивільної). З іншого боку, цивільне процесуальне право містить приватноправові засади, тому що метою цивільного процесу є захист прав та інтересів у матеріальних відносинах, тобто приватні права та інтереси. Це проявляється в принципах змагальності та диспозитивності. У порядку цивільного судочинства задовольняється потреба індивіда в судовому захисті своїх прав і законних інтересів, що відповідає ознакам приватного права. Диспозитивність є основою відкриття та подальшого руху процесу, його кінцеве завершення. Від волевиявлення сторін залежить вибір способів захисту, визначення обсягу позовних вимог, вчинення розпорядчих дій (відмова від позову, визнання позову, укладення мирової угоди

тощо). Змагальність складає основу процесу доказування у справі, спонукає до активності сторін і пасивності суду в цьому виді процесуальної діяльності, чим дає можливість для заінтересованих осіб відстоювати в суді свої приватні права та інтереси.

У цивільному процесуальному праві діалектично поєднуються публічно-правові та приватно-правові засади. Їх співвідношення звичайно надає перевагу публічним засадам.

Особливості взаємодії цивільного процесуального права з іншими галузями права проявляються у застосуванні судом норм матеріального права, яке регулює відповідні відносини, а із суміжними процесуальними галузями права – спільністю основних положень порядку здійснення судочинства у відповідних категоріях справ:

1.3 Конституційним правом взаємодія полягає в тому, що названа галузь визначає основи судової судоустрою і встановлює принципи здійснення правосуддя. Так, у Конституції в розділі VIII «Правосуддя», закріплено важливі положення, що:

- правосуддя здійснюють виключно суди (ст.124);
- юрисдикція судів поширюється на будь-який юридичний спір (ч. 2 ст. 124);
- про участь народу у здійсненні правосуддя через присяжних (ч. 4 ст. 124, ст. 127);
- суддя, здійснюючи правосуддя, є незалежним та недоторканим, керується верховенством права (ст. 126, ст.129);
- про рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом (п.1 ст. 129);
- про змагальність сторін та свобод в наданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості (п.3 ст. 129);
- про гласність судового процесу та його повне фіксування технічними засобами (п. 6 ст. 129);
- про обов'язковість судового рішення (п. 9 ст. 129);
- інші важливі питання.

У статті 55 Конституції України закріплено право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів

державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб. Цивільне процесуальне право деталізує положення Конституції у нормах ЦПК України шляхом створення найбільш ефективних механізмів процесуального захисту.

Важливим є положення Конституції України, закріплене в частині 2 статті 8, що її норми є нормами прямої дії. У правозастосовній діяльності суду це означає, що в рішенні суду повинні робитися посилання на відповідні положення Конституції.

2.3 нормами матеріального права (цивільного, сімейного, трудового, житлового, земельного та іншими (ст. 19 ЦПК України) полягає у тому, що цивільне процесуальне право є формою, яка забезпечує життя норм матеріального права, захист і примусову їх реалізацію. Водночас цивільне процесуальне право без матеріального права стало би беззмистовним і втратило своє соціальне та юридичне значення.

Зв'язок полягає у взаємній залежності між деякими положеннями інститутів матеріального права і процесуальними формами захисту цих інститутів.

Норми матеріального права визначають підстави звернення до суду, а цивільне процесуальне право регламентує процесуальний порядок такого звернення (оформлення і зміст позовної заяви); матеріальне право визначає сторін (позивача, відповідача) у цивільному процесі, інших заінтересованих осіб (треті особи); окреслює коло обставин, які підлягають доказуванню (предмет доказування), а цивільне процесуальне право визначає засоби доказування (показання свідка, письмові, речові, електронні докази, висновки експерта); матеріальне право впливає на правила цивільної юрисдикції (предметну, суб'єктну, інстанційну, територіальну); передбачені способи захисту в матеріальному праві застосовуються судом і процесуально оформлюються у його рішенні та ін.

У процесі розгляду і вирішенні справи суд застосовує норми матеріального права.

3. З кримінальними процесуальними, господарським процесуальним, адміністративним процесуальним правом

зв'язок полягає у необхідності забезпечити захист у відповідних галузях права, а тому така функція здійснюється єдиним судом, його діяльність будується на єдиних принципах, які мають подібні інститути (доказування, судовий розгляд, оскарження судових актів та ін.). Така подібність свого часу стала основою появи наукової концепції про створення «судового права», яка має багато прихильників і сьогодні.

З господарським процесуальним правом зв'язок цивільного процесуального права органічно тісний. Цей зв'язок полягає у процесуальному порядку звернення до суду за захистом (позовна заява), відкриття провадження у справі, складі учасників процесу, досить подібні процедури розгляду і вирішення справ, схожі інститути надання і дослідження доказів, порядок ухвалення рішення тощо. Господарський процесуальний кодекс України у більшості випадків дублює зміст ЦПК України, судді господарського суду в практичній діяльності звертаються за аналогією до норм ЦПК України.

4. З кримінальним і адміністративним правом зв'язок полягає у застосуванні судом кримінально-правової і адміністративно-правової відповідальності до учасників судового процесу.

5. Джерела цивільного процесуального права

Джерела цивільного процесуального права виступають зовнішньою формою вираження та функціонування процесуальних норм, у яких містяться загальні та спеціальні правила цивільного судочинства.

Особливості цивільного процесуального права можна розкрити через його зовнішні форми вираження, які фіксують його межі, способи прояву зовні, порядок правозастосування й особливості прояву у цивільних процесуальних правовідносинах, які виникають у процесі розгляду й вирішення цивільних справ у судах. У процесі активної правотворчої діяльності в Україні та реформування судової системи свідчать про те, що джерела права займають важливе місце у правовій

науці в цілому і в теорії цивільного процесуального права зокрема.

У теорії права під джерелом права розуміють способи зовнішнього вираження змісту правових норм-своєрідного резервуару, з якого суб'єкти правозастосування черпають відповідні норми (правила) для вирішення справи¹. Це так званий формально-юридичний зміст поняття джерел права, який полягає у способі вираження, оформлення та закріплення норм права про допустиму і необхідну поведінку, те, звідки ми отримуємо знання про позитивне право.

У теорії цивільного процесуального права поняття **джерела (форми) права** розглядається як спосіб або форма вираження державної волі українського народу, щодо яких ця воля стає правом², або як форми встановлення і виразу загальнообов'язкових або специфічних правил поведінки, прийнятих або санкціонованих правотворчими органами держави, що регулюють суспільні відносини, які складають предмет цивільного процесуального права³.

Джерела цивільного процесуального прав утворюють нормативні акти різного рівня, які містять норми цивільного процесуального права. У більшості європейських країн судочинство регулюється нормативно-правовими актами. Аналогічні поняття джерел права вже давно існують у країнах Романо-германської правової системи, де під цим поняттям розуміють ті норми, на які суддя при постановленні рішення може посилатися, оформивши їх у відповідній формі в своєму рішенні.

Джерела цивільного процесуального права досить різноманітні і їх неможливо просто механічно перераховувати. Усі законодавчі акти, міжнародні договори за участю України, інші нормативні акти, норми права інших держав, судова

¹ Загальна теорія права: Підручник // За аг. ред. М.І Козюбри. К.: Ваіте, 2015. С.153.

² Штефан М.Й. Цивільний процес. Підручник. К.: Видавничий Дім, 2001. С.17.

³ Васильєв С.В. Цивільний процес: Підручник / С.В. Васильєв. К.: Алерта, 2019. С.20.

практика так чи інакше вирішують питання щодо процесуальної регламентації цивільного судочинства і застосування законодавства при розгляді та вирішенні цивільної справи судом, здійснення впливу на формування єдиної судової практики. Повна характеристика джерел цивільного процесуального права можлива лише при їх розгляді, як у процесі правотворення і реалізації (правозастосуванні), так і у процесі тлумачення. Це дасть можливість виділити особливості джерел цивільного процесуального права, охарактеризувати їх види, показати їх співвідношення.

Для джерел цивільного процесуального права характерно: пріоритетність і верховенство Конституції України та законів України; розширення кола нормативних актів, у яких містяться норми цивільного процесуального права; наявність не лише законів, а й підзаконних актів, якими суд керується у процесі вирішення цивільної справи; включення в систему ратифікованих Україною міжнародних договорів, які стосуються цивільного процесу, а також норм права інших держав, які суд може застосувати у разі, якщо це передбачено законом України чи міжнародним договором, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України; визначення судової практики як самостійного джерела цивільного процесу. Для характеристики джерел цивільного процесуального права їх варто об'єднати у певні групи. Основним критерієм поділу джерел цивільного процесуального права на групи і види покладено акти, які регулюють цивільне судочинство і акти якими суд керується у своїй правозастосовній діяльності при вирішенні цивільних справ, а їх співвідношення - це юридична сила цих актів, а також значення і вплив судової практики на процес їх правозастосування.

Джерела цивільного процесуального права можна поділити на такі групи і види:

1. Національне законодавство України: а) Конституція України; б) цивільний процесуальний кодекс України, г) закони України; в) міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України; д) підзаконні акти; є)

Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року і протоколи до неї;

2. Норми права інших (іноземних) держав;

3. Судова практика і судовий прецедент: а) практика Європейського суду прав людини; б) рішення Конституційного суду України, в) судова практика національних загальних судів;

1. У системі національного законодавства провідне місце займають Закони України, які регулюють цивільне судочинство. Відповідно до статті 3 ЦПК України цивільне судочинство регулюється: Конституцією України, ЦПК України, Законом України «Про міжнародне приватне право».

Наступну групу складають джерела норми яких суд застосовує у своїй практичній діяльності для досягнення своєї мети, завдань і функцій, тобто на основі яких суд вирішує цивільну справу шляхом правозастосування у конкретній цивільній справі.

Стаття 10 ЦПК України закріпила перелік законодавства яким суд керується і на підставі якого вирішує справу. Це нормативні акти, які в сукупності утворюють першу групу джерел цивільного процесуального права.

У системі джерел цивільного процесуального права пріоритет належить національному законодавству, у структурі якого головне місце посідає *Конституція України* (від 28 червня 1996 року). Пов'язано це з тими властивостями, які характеризують Основний Закон як акт вищого органу державної влади, який наділяється найвищою юридичною силою по відношенню до інших нормативно - правових актів, регулює найбільш важливі питання суспільного життя в державі.

Конституція України, будучи основним законом нашої держави, визначає основні засади організації та здійснення правосуддя в цивільних справах. Так, Конституція: 1) визначає систему судоустрою в Україні, уповноважує суди на здійснення правосуддя в цивільних справах; 2) є законом прямої дії і має найвищу юридичну силу по відношенню до всіх інших нормативних актів; 3) визначає основні засади цивільного

судочинства і правовий статус особи; 4) закріплює право особи на судовий захист і гарантії його реалізації.

У ЦПК України закріплено положення про те, що Конституція названа першою у системі законодавства, яке визначає порядок провадження у цивільних справах (ст. 3) і у якості законодавства, відповідно до якого суд зобов'язаний вирішувати справу (ст. 10). У цих положеннях визначено верховенство Конституції в системі джерел цивільного процесуального права. Конституції є основними джерелами цивільного процесу в переважній більшості країн Європи (Австрії, Білорусі, Італії, Іспанії, Молдові, Німеччині, Словачії, Франції, Чехії тощо).

Для цивільного судочинства України важливе місце мають положення Конституції, які передбачені у ст.ст. 3, 6, 8, 9, 10, 19 та ін., у розділах II «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина» та VIII «Правосуддя» та інших.

Суди загальної юрисдикції, ухвалюючи рішення у цивільній справі, повинні робити посилання у ньому на відповідні норми Конституції. Конституція України є законом прямої дії, а звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України гарантується (ст. 8). та відповідно її норми повинні бути тими основними і вихідними положеннями, на яких повинно ґрунтуватися судові рішення.

У разі, якщо суд дійде висновку в процесі правозастосування, що закон або інший правовий акт суперечить Конституції України, суд не застосовує такий закон чи інший правовий акт, а вирішує праву на основі норм Конституції як норми прямої дії (частина 6 ст. 10 ЦПК України).

У системі джерел цивільного процесуального права після Конституції важливе місце посідає *Цивільний процесуальний кодекс України* від 18 березня 2004 р. Це основний кодифікований законодавчий акт, який детально регулює порядок здійснення судочинства у цивільних справах. Саме ЦПК України визначає завдання цивільного судочинства, порядок провадження в цивільних справах, основні засади цивільного судочинства, процесуально-правове становище

суду і учасників судового процесу, порядок судового розгляду та інші питання, які пов'язані з розглядом і вирішенням цивільних справ у загальних судах, та інші окремі процесуальні питання.

У ЦПК України розміщено основний масив цивільних процесуальних норм. Тому він є основним і головним процесуальним законом, який регулює цивільне судочинство, на норми якого суддя обов'язково повинен посилається у судовому рішенні (ухвалі, рішенні, постанови, судовому накази).

ЦПК закріплено принципи права, які формально можна визнати самостійним видом джерела цивільного процесуального права.

Важливим джерелом є *Закони України*. Норми цивільного процесуального права містяться в законах, які в різному обсязі регулюють відносини у сфері цивільного процесу. Наприклад, до цієї групи відноситься Закон України «Про судоустрій і статус суддів» (від 02.06.2016 року)¹, який визначає засади організації судової влади: завдання суду, систему судоустрою, здійснення правосуддя, право на суд, основні принципи правосуддя, організаційні основи судоустрою, систему (структуру) судоустрою, повноваження судів та інші важливі питання судочинства в Україні.

Закон України «Про міжнародне приватне право» (від 23.06.2005 р.)² відповідно до статті 3 ЦПК відноситься, після Конституції України та ЦПК України, до законодавства, на основі якого здійснюється цивільне судочинство в Україні.

Це Закони України «Про прокуратуру» (від 14.2014 року), «Про адвокатуру і адвокатську діяльність» (від 05.07.2012 року), «Про місцеві Ради народних депутатів та місцеве і регіональне самоврядування» (від 07.12.1990 року), «Про судову експертизу» (від 25.02.1994 р.) та інші. Загальною особливістю цих законів є те, що вони регулюють окремі сторони суспільного життя країни і місце суб'єктів у правовідносинах, які регулюються тим чи іншим законом,

¹ URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text>

² URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2709-15#Text>

визначають статус суб'єктів звернення до суду або їх компетенцію в судовому процесі, процесуальні повноваження, форму участі тощо, але не весь процес у цілому.

У системі законів потрібно виділяти кодекси України (Цивільний, Сімейний, Трудовий, Житловий та інші) як кодифіковані нормативно-правові акти. Їх особливість полягає у тому, що вони як джерела цивільного процесу мають значення для врегулювання матеріального спору. У них визначаються сторони в цивільному судочинстві, можливість участі інших заінтересованих осіб, способи захисту, деталізуються правила про допустимість і належність доказів, визначається предмет доказування (коло обставин справи які підлягають встановленню) коло доказів у справі, є джерелом формування вимог позивача (заявника) тощо. Хоча такі норми знаходяться в матеріально-правових актах, але за своєю суттю містять процесуальні моменти, які впливають на порядок і визначають особливості розгляду конкретних категорій цивільних справ.

Міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України (стаття 9 Конституції України). При цьому, у разі невідповідності правового акта міжнародному договору, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, суд застосовує міжнародний договір України (ч. 8 ст.10 ЦПК України).

Поява міжнародних договорів у системі джерел цивільного процесуального права створює певні труднощі у їх застосуванні. У діючому законодавстві України відсутні положення, які б визначали повний перелік загальновизнаних положень, відсутні чіткі рекомендації щодо їх застосування в судовій практиці. Міжнародні договори визначають взаємну правову допомогу у цивільних справах. Прикладом таких актів є Конвенція з питань цивільного процесу (Гаага, 1 березня 1954 р.), договір України з Болгарією (21.05.2004 р.), Грузією (9.01.1995 р.), Китаєм (31.10.1992 р.), Молдовою (13.12.1993 р.), Польщею (24.05.1993 р.), Румунією (30.12.2002 р.), Угорщиною (2.08.2001 р.) та інші. В ієрархічній системі джерел цивільного процесуального права міжнародний договір займає важливе

місце, поступаючись за своєю юридичною силою лише Конституції України і законам України.

Підзаконні акти у якості джерела цивільного процесуального права виділяються не всіма процесуалістами. На сьогоднішній день суддя вирішуючи справу повинен враховувати положення, які містяться в указах і розпорядженнях Президента, постановах і розпорядженнях Кабінету міністрів, нормативно-правових актах міністерств, актах центральних органів виконавчої влади, актах органів місцевої влади і місцевого та регіонального самоврядування та інші. Застосування судом підзаконних актів у процесі розгляду і вирішення цивільної справи можливе за умови: якщо вони не суперечать Конституції України, Законам та міжнародним договорам ратифікованим Україною; застосовуються судом разом з положеннями Конституції, закону, міжнародного договору. Якщо суд з'ясує, що підзаконний акт не відповідає названим нормативним актам, він має право його не застосовувати при вирішенні справи. З цього приводу хотілося б зауважити про необхідність зменшення кола таких актів, оскільки суд повинен в першу чергу керуватися законами України. У п.7 ст.10 ЦПК України вказується, що «у разі невідповідності правового акта правовому акту вищої юридичної сили суд застосовує норми правового акта вищої юридичної сили»¹.

Відповідно до ч.4 ст. 10 ЦПК України, суд при розгляді справи застосовує *Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року і протоколи до неї*². Закон України «Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р, Першого протоколу та протоколів № 2,4,7 та 11 до Конвенції»³ передбачає, що: «Україна повністю визнає на своїй території дію статей 25 та 46

¹ URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>

² URL: https://www.echr.coe.int/Documents/Convention_UKR.pdf

³ URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/475/97-%D0%B2%D1%80#Text>

³ URL: https://www.echr.coe.int/Documents/Convention_UKR.pdf

Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року щодо протоколів № 4 і № 7 до Конвенції».

Конвенція займає особливе місце у структурі джерел цивільного процесуального права. Вперше в історії цивільного процесуального законодавства України передбачено обов'язок суду при розгляді та вирішенні цивільної справи застосовувати Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року і протоколи до неї, а у судовому рішенні робити на них посилання (ч.4 ст.10 ЦПК України).

У системі джерел Конвенція має силу закону та формальний пріоритет перед іншими законами у випадку конкуренції та «інкорпорована у правову систему України через механізм ратифікації»¹.

Відповідно до частини 9 статті 10 ЦПК, «якщо спірні відносини не врегульовані законом, суд застосовує закон, що регулює подібні відносини (аналогія закону), а за відсутності такого – суд виходить із загальних засад законодавства (аналогія права)»². Аналогія права і аналогія закону розглядаються як два «принципи права», за допомогою яких усуваються прогалини у правовому регулюванні. Першим етапом використання судом аналогії права чи аналогії законодавства є виявлення прогалини в діючому нормативно-правовому акті, а потім відшуковується норма права в іншому нормативно-правовому акті, який урегульовує подібні відносини. Застосування судом аналогії здійснюється за наявності двох необхідних умов: а) відносини, з приводу яких виник спір, не врегульовані безпосередньо нормами права чи договором, який укладено сторонами конфлікту; б) наявний законодавчий акт, який регулює подібні відносини, а отже, може бути застосованим до даної справи. Термін «подібний» може вживатися, якщо є спільні риси або схожість, такий самий (окрема думка судді ВП ВС, 08.02.18, справа №357/3258/16-ц (провадження №14-1цс18), № у реєстрі 72243445. Термін «подібний» не можна змішувати із терміном

¹ Позовне провадження: Монографія / В.В. Комаров, Д.Д. Луспенник, П.І. Радченко та ін.: за ред. В.В. Комарова. Х.: Право, 2011. С. 36.

² URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>

«тотожний», який також вживається у нормах ЦПК і має дещо інший зміст та інше значення, а саме: такий самий, однаковий з чимсь, цілком подібний до чогось, схожий один з одним за своєю суттю й зовнішніми ознаками та виявом, відповідний чому-небудь, цілком схожий на щось (окрема думка судді ВП ВС, 08.02.18, справа №357/3258/16-ц (провадження №14-1цс18, № у реєстрі 72243445). На переконання Великої Палати Верховного Суду, подібність правовідносин означає тотожність суб'єктного складу учасників відносин, об'єкта та предмета правового регулювання, а також умов застосування правових норм (зокрема часу, місця, підстав виникнення, припинення та зміни відповідних правовідносин). Зміст правовідносин з метою з'ясування їх подібності визначається обставинами кожної конкретної справи (див. постанови від 27 березня 2018 року у справі № 910/17999/16; 25 квітня 2018 року у справі № 910/24257/16)¹.

У випадку неможливості застосування аналогії закону внаслідок відсутності самого закону, що регулює подібні відносини, то у даному випадку суддя здійснює визначення прав та обов'язків, виходячи із загальних засад і змісту закону (законодавства), тобто застосовує принцип аналогії права, який (яке) встановлює застосування до спірних правовідносин, не урегульованих нормами права, але необхідність в їх врегулювання виникла в процесі судового розгляду та вирішення справи, загальних засад і принципів права з метою усунення прогалин у правовому регулюванні.

2. У процесі вирішення цивільної справи суд може застосувати **норми права інших держав**. Україна поширила на іноземців та осіб без громадянства національний правовий режим (ст. 26 Конституції), але у сфері цивільного судочинства при вирішенні деяких питань може виникнути необхідність звернутися до норм права іншої держави. Відповідно до ч. 5, ст. 10 ЦПК України, суд застосовує норми права інших держав у разі, коли це передбачено законом України чи міжнародним

¹ URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/zmi/991885/>

договором, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України.

Під час застосування норм права інших держав суд повинен з'ясувати та визначити зміст цих норм і встановити відповідність їх національному законодавству. Звичайно, що при цьому виникне цілий ряд питань, оскільки у кожній країні існує специфічне національне законодавство, своя правова система, сформована судова практика. Важливе значення має і правильний переклад норм права іноземної держави та тлумачення їх змісту. Це питання потребує вирішення в окремому нормативно-правовому акті, у якому необхідно в першу чергу передбачити порядок звернення до органу, який має право дати роз'яснення змісту норми права іншої держави, перелік органів чи осіб, які уповноважені це зробити, порядок оформлення такого роз'яснення, суди, які мають право звертатися за таким роз'ясненням, та інші питання.

3. Судова практика і судовий прецедент здійснюють досить вагомий вплив на правозастосування і динаміку цивільного процесу.

Поняття «судова практика» і «судовий прецедент» взаємопов'язані, але не тотожні. Поняття судової практики пов'язується не лише з правозастосуванням, але і з тлумаченням права, яке здійснюється органами судової влади, серед яких можна виділити: постанови Пленуму Верховного Суду України, прийняті в результаті узагальнення застосування судами національного законодавства у певних категоріях справ. Судові прецеденти формуються через прийняття рішень Конституційним Судом України (стаття 13 Закону України «Про Конституційний Суд України»¹) внаслідок тлумачення положень Конституції України у конкретній справі, питання щодо «неконституційності правових актів повністю чи в їх окремих частинах» (стаття 15 Закону України «Про Конституційний Суд України»²), а також Постанови

¹ URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/422/96-%D0%B2%D1%80#Text>

² URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/422/96-%D0%B2%D1%80#Text>

Верховного Суду України в яких здійснюється узагальнення судової практики в Україні.

Визнання судової практики як джерела цивільного процесуального права в повній мірі відповідає концепції судової влади.

У теорії цивільного процесуального права поширення набуває ідея про необхідність визнання судової практики як самостійного джерела цивільного процесуального права, даються поняття та виділяються її особливості у цивільному судочинстві, обґрунтовуються підстави її запровадження у практичну діяльність суддів. У цілому можна виділити на сьогодні два погляди на судову практику: одні вчені вважають, що судова практика не є джерелом права, але вбачають у ній фактори, як впливають на авторитет права¹, а інші характеризують її як джерело права².

В останні роки зросло значення судової практики. Юристи вивчають не лише діюче законодавство, а й матеріали судової практики. Під судовою практикою належить розуміти різновид юридичної практики, який полягає у правозастосовній, інтерпретаційній та правотворчій діяльності судів, яка втілюється в певних видах юридичних актів³. Значення судової практики можна визначити у тому, що вона: 1) здійснює позитивний вплив на вироблення єдиних правил поведінки у однотипних фактичних ситуаціях; 2) сучасне законодавство характеризується великою кількістю законів, які містять нечіткі положення, або взагалі не регулюють ті суспільні відносини, з яких виник конфлікт. Тому цілий ряд положень нормативних актів вимагають конкретизації в судовій практиці; 3) судова практика слугує важливою основою для подальшого вдосконалення діючого законодавства (матеріального і

¹ Жан Луи Бержель. Общая теория права. М., 2000. С.136.

² Матеріали міжнародного семінару «Юридична методологія основа гармонізації законодавства України до законодавства ЄС», 13-14 листопада 2003 р. Київ, 2003.

³ Погрібняк С. Роль судової практики у правовій системі / Матеріали міжнародного семінару „Юридична методологія основа гармонізації законодавства України до законодавства ЄС”, 13-14 листопада 2003 р. Київ, 2003. С.32.

процесуального).¹ Саме недоліки законодавства можна виявити через конфліктні ситуації, які вирішуються судами.

Практика Європейського суду з прав людини (далі ЄСПЛ). У структурі судової практики важливе й авторитетне місце посідає практика Європейського суду з прав людини. Юрисдикція Європейського суду з прав людини поширюється і на Україну. Правовою основою для цього є Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23 лютого 2006 р.². Це дає можливість розглядати його рішення як складову частину судової практики. Вітчизняна правозастосовна практика (причому не лише в судах) поступово йде по шляху використання правил, сформульованих у рішеннях Європейського суду з прав людини, як обов'язкових правил поведінки у типових ситуаціях. В Україні суди застосовують при розгляді справ Конвенцію та практику Європейського суду як джерело права (ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23 лютого 2006 р.). Завдяки цьому буде забезпечується гармонізація права ЄС і національного законодавства України.

У юридичній літературі поширена думка про те, що рішення ЄСПЛ мають прецедентний характер для національної судової практики, що, по суті, свідчить про кваліфікацію рішень ЄСПЛ як прецедентів³. ЄСПЛ приймає різні за юридичним змістом рішення. Разом з тим вони наділяються формальною обов'язковістю і відповідно здійснюють вплив на практику національних судів. Рішення ЄСПЛ мають обов'язковий характер у разі, якщо це визнано в національному законодавстві. Суди України повинні враховувати рішення ЄСПЛ і використовувати їх у своїй практичній діяльності. Рішення

¹ Гетманцев О.В. Джерела цивільного процесу України: поняття та види // Держава і право: Збірник наукових праць. Сер. Юридичні і політичні науки. Вип. 33. Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2006. С. 253.

² URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text>

³ Позовне провадження: Монографія / В.В. Комаров, Д.Д. Луспенник, П.І. Радченко та ін.: за ред. В.В. Комарова. Х.: Право, 2011. С. 37.

ЄСПЛ повинні бути доступними, і у цьому важливим є їх правильний переклад, що надалі впливатиме на їх правильне розуміння.

У системі судової практики важливе місце відводиться рішенням і висновкам *Конституційного Суду України*, правовою основою діяльності якого є Конституція України, Закон України «Про Конституційний Суд України» (від 16.10.1996 р.)¹. У теорії права, галузевих науках формується власні підходи до природи актів Конституційного Суду України та їх місця в системі джерел права. Для цивільного процесуального права акти Конституційного Суду України повинні розглядатися як джерела права. Конституція України визначила два напрямки діяльності Конституційного Суду України, а саме: вирішення питань про відповідність законів та інших правових актів Конституції України і надання офіційного тлумачення Конституції України та законів України (ст. 147 Конституції). Аналогічні положення містяться у ст.ст. 13, 61, 62 Закону України «Про Конституційний Суд України». У ч. 6 ст. 10 ЦПК України передбачено правило, що «якщо суд доходить висновку, що закон чи інший правовий акт суперечить Конституції України, суд не застосовує такий акт, а застосовує норми Конституції як норми прямої дії. У такому випадку суд після ухвалення рішення звертається до Верховного Суду України для вирішення питання стосовно внесення до Конституційного Суду України подання щодо конституційності закону чи іншого правового акта, вирішення питання про конституційність якого належить до юрисдикції Конституційного Суду України».

Рішення Конституційного Суду про скасування тієї чи іншої норми права набуває значення джерела права, оскільки загальні суди не мають право посилатися і застосовувати таку норму права. Якщо у цьому випадку утворюється прогалина у нормативно-правовому акті, то слід застосовувати норми Конституції, аналогію права чи аналогію закону.

¹ URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/422/96-%D0%B2%D1%80#Text>

До судової практики не належать керівні роз'яснення Пленуму Верховного Суду України, рішення загальних судів усіх ланок. Особливістю даного виду судової практики загальних судів полягає в неофіційному тлумаченні положень Конституції, матеріального та процесуального законодавства, застосування аналогії права чи аналогії закону. Результати такої діяльності оформлялися у відповідних актах суду (постановах, рішеннях, ухвалі).

Основне призначення роз'яснень Пленуму Верховного Суду – тлумачення законів, яке здійснювалося у формі роз'яснення закону і у формі правових позицій. Такі форми, у яких закріплювалися роз'яснення Пленуму Верховного Суду, містили певні положення, якими суди загальної юрисдикції керуються при вирішенні цивільних справ.

Забезпечення законності в ході здійснення правосуддя в цивільних справах вимагає чіткого з'ясування смислу кожної процесуальної норми, її справжнього змісту (тобто тлумачення). Така необхідність виникає у випадках коли законодавство відстає від вимог і потреб суспільного життя. Водночас у ч. 10, ст. 10 ЦПК України забороняє відмовляти у розгляді справи з мотивів відсутності, неповноти, нечіткості, суперечливості законодавства, що регулює спірні відносини. Тому, щоб запобігти судовому свавіллю, у питаннях забезпечення однакового розуміння та застосування норм матеріального і процесуального права повинні відігравати постанови (роз'яснення) Пленуму Верховного Суду України. З цього питання є пропозиція про наділення органів судової влади правом приймати відповідні підзаконні акти, які і будуть забезпечувати однаковість судової практики¹.

Судове тлумачення норм матеріального і процесуального права здійснюється при розгляді та вирішенні будь-якої цивільної справи. Зроблені при цьому висновки будуть покладені в основу судового рішення. Саме в судових рішеннях, право набуває своєї реалізованості, конкретизації.

¹ Див.: Косак С.М. Правотворчість суду як джерело цивільного процесуального права //Науковий вісник Чернівецького Університету: Збірник наук. праць. Вип. 348. Сер.: Правознавство. Чернівці: Рута, 2006. Ст. 41.

Здійснюючи тлумачення закону, суддя наповнює його новим змістом, але при цьому не повинен виходити за межі регулюючого впливу закону, не порушуючи принципи права, права, свободи та інтереси особи, права та інтереси юридичної особи, інтереси держави.

Важливе значення має опублікована практика *Верховного Суду*. Хоча вона не розглядається в науці цивільного процесуального права як джерело права, але варто визнати, що суди керуються такими матеріалами при вирішенні аналогічних справ. На сьогодні постанови Верховного Суду носять прецедентний та квазіпрецедентний характер, а отже, вони є важливим джерелом не тільки для судів нижчої інстанції, але і для наукового осмислення того, у який спосіб судова влада тлумачить ті чи інші норми законодавства України. Важлива роль належить Верховному Суду і в подоланні дефектів діючого права. Вона полягає у здійсненні тлумачення загальноправових і галузевих принципів і норм, а також виробленні правових позицій, у яких усуваються суперечності між нормами права, формулюються певні підходи, заповнюються прогалини шляхом застосування аналогії закону чи аналогії права.

У рішеннях загальних судів є прояви елементів судової практики, оскільки ці суди також мають право давати неофіційне тлумачення Конституції України і законів України, застосовувати аналогію права й аналогію закону, обґрунтовувати свої рішення, виходячи з норм етики та моралі. Особливо це проявляється у трудових спорах (у справах про поновлення на роботі), сімейних справах (про розірвання шлюбу і визнання місця проживання дитини) тощо

Нетрадиційні джерела ЦПП: а) *правовий звичай*; б) *правова доктрина*. *Правовий звичай* – це життєва ситуація, на яку посилається законодавець у нормативно-правовому акті, дотримання та реалізація якого забезпечується можливістю застосування заходів державного примусу. Може розглядатися як додаткове джерело в окремих галузях матеріального права (цивільного, сімейного, земельного, трудового тощо). Правовий звичай не належить до джерел цивільного процесуального права. Стосовно судового звичаю (*usus fori* – у перекладі з

латин. – використовується), тобто сформовані та сталі правила з практики розгляду і вирішення справ у загальних судах. У цивільному процесуальному праві не є джерелом унаслідок таких обставин: процесуальна поведінка учасників судової справи вчиняється під контролем суду; самі суди зобов'язані діяти відповідно до законів України, а також міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких дана Верховною Радою України (стаття 3 ЦПК).

Правова доктрина (ідеї, погляди, висновки та наукові праці відомих і авторитетних учених-юристів, на які могли б посилатися суди при вирішенні цивільної справи), а також релігійні правила (канони, догми, тексти) не відносяться до джерел цивільного процесуального права. Суди не мають права посилатися у своїй процесуальній діяльності та у своєму рішенні для обґрунтування своєї поведінки і наслідків вирішення справи на основі правової доктрини або релігійних норм.

Джерела цивільного процесуального права - досить складне та багатоаспектне явище.

Під *джерелами цивільного процесуального права* належить розуміти ті нормативно - правові акти (національне законодавство), норми права іноземної держави, судову практику, які містять загальні та конкретні правила щодо розгляду і вирішення цивільних справ у порядку цивільного судочинства загальними судами. Джерела цивільного процесу України утворюють систему, яка характеризується нормативною взаємодією всіх джерел, а також розподілом їх на види залежно від юридичної сили кожного виду джерела цивільного процесу.

Джерела цивільного процесуального права дають можливість визначити орієнтири та виробити конкретні шляхи до удосконалення нормативних актів, якими керуються загальні суди при здійсненні правосуддя у цивільних справах.

Дія норм цивільного процесуального права у часі, просторі, за колом осіб. Дія норм в часі визначається правилом: провадження в цивільних справах здійснюється відповідно до законів, чинних на час вчинення окремих процесуальних дій,

розгляду і вирішення справи (ч. 3, ст.3 ЦПК України); цивільний процесуальний закон зворотної сили не має, якщо він скасовує чи звужує права, належні учасникам судового процесу, чи обмежує їх використання, скасовує чи звужує права, чи обмежує їх використання (ч.4, ст. 4 ЦПК України).

Ці правила поширюються на всі види і стадії цивільного судочинства.

Дія цивільних процесуальних норм у просторі визначається тим, що: норми поширюють свою дію на всю територію України; до спірних правовідносин, що виникли, змінилися чи припинилися за межами України, але підлягають розгляду на території України, процесуальні норми застосовуються у випадках, передбачених законом України та міжнародними договорами за участю України.

Дія цивільних процесуальних норм за колом осіб визначається їх обов'язковістю для всіх громадян України, незалежно від їх національності, статі, походження, майнового стану, посадового становища місця проживання тощо; юридичних осіб; іноземних громадян, осіб без громадянства, які знаходяться на території України; іноземних юридичних осіб, які знаходяться на території України.

Іноземці, особи без громадянства, іноземні юридичні особи, іноземні держави (їх органи та посадові особи), міжнародні організації мають право звертатися до судів України для захисту своїх прав, свобод чи інтересів (ч.1 ст. 496 ЦПК України). При цьому іноземні особи мають рівні процесуальні права й обов'язки нарівні з громадянами та юридичними особами України, крім випадків, передбачених Конституцією та законами України, а також міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

6. Наука цивільного процесуального права

Наука цивільного процесуального права почала формуватися з середини XIX ст. Саме в цей період з'являються підручники з цивільного процесу (цивільного судочинства). У цей же час у науковий обіг стали випускатися монографії,

присвячені окремим питанням цивільного процесу, окремим його стадіям та інститутам. Велику роль у науковому розумінні процесуальних проблем відіграли наукові коментарі, практичні посібники, методичні рекомендації. Надалі наука цивільного процесуального права у своїй історії зазнала занепаду (20-40 рр. XX ст.), зумовленого політичними й ідеологічними засадами в праворозумінні. Із середини 50-х років XX ст. і по сьогодні наука цивільного процесуального права має стабільність і прогресивний розвиток.

Наука цивільного процесуального права - це складова частина юридичних наук, предметом якої є цивільне процесуальне право, цивільне судочинство і теорія цивільного процесуального права; це система знань про норми відповідної галузі права, теорія та практика процесуального регулювання цивільного судочинства, про порядок, форми і способи застосування цивільного процесуального права при здійсненні правосуддя у спільних справах.

Предмет науки цивільного процесуального права досить складний, який охоплює елементи, тобто явища, пов'язані з цивільним процесуальним правом. Наука цивільного процесуального права вивчає його джерела, судову практику, розробляє перспективи розвитку цивільного процесуального законодавства.

У якості системи, названі напрями науки цивільного процесуального права можна показати у вигляді частин (блоків):

Частина перша – поняття науки, її предмет, метод, система, соціальні функції, співвідношення із загальною теорією держави і права та іншими юридичними науками, історія науки.

Частина друга – судова влада та правосуддя, вчення про процесуальний закон, предмет, метод, система та принципи цивільного процесуального права, вчення про суб'єкти, докази та ін.

Частина третя – поняття цивільного процесу, його стадії, право на судовий захист, процесуальна діяльність суду та інших учасників судового процесу тощо.

Частина четверта – цивільний процес іноземних держав.

Частина п'ята – розгляд цивільних справ з іноземним елементом.

Частина шоста – поняття та значення судової практики, форми судової практики тощо.

Завданнями науки цивільного процесуального права є визначення шляхів подальшого розвитку цивільного судочинства і напрямків удосконалення інститутів цивільного процесуального права з метою підвищення їх ефективності. Перед наукою стоїть завдання дослідження проблем і тенденцій судового захисту прав, свобод та інтересів для удосконалення як законодавства, так і правозастосовної діяльності судів. Особлива увага повинна приділятися виховній ролі правосуддя, її моральним засадам.

Сфера предмета науки цивільного процесуального права буде постійно розширюватись. Поряд з традиційними питаннями (предмет, метод, джерела, принципи цивільного процесуального права, цивільні процесуальні відносини, позов, судові рішення тощо) будуть досліджуватися нові явища, які включаються в об'єкт дослідження.

Методи науки цивільного процесуального права - діалектики, порівняльно-правовий, історичний, соціологічний, аналізу й узагальнення судової практики, анкетування та інші.

Вибір методу дослідження (їх сукупності) залежить від обсягу дослідження та необхідності отримання певних і нових результатів.

Цивільне процесуальне право знаходиться в прямій залежності від рівня розвитку його науки, що зумовлено пізнавальною природою останньої. На цивільне процесуальне право, його стан, розвиток здійснюють вплив філософські ідеї, досягнення природничих наук.

Від рівня розвитку цивільного процесуального права залежить якість правотворчого процесу, результатом якого і є в підсумковому рахунку закріплення у нормативно правових актах удосконаленої процедури розгляду і вирішення цивільних справ. Ступінь розвитку науки у цьому випадку є надзвичайно великий. Але наявність науково-теоретичних пропозицій для

того, щоб цивільний процес набув цивілізованої демократичної форми, необхідні прогресивні пропозиції.

Будь-яка демократична реформа лише тоді буде мати позитивний результат, якщо попередньо суть предмета реформування піддати теоретичному дослідженню, вивчити й оцінити практичну значимість, виробити можливі варіанти (шляхи) реформування і по можливості обрати найбільш ефективний та оптимальний напрямок, який найбільше буде відповідати соціальним потребам, потребам судової практики, стану цивільного судочинства в цілому і перспективам подальшого розвитку цивільного процесуального законодавства і цивільного судочинства.

ТЕМА 2: ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА

- 1. Форми і способи захисту цивільних прав, свобод чи законних інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави і суспільних інтересів**
- 2. Цивільне судочинство як процесуально-правова форма здійснення правосуддя в цивільних справах**
- 3. Поняття, мета і завдання цивільного судочинства**
- 4. Види проваджень і стадії у цивільному судочинстві**
- 5. Цивільна процесуальна форма судового процесу**

1.Форми і способи захисту цивільних прав, свобод чи законних інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави і суспільних інтересів

Серед важливих ознак правової, демократичної та соціальної держави є наявність досконалого й ефективного механізму захисту прав, свобод і законних інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави та суспільних інтересів. У випадках порушення (чи загрози порушення), невизнання, оспорування прав, свобод чи інтересів фізичної особи (наприклад: безпідставне звільнення працівника від виконання трудових функцій; невиконання стороною умов цивільного договору грошової позики; порушення одним із подружжя своїх обов'язків стосовно іншого подружжя щодо утримання їх спільних дітей тощо) прав та інтересів юридичної особи (наприклад: заподіяння матеріальної шкоди підприємству працівником при виконанні ним своїх трудових обов'язків; заподіяння юридичній особі майнової шкоди фізичною особою діями, що містять ознаки злочину тощо), інтересів держави чи суспільних інтересів (наприклад: забруднення навколишнього природного середовища; несплата податків тощо) виникає необхідність у застосуванні визначених законом певних форм і способів захисту. Наявність ефективних і врегульованих правом процедур вирішення соціальних конфліктів між учасниками правових відносин характеризує гарантованість захисту прав,

свобод та інтересів їх учасників. Цьому «сприяють наявні в національному законодавстві форми захисту і способи захисту. Існує нерозривний функціональний зв'язок між суб'єктивним правом і його захистом»¹. Під захистом права, свобод та інтересу належить розуміти передбачену законом можливість для особи своєю поведінкою усунути перешкоди на шляху реалізації нею свого суб'єктивного права, свобод та інтересу. Це можливість звернутися і до компетентних органів у випадках встановлених законом, з вимогою про відновлення порушеного, невизнаного чи оспорюваного права, свобод чи інтересу. Тобто у такій ситуації особа реалізує право на захист. У будь-якому випадку захист повинен бути правовим, не залежно від того, чи він буде здійснений у вигляді власних активних дій, чи шляхом звернення до компетентних органів держави з вимогою про застосування до зобов'язаної особи заходів правового примусу для усунення порушень нею законодавства з метою відновлення прав, свобод чи інтересів. В ухвалі Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ вказано, що: «особа вільно, на власний розсуд, обирає способи захисту цивільного права, а під захистом цивільних прав розуміється передбачені законом і способи охорони цивільних прав у разі їх порушення чи реальної небезпеки такого порушення»². Отже, необхідність захисту виникає також і у випадку наявності реальної загрози порушення права, свободи чи інтересу в майбутньому.

У випадку «порушення прав, свобод чи інтересів фізичної особи, прав та інтересів юридичної особи, інтересів держави чи суспільства, або наявності загрози їх порушення в майбутньому, та за умови добровільної відмови усунення порушення, їх наслідків, виникає необхідність застосування одного або декількох правових заходів захисту - способу або способів

¹ Кот О.О. Здійснення та захист суб'єктивних цивільних прав: проблеми теорії та судової практики: монографія / О.О.Кот. К.: Алерта, 2017. С. 176.

² Ухвала Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 26 березня 2014 року по справі № 6-53660св13. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/38137970?1590958606>

захисту по відношенню до особи, яка вчинила правопорушення»¹.

Спосіб захисту - передбачені у нормах матеріального права заходи впливу на особу (фізичну чи юридичну), які попереджають можливість порушення права або інтересу, припиняють порушення суб'єктивного права, а також які спрямовані на його відновлення. Вибір того чи іншого способу захисту належить особі права, свободи чи інтерес якої порушено, невизнано чи оспорено. Такий вибір впливає на ефективність захисту.

Порушенням вважається «такий стан суб'єктивного права, за якого воно зазнало протиправного впливу з боку правопорушника, внаслідок чого суб'єктивне право особи зменшилося або зникло як таке, порушене право пов'язано з позбавленням можливостей здійснити, реалізувати своє право повністю або частково»². Порушення, наприклад, цивільних прав може проявлятися у наступному: недодержані сторонами вимог закону при вчиненні правочину (ст. 215 ЦК); поширенні про особу недостовірної інформації (ст. 277 ЦК); неповазі до гідності та честі фізичної особи (ст. 297 ЦК); протиправному позбавленні права власності чи його обмеженні (ст. 321 ЦК); безпідставному заволодінні особою майном іншої особи-власника (ст. 387 ЦК); продажу товару неналежної якості (ст. 678 ЦК); заподіянні фізичній чи юридичній особі майнової чи немайнової (моральної) шкоди (статті 1166 - 1167 ЦК) тощо. Наприклад, у разі неналежного виконання платним загальноосвітнім закладом

Невизнання суб'єктивного права полягає у пасивному запереченні, наприклад, наявності в особи суб'єктивного цивільного права, зокрема на майно, на право користування житлом, на спадщину, на частку у спільному майні, яке

¹Лист Верховного Суду України від 01.07.2013 року «Аналіз деяких питань застосування судами законодавства про право власності при розгляді цивільних справ». URL: <https://ips.ligazakon.net/document/VSS00069>

² Постанова Великої Палати Верховного Суду від 02.02.2021. № 925/642/19 (12- 52гс20). URL: <http://ne-np.facebook.com/cdoslidzenna/posts/1209560009459765/>

безпосередньо не завдає шкоди суб'єктивному праву, але створює непевність у правовому статусі носія суб'єктивного права. Таким може бути «невизнання нотаріусом правочину чинності наданого стороною правовстановлювального документа»¹.

Оспорювання суб'єктивного права передбачає такий стан правовідношення, коли наявність в особи суб'єктивного права заперечується (офіційно або неофіційно) іншою особою (фізичною, юридичною) чи державою. Така ситуація трапляється і в судовому процесі, коли обидві сторони заявляють своє право на спірний об'єкт: позивачем у позовній заяві, а відповідачем у запереченні на позовні вимоги чи шляхом пред'явлення зустрічного позову. Кожна із сторін повинна спочатку довести перед судом про належність саме їй спірного права і підтвердити це відповідними доказами.

Під порушенням інтересу в законодавчих актах не дається його розуміння. Варто виходити з офіційного тлумачення, наданого в Рішенні Конституційного Суду України від 1 грудня 2004 року № 1-10/2004, яким визначено, що «охоронюваний законом інтерес треба розуміти як прагнення до користування конкретним матеріальним та/або нематеріальним благом, як зумовлений загальним змістом об'єктивного і прямо не опосередкований у суб'єктивному праві простий легітимний дозвіл, що є самостійним об'єктом судового захисту та інших засобів правової охорони для задоволення індивідуальних і колективних потреб, які не суперечать Конституції та законам України, суспільним інтересам, справедливості, добросовісності та іншим загально-правовим засадам»².

Вибір способу захисту, його подальша значимість у досягненні мети захисту залежить від двох важливих факторів: характеру правовідносин і виду правопорушення, але його вибір залежить від волі особи, яка звертається за захистом. Як зазначається у п. 42 постанови Великої Палати Верховного Суду

¹Аналіз практики застосування судами ст. 16 Цивільного кодексу України
URL:https://zib.com.ua/ua/print/88249analiz_praktiki_zastosuvannya_sudami_st16_civilnogo_kodeksu_.html

² URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v018p710-04#Text>

від 19 січня 2021 року у справі № 916/1415/19, «застосування конкретного способу захисту цивільного права залежить від виду та змісту правовідносин, які виникли між сторонами, від змісту права чи інтересу, за захистом якого звернулася особа, так і від характеру його порушення, невизнання або оспорення. Такі права чи інтерес мають бути захищені судом у спосіб, який є ефективним, тобто таким, що відповідає змісту відповідного права чи інтересу, характеру його порушення, невизнання чи оспорення та спричинені цими діями наслідкам»¹.

Судова практика України сформувала правові положення, відповідно до яких: «особа, яка звертається до суду за захистом, або особа, яка це робить в інтересах іншої особи, повинні самостійно визначитися з порушеним, невизнаним чи оспорюваним правом або охоронюваним інтересом, які потребують такого захисту. Обґрунтованість підстав звернення до суду за захистом оцінюється у кожній конкретній справі за результатами розгляду справи» (п. 41. Постанови Великої Палати Верховного Суду від 02.02.2021. № 925/642/19 (12-52Гс20))².

Способи захисту визначені у нормах матеріального законодавства: цивільного, сімейного, трудового, житлового тощо. Залежно від поставленої мети учасника правовідносин він обирає самостійно або за порадою юриста необхідний для нього спосіб захисту із того переліку, який визначено в законодавстві. Проте, якщо засіб захисту передбачено, наприклад, у нормах цивільного законодавства, то це не означає, що він не може використовуватися для захисту прав, свобод чи інтересів іншої галузевої належності. У цьому «проявляється універсальність способів захисту передбачених у статті 16 ЦК України, які використовуються і для захисту інших прав»³.

¹ URL: <https://ne-np.facebook.com/cdoslidzenna/posts/1209560009459765/>

² URL: <https://ne-np.facebook.com/cdoslidzenna/posts/1209560009459765/>

³ Аналіз практики застосування судами ст. 16 Цивільного кодексу України //Закон

Бізнес.URL:https://zib.com.ua/ua/print/88249analiz_praktiki_zastosuvannya_sudam_i_st16_civilnogo_kodeksu_html

Передбачені в законодавстві способи захисту прав, свобод та інтересів підлягають застосуванню при їх порушенні, невизнанні чи оспорюванні. Вибір способу (чи способів) захисту порушеного, невизнаного або оспорюваного прав, свобод чи інтересів фізичної особи, прав та інтересів юридичної особи, інтересів держави чи суспільних інтересів здійснює вплив на вибір визначену національним законодавством форму захисту. На вибір форми захисту впливають ставлення до неї членів суспільства з точки зору її доступності, рівня ефективності, компетентності, цивілізованості, зрозумілості правової регламентації тощо. Вагоме значення на вибір форми захисту здійснюють сформовані в суспільстві норми моралі, звичаї, правові традиції.

Розглядаючи справу, «суд повинен обов'язково з'ясувати:

- 1) з яких саме правовідносин виник спір (їх галузева приналежність);
- 2) чи обраний позивачем спосіб захисту передбачений законом або договором;
- 3) чи передбачений законом або договором ефективний спосіб захисту порушеного права позивачем;
- 4) чи є спосіб захисту, обраний позивачем, ефективним для захисту його порушеного права у спірних правовідносинах. Якщо суд дійде висновку, що обраний позивачем спосіб захисту не передбачений законом або договором та/або є неефективним для захисту порушеного права позивача, у цих правовідносинах позовні вимоги не підлягають задоволенню»¹.

З урахуванням наведеного надзвичайно важливого значення набуває «необхідність належного з'ясування судом питання щодо того, про захист яких саме прав особи йдеться.

Так, в одній зі справ фізична особа звернулась до суду з позовом до ЗАТ «Херсонліфт», ЗАТ «Укрбіллліфт», Херсонської міської ради, виконавчого комітету Херсонської міської ради, про визнання недійсним свідоцтва про право власності ЗАТ

¹ п.п. 6.6, 6.7 постанови ВП ВС від 19 січня 2021 року у справі № 916/1415/19.URL:<https://www.facebook.com/cdoslidzenna/posts/1191761457906287/>

«Укрбілліфт» на частину складських приміщень і спонукання ЗАТ «Херсонліфт» вчинити дії щодо прийняття в експлуатацію спірних складських приміщень.

Рішенням Суворовського районного суду м. Херсона від 24 квітня 2009 року позов задоволено. Визнано недійсним свідоцтво про право власності на складські приміщення за літ. «Г» та літ. «Д» площею 432 кв. м від 14 вересня 2004 року. Зобов'язано ЗАТ «Херсонліфт» вчинити дії щодо прийняття в експлуатацію спірних складських приміщень.

Додатковим рішенням Суворовського районного суду м. Херсона від 28 травня 2009 року визнано недійсним рішення виконавчого комітету Херсонської міської ради від 6 вересня 2004 року № 439.

Ухвалою апеляційного суду Херсонської області від 23 липня 2009 року зазначені судові рішення залишено без змін.

Задовольняючи частково касаційну скаргу ЗАТ «Укрбілліфт», Верховний Суд України вказав на те, що власник порушеного права може скористатися певним способом захисту свого права. Частіше за все спосіб захисту порушеного права прямо визначається спеціальним законом, який регламентує конкретні цивільні правовідносини.

Однак, ухвалюючи рішення, суди не встановили факт порушення особистих прав позивача - фізичної особи, які підлягають захисту в судовому порядку в обраний ним спосіб»¹.

Також, як зазначається у п. 63 постанови Великої Палати Верховного Суду від 22 вересня 2020 року у справі № 910/3009/18 (провадження № 12-204гс19): «Судовий захист повинен бути повним та відповідати принципу процесуальної економії, тобто забезпечити відсутність необхідності звернення до суду для вжиття додаткових засобів захисту»².

Вибір способу захисту повинен: призвести до необхідного та очікуваного результату; передбачати обрання

¹ Аналіз практики застосування судами ст. 16 Цивільного кодексу України //Закон і Бізнес.
URL:https://zib.com.ua/ua/print/88249analiz_praktiki_zastosuvannya_sudami_st16_civilnogo_kodeksu_.html

² URL: <https://www.facebook.com/cdoslidzenna/posts/1089920211423746/>

належного відповідача, залучення усіх співвідповідачів (ст. 51 ЦПК); передбачати правильне обрання судової юрисдикції: цивільної; господарської; адміністративної (ст.ст. 19-32 ЦПК). Наприклад, як зазначалося в постанові Вищої Палати Верховного Суду від 19.05.2020 № 916/1608/18 (12-135Гс19), що «належним способом захисту прав є позовна вимога про визнання права власності на будівлю, а не забор'язання провести державну реєстрацію права власності, при цьому у спорі про визнання права власності на будівлю, право на яку ні за ким не зареєстроване, належним відповідачем є власник земельної ділянки, на якій така будівля розташована, а не держреєстратор»¹.

У частині 2 статті 5 ЦПК звертається увага, що: «у випадку, якщо закон або договір не визначають ефективного способу захисту порушеного, невизнаного або оспорюваного права, свободи чи інтересу особи, яка звернулася до суду, суд відповідно до викладеної в позові вимоги такої особи може визначити у своєму рішенні такий спосіб захисту, який не суперечить закону»² і повинен задовольняти інтереси позивача. Так, Чорнобаївський районний суд Черкаської області відмовив у позові власнику земельної ділянки про знесення спорудженого на ній відповідачем залізобетонного паркану з тих підстав, що позивач відмовився від запропонованого йому обміну частини земельної ділянки, на якій розташовано паркан, на іншу, чим було б вирішено спір»³.

Існують «особливості щодо захисту особистих немайнових прав, визначені ст. 275 ЦК, за якою захист цих прав здійснюється способами, встановленими гл. 3 ЦК і може здійснюватися також іншим способом відповідно до змісту цього права, способу його порушення та наслідків, що їх спричинило порушення.

¹ URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/89819917684>

² URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>

³ Аналіз практики застосування судами ст. 16 Цивільного кодексу України //Закон і Бізнес. URL: https://zib.com.ua/ua/print/88249analiz_praktiki_zastosuvannya_sudam_i_st16_civilnogo_kodeksu_html

ЦК та іншими законами можуть встановлюватися для захисту певних чи окремих категорій прав спеціальні способи захисту прав. Наприклад: земельне законодавство регулює відносини, у тому числі й цивільні, об'єктом яких є земля; сімейне законодавство містить норми щодо захисту цивільних прав, пов'язаних з сімейними відносинами, тощо. З урахуванням наведеного суд під час розгляду і вирішення цивільної справи визначає спосіб захисту, виходячи із закону, який регулює конкретні правовідносини, і тих юридичних фактів, що обумовлюють виникнення цих правовідносин та цього спору.

У тих випадках, коли спеціальна норма закону встановила інший, ніж визначений ст. 16 ЦК, спосіб захисту, застосовується спосіб захисту, встановлений спеціальною нормою. Одночасно можуть застосовуватися положення ст. 16 ЦК і положення спеціальної норми щодо способу захисту у випадках, коли ці способи тотожні й на них поширюється дія ЦК (ст. 8 Сімейного кодексу України (далі – СК))¹.

Від «способу захисту» слід відрізнити «форму захисту».

Форма захисту суб'єктивного права – визначений нормами міжнародного права і національного законодавства порядок діяльності уповноважених державою органів, який пов'язаний із здійсненням захисту прав, свобод та інтересів суб'єкта (учасника) правових відносин, шляхом встановлення і дослідження обставин справи, реалізацією функції, пов'язаної з правозастосуванням, визначенням способу захисту, ухваленням відповідного рішення у справі та здійсненням контролю за його виконанням.

Існують різноманітні форми захисту, але їх об'єднує спільна мета: забезпечення стабільності та одноманітності в поведінці учасників суспільних відносин та наявності цивілізованих способів розв'язання конфліктних ситуацій на основі ном діючого права. Така різноманітність пояснюється

¹ Аналіз практики застосування судами ст. 16 Цивільного кодексу України //Закон
Бізнес.URL:https://zib.com.ua/ua/print/88249analiz_praktiki_zastosuvannya_sudami_st16_civilnogo_kodeksu.html

кількома обставинами: змістом і галузевою належністю суб'єктивного права, свободи чи законного інтересу, які потребують захисту; наявністю (відсутністю) спірних відносин між суб'єктами таких відносин; суб'єктний склад спірних матеріальних правовідносин; оперативність захисту та інші фактори.

В останнє десятиліття можна спостерігати розвиток різноманітності національних способів вирішення спорів і форм захисту, які складають альтернативу судовому захисту. У праві іноземних держав і в сучасній світовій судовій практиці «сформувалося стійке розуміння - що таке вирішенням конфлікту (Disput Resolution). Американська Асоціація Адвокатів (American Bar Association – АВВА) на своєму сайті наводить наступне визначення вказаного поняття: «вирішення спорів – це термін, який відноситься до числа процесів, які можуть бути використані для вирішення конфлікту, спору або претензії»¹. Процесуалісти відзначають, що: «за останні два десятиліття отримали широке поширення багаточисельні керівництва і довідники (guide) з вирішення спорів. Як правило, довідники надають у режимі онлайн інформацію про конкретні форми вирішення спорів»².

У вітчизняній правовій практиці та в науковій літературі виділяють такі форми захисту: юрисдикційну та неюрисдикційну; формальну і неформальну; судову, громадську, адміністративну; в залежності від суб'єкта (носія) суб'єктивного права, свободи чи інтересу, що підлягає захисту; захист корпоративних прав, захист медичних прав, захист прав та інтересів із договірних відносин, захист права власності, захист сімейних прав, захист прав дитини, захист житлових прав тощо; судову, альтернативну, нотаріальну; безспірну і спірну (судову, адміністративну); загальну, особливу, виключну;

¹ Disput Resolution Processes / American Bar Association. URL: http://www.americanbar.org/groups/disput_resolution/resources/Disput_Resolution_Processes

² Способы разрешения споров в разносистемных правовых порядках/Ю.А. Артемьева, Е.П. Ермакова, Н.А.Ковыршина, Е.П. Русакова. М.: Инфотропик Медиа, 2017. С. 2.

судову, адміністративну, нотаріальну, захист Європейським судом та інші форми і види захисту. Багатоманітність форм захисту пояснюється наявністю великої кількості та розмаїттям прав, свобод та інтересів особи, людини та громадянина, які закріплені у національному законодавстві, та постійним розвитком галузей системи права, особливостями прав, свобод чи інтересу, що підлягає захисту чи охороні, складністю обставин справи, наявністю загальноприйнятих у державі демократичних стандартів права на захист, державних та недержавних органів (організацій) уповноважених національним законодавством вирішувати соціальні конфлікти, рівня доступності та ефективності гарантовання права на судовий захист.

Вибір форми захисту залежить від суб'єкта звернення за захистом, від об'єкта захисту та матеріально-правової вимоги.

Загальновизнано, що судова форма захисту сьогодні є пріоритетною, універсальною та найбільш досконалою у порівнянні з іншими формами захисту, яка історично сформована в державі.

Судова форма захисту виділяється як самостійний вид або розглядається в системі юрисдикційної, загальної чи безспірної або спірної форм захисту.

Судова форма захисту в порядку цивільного судочинства характеризується такими ознаками і перевагами:

- звернутися до суду за захистом кожна особа (фізична, юридична), а також органи та особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб або державних чи суспільних інтересів (органи державної влади, органи місцевого самоврядування, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, прокурор) відповідно до ст. 4 ЦПКУ;
- захист здійснюється державним органом – судом загальної юрисдикції, який утворюється лише для розгляду і вирішення цивільних справ, що мають спірний (або безспірний) характер;
- забезпечується дією основних засад (принципів) цивільного судочинства, які визначені у ч. 3 ст. 2 ЦПКУ;
- захист здійснюється незалежним та неупередженим (безстороннім) судом і суддями (статті 126, 127, 129 Конституції

України і статті 6, 48, 126 Закону України «Про судоустрій і статус суддів»);

- процедура розгляду і вирішення справи судом детально урегульована законом (цивільним процесуальним кодексом);

- у справах, що розглядаються і вирішуються судом, беруть активну участь учасники судового процесу: сторони, треті особи, заявник, боржник, інші заінтересовані особи, органи та особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, представники та інші учасники судового процесу;

- суд для вирішення заявленої вимоги здійснює правозастосування з оформленням свого кінцевого й остаточного висновку у своєму рішенні у справі.

Звертаючись до суду за захистом «позивач повинен обґрунтувати підставу звернення до суду окремо по кожній вимозі та вказати конкретні докази на підтвердження викладених обставин»¹.

Конституційна регламентація правосуддя, перш за все, пов'язана з інтерпретацією конституційного принципу здійснення правосуддя виключно судом, що дозволяє по-новому визначити сферу компетенції повноважень органів правосуддя в контексті поділу влади². Відповідно до ст. 124 Конституції України закріплено, що «юрисдикція судів поширюється на будь-який юридичний спір»³.

Судова форма захисту передбачає розподіл повноважень між органами судової влади – судову юрисдикцію, яка характеризує повноваження щодо здійснення правосуддя між органами судової влади з урахуванням особливостей судової організації та диференціації, враховуючи конституційний принцип територіоріальності та спеціалізації і визначається

¹ Постанова Касаційного господарського суду Верховного Суду від 24 лютого 2021 року у справі № 910/4040/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95104048>

² Цивільне судочинство України: основні засади та інститути : монографія / В.В. Комаров, К.В. Гусаров, Н.Ю. Сакара, та ін.; за ред. В.В. Комарова. Х.: Право, 2016. С.31.

³Конституція України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>

законом (ст. 125 Конституції України). Це визначає наступні види судові юрисдикції: цивільну, господарську і адміністративну. Правовою основою таких видів юрисдикції є відповідні кодекси: цивільний процесуальний (ЦПК України), господарський процесуальний (ГПК України) і кодекс адміністративного судочинства (КАС України).

Деякі іноземні країни, наприклад США, Китай, стали лідерами використання цифрових технологій у цивільних і кримінальних справах. У цих країнах штучний інтелект розглядає і вирішує господарські спори та спори у сфері авторського права тощо. В Україні штучний інтелект розглядати і вирішувати цивільні та інші справи поки що не може, адже на сьогодні це буде суперечити Конституції України, Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 2 червня 2016 року, ЦПК та іншому національному законодавству.

Поряд із судовим порядком вирішення справ в Україні існують альтернативні форми вирішення спорів (АВС) «під якими розуміються окремі правові інститути, котрі мають загальну спрямованість на врегулювання правових конфліктів і вирішення спорів»¹. Як вважає Бут І.О. що «виходячи із самої суті даного інституту АВС, сторони вправі обрати будь-який існуючий спосіб вирішення спору або створити власний унікальний для вирішення конкретного спору, а тому не існує вичерпного переліку способів АВС»².

Як альтернативні судовій формі захисту можна виділити:

- захист третейським судом;
- захист Європейським судом з прав людини (ЄСПЛ);
- захист в адміністративному порядку;
- захист в нотаріальному порядку;
- вирішення трудових спорів комісіями з трудових спорів (КТС), колективних трудових спорів (примирними комісіями, трудовим арбітражем);
- самозахист;

¹ Альтернативне вирішення цивільно-правових спорів: підручник / за ред. Н.Ю. Голубевої. Одеса: Фенікс, 2021. С. 20.

² Альтернативне вирішення цивільно-правових спорів: підручник / за ред. Н.Ю. Голубевої. Одеса: Фенікс, 2021. С. 20.

- врегулювання спору про право;
- медіація (посередництво).

Створення і діяльність третейських судів регулюється Законом України «Про третейські суди»¹, який встановлює вимоги щодо третейського розгляду з метою захисту майнових і немайнових прав та охоронюваних законом інтересів фізичних та юридичних осіб.

Процесуальна діяльність третейського суду не є здійсненням правосуддя, адже «третейський суд є недержавним незалежним органом, що утворюється за угодою або відповідним рішенням заінтересованих фізичних та/або юридичних осіб у порядку, встановленому цим Законом, для вирішення спорів, що виникають із цивільних та господарських правовідносин»² (ст. 2 Закону).

У ч. 4 ст. 4 ЦПК передбачено, що «сторони вправі укласти між собою угоду про передачу спору на вирішення третейським судом»³.

До третейського суду за захистом вправі звернутися фізична або юридична особа. Третейське судочинство відноситься до громадської форми захисту, що пов'язано з основами і порядком їх організації та діяльності, який відрізняється від процесуальної діяльності з розгляду і вирішення справ у державних судових органах. Рішення третейського суду може бути оскаржено в порядку цивільного судочинства (Розділ VIII ЦПК України).

В умовах інтеграційних процесів України до членства ЄС зростає роль і значення захисту прав Європейським судом з прав людини у разі вичерпання національних засобів правового захисту.

Захист цивільних прав може здійснюватися в адміністративному порядку у випадках, передбачених законом.

¹Закон України «Про третейські суди» від 11 травня 2004 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1701-15#Text>

² Закон України «Про третейські суди» від 11 травня 2004 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1701-15#Text>;

³ Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>

Рішення, прийняте в такому порядку, може бути оскаржене в суд (ст. 17 ЦК України).

У нотаріальному порядку можуть підлягати захисту права та інтереси шляхом вчинення нотаріусом дій з посвідчення права, а також посвідчувати факти, що мають юридичне значення, та вчиняти інші нотаріальні дії, передбачені Законом України «Про нотаріат»¹, з метою надання їм юридичної вірогідності. Нотаріуси посвідчують цивільні договори, угоди, вживають заходи стосовно охорони спадкового майна, посвідчують копії, а також вчиняють інші нотаріальні дії у випадках, передбачених законодавством.

Трудові спори можуть розглядатися і вирішуватися комісіями з трудових спорів (КТС), а колективні трудові спори - примирними комісіями, трудовим арбітражем у порядку, визначеному Законом України «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)» від 3 березня 1998 року².

Як можливі форми захисту в літературі виділяються також: самозахист; врегулювання спору про право; медіація (посередництво).

Самозахист, як форма захисту, передбачена ст. 19 ЦК України і визначається як «застосування особою способів протидії, які не заборонені законом і не суперечать моральним принципам суспільства.

Способи самозахисту повинні відповідати змісту порушеного права, характеру дій, якими воно порушено, а також наслідкам, які викликані таким порушенням»³.

Право вибору з наданих способів самозахисту належить особі, яка потребує і звертається за таким захистом. Способи самозахисту можуть визначатися договором або нормами цивільного законодавства.

Важливим способом є самозахист, який часто використовується в сучасній практиці, особливо в договірних відносинах – це претензійний порядок.

¹ URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3425-12#Text>

² URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/137/98-%D0%B2%D1%80#Text>

³ URL: <https://meget.kiev.ua/kodeks/grazdanskiy-kodeks/glava-3/>

Врегулювання спору про право – це діяльність сторін правовідносин, яка спрямована на ліквідацію конфлікту, що виник між ними, за допомогою правових засобів і правових процедур. Конституція України у статті 124 закріпила важливе положення, що: «Законом може бути визначений обов'язковий досудовий порядок врегулювання спору». Це процедура до - судового врегулювання конфлікту між сторонами такого конфлікту. У правових позиціях Конституційного Суду України в рішенні від 09.07.2002, зазначено, що можливість «використання суб'єктами правовідносин досудового врегулювання спорів може бути додатковим засобом правового захисту, який держава надає учасникам певних правовідносин, що не суперечить принципу здійснення правосуддя виключно судом»¹.

Медіація (посередництво) як форма захисту в Україні знаходиться у процесі свого формування і набирає поступового поширення. Як визначається у ст. 2 Закону України «Про медіацію», «Медіація - альтернативний (позасудовий) метод вирішення спорів, за допомогою якого дві або більше сторони спору намагаються в рамках структурованого процесу за участі медіатора досягти згоди для вирішення їх спору»². Зростання кількості звернень до медіації постійно збільшується у європейських країнах, і така тенденція проявляється особливо «в комерційних спорах у Англії та Уельсі, що є доказом зростання ринку медіації у Великобританії»³. При цьому медіатори Великобританії не обов'язково повинні мати юридичну освіту та відповідну кваліфікацію. Більшість медіаторів Великобританії отримали так звану акредитацію,

¹ URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-02#Text>

² URL: <https://mediation-eurasia.pro/wp-content/uploads/2018/04/proekt-zakona-ukrainy-3665-o-mediacii.pdf>

³ Ніл Ендрюс (Neil Andrews. Cambridge University). Национальный доклад Англии и Уэльса. Гражданский процесс в межкультурном диалоге: евразийский контекст: Всемирная конференция Международной ассоциации процессуального права, 18 - 21 сентября 2012 г., Москва, Россия: Сборник докладов / Под ред. д.ю.н. Малешина; Международная ассоциация процессуального права. М.: Статут, С. 65-66.

пройшовши професійну підготовку в різних приватних організаціях. Медіацію вважають «гнучким видом мистецтва».

Багатоманітність наявних, і, можливо, створюваних у майбутньому, форм захисту прав, свобод та інтересів зазвичай характеризує наше суспільство як демократичне і дозволяє реалізувати одне із важливих конституційних прав - право на захист, у системі якого все ж таки займає провідне місце судова форма захисту. Використання судової форми захисту відбувається тоді, коли конфлікт між сторонами не може бути врегульований за допомогою альтернативних способів, які переважно засновані на договірній основі і вони не завжди забезпечуються державним примусом.

В Україні існують численні релігійні, соціальні, економічні групи (бізнес – групи) чи спільноти (роми, особи з нетрадиційною орієнтацією (ЛГБТ – спільноти), безхатченки, іноземці, особи без громадянства, переселенці, емігранти тощо), в межах яких відкрито або приховано можуть заборонятися членам таких груп можливість звертатися до державних судів за захистом або до інших форм вирішення конфлікту, чи використовувати форму захисту або спосіб захисту, які не передбачені законодавством. На такі дії є пряма заборона в законодавстві України та передбачена за них юридична відповідальність.

У більшості випадків альтернативні способи вирішення спорів (конфлікту) спрямовані не на врегулювання спору, а на примирення сторін. В окремих випадках звернення до суду за захистом може бути єдиною й ефективною формою захисту (визнання права власності на нерухоме чи рухоме майно, стягнення аліментів на малолітніх або неповнолітніх дітей чи непрацездатного подружжя, питання соціального забезпечення тощо). Сучасні альтернативні способи врегулювання конфліктних ситуацій у державі повинні бути спрямовані на вирішення соціальних конфліктів і допомагати розв'язанню суспільних проблем.

Законодавство передбачає можливість «врегулювання приватноправових спорів на основі «досудового», «альтернативного» і «позасудового» врегулювання. За своєю

суттю поняття «альтернативне» та «позасудове» вирішення спорів тотожні. Однак поняття «досудове» врегулювання спору та «альтернативне» вирішення приватноправових спорів ототожнювати не можна»¹.

2. Цивільний судочинство як процесуально-правова форма здійснення правосуддя у цивільних справах

Важливою функцією судової влади є правосуддя. Форми реалізації судової влади визначені Конституцією України. У статті 124 Конституції України закріплено, що «правосуддя в Україні здійснюється виключно судами»², а в частині 1 статті 5 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 2 червня 2016 року також передбачено аналогічне положення, що «Правосуддя в Україні здійснюється виключно судами та відповідно до визначених законом процедур судочинства»³. У цьому проявляється зв'язок правосуддя із судами загальної юрисдикції, які входять до єдиної системи судоустрою.

Поняття правосуддя з точки зору принципу розподілу державної влади визначається як «найвища процесуальна форма захисту суб'єктивних прав і законних інтересів суб'єктів права в тому відношенні, що інституційно і процедурно має забезпечити реалізацію конституційного права на судовий захист відповідно до принципу верховенства права у належних процедурах правосуддя»⁴. Отже, правосуддя – це здійснювана процесуальна діяльність суду з розгляду та вирішення юридичних справ, ухвалення законних, обґрунтованих і справедливих рішень у встановленій державою процесуальній формі. Це зміст поняття правосуддя, який характеризує його внутрішню сторону.

¹ Р. Ханик-Посполітак, В. Посполітак. «Досудове», «альтернативне», «позасудове» врегулювання/вирішення спорів: співвідношення понять // Вісник КНУ імені Тараса Шевченка. Серія: Юридичні науки. 2018. Випуск № 107. С. 91-94.

²URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96%D0%B2%D1%80#Text>

³ URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text>

⁴ Курс цивільного процесу: підручник / В.В. Комаров, К.В. Гусаров, Н.Ю. Сакара, та ін.; за ред. В.В. Комарова. Х.: Право, 2016. С. 20.

У сучасному світі правосуддя розглядається як одне з важливих досягнень цивілізації. Це об'єктивно необхідна соціально-політична підсистема, яка забезпечує права і свободи людини та підтримує соціальне прагнення до справедливості, тому до цього потрібно підходити з двох позицій: а) розглядати судове правозастосування як особливий вид вирішення правового конфлікту; б) розцінювати цей вид держаної діяльності як об'єктивно необхідну соціально-політичну підсистему, покликану забезпечити реалізацію суб'єктивного права, створювати у громадян відчуття соціальної справедливості. Саме цими ознаками пояснюється, чому функція правосуддя найбільш ефективно може здійснюватися лише державою в особі таких суб'єктів цивільного процесу, якими є суди загальної юрисдикції. Звичайно, правосуддя повинно поєднувати в собі як правові, так і соціальні ознаки, тому правосуддя – це форма здійснення судової влади, в межах якої реалізуються також усі інші напрямки судової діяльності. Така форма передбачає певні способи і засоби прояву судової влади. Специфіка таких проявів визначається і цивільним процесуальним законодавством України, яке детально врегулює порядок розгляду та вирішення цивільних справ судами.

Саме поняття правосуддя може розглядатися у кількох різних напрямках: це одночасно і діяльність суду, яка пов'язана із здійсненням правосуддя, і як процесуальна форма його здійснення. При цьому зміст його природи не міняється – воно покликано захищати права, свободи та інтереси фізичної та юридичної особи, інтереси держави і суспільства. Цей висновок логічно випливає з природи цього правового явища, оскільки відрізняється від діяльності інших органів, які вирішують правові спори і здійснюють захист цивільних прав і охоронюваних законом інтересів, тим що воно здійснюється: 1) лише судом; 2) від імені та ім'ям держави; 3) шляхом розгляду і вирішення справ у визначеній законодавством процесуальній формі; 4) з ухваленням загальнообов'язкового судового акта; 5) з пріоритетом судової юрисдикції; 6) здійснення правосуддя судьями та присяжними; 7) ефективність правосуддя; 8)

наявність гарантії незалежності правосуддя; 9) доступність правосуддя; 10) наявність конституційних засад правосуддя. Усі вони у сукупності характеризують методи здійснення правосуддя.

Правосуддя виступає однією з форм державної діяльності – судової влади, яка здійснюється судами шляхом розгляду і вирішення цивільних справ у встановленому законом процесуальному порядку. Тобто правосуддя -це важлива конституційна форма здійснення судової влади. Через відповідні форми державної діяльності здійснюються функції держави, які характеризуються своїм конкретним призначенням, організацією органів і специфічними способами їх здійснення. У цьому проявляється зв'язок виду (форми) державної діяльності з органами, через які вони здійснюються.

Судова влада здійснює форму державної діяльності, яка організаційно оформляється як правосуддя, а правосуддя здійснюють суди. Серед основних засад організації судової влади у ст. 2 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» визначено, що: «Суд, здійснюючи правосуддя на засадах верховенства права, забезпечує кожному право на справедливий суд та повагу до інших прав і свобод, гарантованих Конституцією і законами України, а також міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України»¹.

Правосуддя торкається важливої сфери життя суспільства, а саме таких суспільних відносин, які визначаються державою як особливо цінні для неї і суспільства. Тому перед правосуддям стоїть завдання - захищати права, свободи та інтереси особи, інтереси держави і суспільства у таких відносинах і цей захист здійснюється за допомогою певних методів, які реалізуються у встановленій законодавством процесуальній формі, за допомогою одночасно складних, але й ефективних процесуальних процедур. Утвердження, забезпечення і захист прав, свобод та інтересів фізичної особи,

¹ URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text>

прав та інтересів юридичної особи, інтересів держави і суспільства є головним обов'язком держави.

Закон України «Про судоустрій і статус суддів» визначає правові засади організації судової влади та здійснення правосуддя в Україні. У частині першій статті 18 Закону зазначено, що «суди спеціалізуються на розгляді цивільних, кримінальних, господарських, адміністративних справ, а також справ про адміністративні правопорушення». А в частині другій цієї ж статті доповнено попередню частину, що «у випадках, визначених законом, а також за рішенням зборів суддів відповідного суду може запроваджуватися спеціалізація суддів з розгляду конкретних категорій справ».

Правосуддя є функцією судової влади, яка полягає у здійсненні в порядку цивільного судочинства розгляду і вирішенню цивільних справ судом, перегляд судових актів у вищестоящих судових інстанціях, з метою захисту прав, свобод та інтересів фізичної особи, прав та інтересів юридичної особи, інтересів держави і суспільства. Суб'єктами правосуддя виступають суди. Така діяльність суду здійснюється в особливій процесуальній формі, яка визначається цивільним процесуальним законодавством і спрямована на виконання завдань цивільного судочинства, яке передбачено у статті 2 ЦПК України, а саме: захист порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави». Необхідність судового захисту виникає тоді, коли суб'єктивне право особи порушено або обмежено і внаслідок цього матеріальні відносини (цивільні, сімейні, трудові тощо) не можуть нормально функціонувати. Виникає необхідність судового втручання у спірні відносини з метою їх урегулювання. Тому Конституція України у статті 55 закріпила важливе положення, що «права і свободи людини і громадянина захищаються судом». Це можливість для кожної особи звернутися за судовим захистом і отримати судовий захист. Відмова від права на звернення до суду за захистом є недійсною (ч. 3, ст. 4 ЦПК України).

Реалізація права на звернення до суду за захистом залежить від правового механізму. Тому законодавче регулювання судового захисту є важливим атрибутом кожної демократичної та правової держави. В Україні прийнято велика кількість законодавчих актів, у яких передбачено право на судовий захист, розширено його межі, забезпечено гарантіями.

Захист цивільних прав здійснюється в порядку цивільного судочинства, шляхом розгляду і вирішення цивільних справ. Так реалізується функція правосуддя.

У сучасний період постійно збільшується кількість цивільних справ, що розглядаються і вирішуються в судах у порядку цивільного судочинства. Цьому сприяє авторитет судової влади, доступність судового захисту, зростання правової обізнаності громадян, можливість отримати правову допомогу.

3. Поняття, мета і завдання цивільного судочинства

Цивільне судочинство – це врегульований нормами цивільного процесуального права порядок розгляду і вирішення цивільних справ загальними судами, а також процесуальний порядок перегляду судових рішень у передбачених цивільним процесуальним законодавством випадках.

Цивільне судочинство є важливою сферою державної діяльності, а тому, відповідно до ст. 3 ЦПК України цей вид діяльності регулюється лише Конституцією України, ЦПК України, Законом України «Про міжнародне приватне право» (23.06.2005р.). Саме в цих актах, які є основними і визначальними, містяться норми цивільного процесуального права, що регулюють порядок розгляду і вирішення цивільних справ загальними судами. Тому для цивільного судочинства характерна його повна законодавча регламентація. Цей порядок розгляду і вирішення цивільних справ не регулюється підзаконними актами. У цивільному судочинстві діє принцип: «дозволено те, що передбачено в законі».

Для цивільного судочинства, окрім процесуальної форми його існування і регулювання, важливою ознакою є його структура, яка складається з системи цивільних процесуальних

відносин, суб'єктів (суд і учасники судового процесу), які наділяються взаємними процесуальними правами й обов'язками і уповноважені вчиняти процесуальні дії. Кожен з учасників судового процесу переслідує власну мету, відповідно до якої спрямовує свою поведінку у цивільному судочинстві. У цілому поведінка суду та учасників судового процесу повинна, в першу чергу, визначатися метою і завданнями цивільного судочинства.

Насамперед, варто зупинитися на статті 2 ЦПК України «Завдання та основні засади цивільного судочинства», а саме на аналізі тих положень, які в ній передбачені. Важливість цього пояснюється тим, що будь-яке законодавство, в тому числі і цивільне процесуальне, повинно містити положення, які слугують визначальним орієнтиром у досягненні певного результату. Цивільне судочинство є формою правосуддя в цивільних справах і засобом здійснення судової влади, єдиним носієм якої є суд. Тому не випадково законодавець визначив завдання та мету в одній із перших статей ЦПК України. Тобто йдеться про головне, чому саме має бути підпорядковане судочинство у кожній цивільній справі. Пояснити це можна важливістю цих положень як для цивільного судочинства, так і для цивільного процесуального права в цілому. Саме мета і завдання виконують важливе значення: а) положення цієї норми відповідає приписам ст. 6. Конвенції про захист прав людини та основних свобод щодо права кожного при вирішенні питання щодо його прав та обов'язків на справедливий та відкритий розгляд упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, установленим законом; б) положення про мету і завдання цивільного судочинства виступають об'єктивним правовим критерієм спрямування процесуальної діяльності суду та учасників судового процесу. Кожен з учасників, переслідуючи власні інтереси і в судовому процесі, повинен підпорядковувати свою діяльність загальним завданням і меті цивільного судочинства; в) положення ст.2 ЦПК України дають можливість охарактеризувати суть цивільного судочинства, виявити особливості змісту норм цивільного процесуального права, зумовлених необхідністю примусової реалізації норм матеріальних галузей права; г) мета і завдання цивільного

судочинства дають загальне спрямування руху цивільного судочинства по певних послідовних етапах, починаючи від відкриття провадження в цивільній справі до її завершення; д) зміст мети і завдань залежить від соціальних пріоритетів у державі, потреб суспільства. А це впливає на доступність судового захисту; ж) мета і завдання є відображенням соціального призначення цивільного судочинства з точки зору забезпечення стабільності та правопорядку в державі.

Для цивільного судочинства мета є вираженням результату, який досягається процесуальними діями, в першу чергу суду, функціонуванням цивільного процесуального законодавства, його норм, а також є безпосереднім мотивом який спрямовує діяльність суду, учасників судового процесу. Завдання – це визначений, запланований для виконання обсяг, тобто це те, до чого прагнуть, чого бажають досягти. Як видно, визначення майже подібні. Тому мета і завдання об'єднанні в змісті однієї статті. Важливість використання двох понять пов'язана з подвійною суттю цільових настанов, зумовлених послідовним розвитком цивільного процесу як нормативної моделі розгляду і вирішення цивільної справи. З одного боку, цільова настанова – це бажаний результат процесуальної діяльності, а з іншого – нормативно закріплений засіб досягнення такого результату на певному етапі цивільного судочинства. Мета і завдання співвідносяться як загальне і конкретне. Тобто мета конкретизується через завдання, оскільки вони відрізняються за обсягом змісту. Мета акумулює завдання правосуддя в цивільному судочинстві, а тому більш ширше. Завдання виступають процесуальними засобами реалізації мети. Такий підхід до розмежування цих понять може здійснюватись лише з урахуванням передбачених у ст. 2 ЦПК України мети і завдань як загальних, які діють постійно, протягом усього процесу. Їх конкретизація може здійснюватись через мету і завдання інститутів цивільного процесуального права, конкретних норм, мету і завдання учасника судового процесу.

Метою цивільного судочинства є судовий захист порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи

інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави (ст.2 ЦПК України).

Завданнями цивільного судочинства є справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення справи судом (ст. 2 ЦПК України) для досягнення мети цивільного судочинства.

Одним із завдань є справедливість розгляду і вирішення справи. *Справедливість* як вимога до судового процесу, судового рішення, діяльності суду, присутня в багатьох міжнародних актах, які стосуються цивільного судочинства.

Україна, ратифікувавши Загальну декларацію прав людини (1948 р.), Конвенцію про захист прав людини і основних свобод (1950 р.), тим самим визнала передбачені в цих актах важливі основи правосуддя, як право на дотримання всіх вимог справедливості (ст.10 Загальної декларації) та право на справедливий судовий розгляд (ст.6 Конвенції). Творцем досконалого правосуддя може стати досконалий суддя, тобто засади справедливості всієї діяльності щодо розгляду і вирішення цивільно-правових спорів зумовлені моральними засадами справедливості та безсторонності судді як суб'єкта права, діючого на основі незалежності. Отже, справедливість як вимога стосується процесуальної діяльності суду щодо розгляду і вирішення цивільної справи. Справедливість слугує важливим орієнтиром у цивільному судочинстві, який спрямовує діяльність суду, учасників судового процесу для досягнення правових цінностей, які повинен захищати суд. У цьому проявляється загальносоціальне значення справедливості, яке втілюється в цивільному судочинстві. Повинні бути нормативні засади справедливості, зокрема в цивільному судочинстві.

Як основні складові елементи права на справедливий судовий розгляд виділяють: необтяжений юридичними й економічними перешкодами доступ до судової установи; належна судова процедура; публічний судовий розгляд; розумний строк судового розгляду; розгляд справи незалежним

та безстороннім судом, встановленим законом¹. Для характеристики змісту справедливості повинні враховуватися одночасно загальносоціальні та процесуальні аспекти судової форми захисту цивільних прав. Це дасть можливість охарактеризувати суть цивільного процесуального законодавства, ефективність його процедур, демократизм судового захисту, підпорядкованих ідеї необхідності визнання і захисту основних прав, свобод, інтересів фізичної особи, прав та інтересів юридичної особи, інтересів суспільства та держави. Значення і зміст справедливості полягає у тому, що: 1) справедливість характеризує цивільне процесуальне законодавство з точки зору його гуманності, моральності, соціальної цінності в суспільстві. Це характеристика ціннісної природи цивільного процесуального права (його норм, інститутів) щодо його відповідності природньо - правовим цінностям, його якісний зміст як результат проведення правових реформ в сфері цивільного судочинства; 2) справедливість є критерієм оцінювання ефективності правосуддя в цивільних справах в основу якої покладено завершальний етап розгляду і вирішення цивільної справи – ухвалення законного й обґрунтованого судового рішення, його практичне виконання. Вирішуючи справу, суддя, який діє від імені суду, повинен враховувати особливості кожної цивільної справи, а саме можливість застосовувати справедливість через моральні принципи при ухваленні рішення (наприклад в сімейних справах: про розлучення, визначення місця проживання дитини (дітей), поділ майна, аліментні зобов'язання тощо). У даному випадку справедливість є основою для формування судової практики, коли суд, застосовуючи закон, використовує свій юридичний та життєвий досвід, сформований під впливом соціально-економічних і юридичних проблем; 3) справедливість – це основа всього цивільного процесуального законодавства, цивільного судочинства. Справедливість пронизує зміст кожної норми ЦПК України, які у тому чи іншому ступені

¹ Комаров В.В., Сакара Н.Ю. Право на справедливий судовий розгляд у цивільному судочинстві. Харків, 2007. С.16.

характеризують якість здійснення правосуддя в цивільних справах. Це проявляється у принципах цивільного судочинства, змісті процесуальних процедур, у процесуальних правах та обов'язках суду, учасників судового процесу тощо.

Справедливість знаходить свої форми вираження і застосування через норми цивільного процесуального законодавства; 4) справедливість виконує важливу регулятивну функцію, яка спрямовує поведінку (процесуальну діяльність) суду, учасників судового процесу у відповідність до норм ЦПК України, щоб при цьому вони добросовісно здійснювали свої процесуальні права й обов'язки, тобто за їх процесуальним призначенням. Важлива роль у забезпеченні даного положення повинна відводитись суду як гаранту забезпечення справедливості у процесі.

Неупереджений розгляд і вирішення цивільної справи, як завдання цивільного судочинства, повинно забезпечити правильний розгляд справи незалежним судом. Тобто суд (суддя) повинні розглядати цивільні справи відповідно до вимог матеріального і процесуального законодавства, виходячи із встановлених обставин справи, і досліджених доказів. Тому неупередженість є запорукою ухвалення законного й обґрунтованого рішення.

Неупередженість знаходить свій прояв через норми цивільного процесуального права, які закріплюють принципи змагальності і диспозитивності, рівності сторін та інші, а також у правилах оцінки доказів (за внутрішнім переконанням, яке ґрунтується на всебічному, повному, об'єктивному та безпосередньому дослідженні доказів у справі), право учасників заявити відвід судді при наявності у нього заінтересованості у розгляді справи. Тобто, безсторонність передбачає і незалежність суду у здійсненні правосуддя в цивільних справах, і підкорення його тільки Конституції та законам України.

Своєчасний розгляд і вирішення цивільної справи передбачає її розгляд у межах встановлених ЦПК України процесуальних строків. У цивільному судочинстві регламентується не лише процесуальний порядок поведінки суду і учасників судового процесу, послідовність реалізації

ними своїх процесуальних прав та обов'язків, а й через встановлення часових меж протягом яких суд і учасники судового процесу мають право або зобов'язані реалізувати свої процесуальні права й обов'язки. Контроль за дотриманням процесуальних строків учасниками судового процесу здійснює суд. Своєчасний розгляд і вирішення справи забезпечує оперативність цивільного судочинства, не дозволяє затягувати процес і слугує важливою гарантією реалізації права на судовий захист.

4. Види проваджень і стадії у цивільному судочинстві

У порядку цивільного судочинства розглядаються справи з цивільних, житлових, земельних, сімейних, трудових відносин, а також з інших правовідносин (ст. 19 ЦПК України). Так, серед усіх цивільних спорів трудові спори займають третє місце після спорів, що виникають з договорів та спорів про відшкодування шкоди. Дані судової статистики свідчать, що у 2018 році Верховним Судом було розглянуто 2 138 спорів, що виникають із трудових правовідносин, тоді як у 2019 році ця цифра зросла до 2,9 тис.¹

Розгляд таких справ, які об'єднані у певні категорії, впливає на спільні процесуальні особливості їх розгляду та вирішення в судовому порядку.

Відповідно до ЦПКУ, внутрішня будова (структура) цивільного судочинства утворюється із системи самостійних судових проваджень.

Юридичною основою судових проваджень є норми цивільного процесуального, через сукупність яких установлюється процесуальні права та обов'язки і процесуальні дії з їх реалізації судом та учасниками судового процесу, спрямованих на виконання завдань конкретного виду провадження. Такі норми закріплюють процесуальний порядок, черговість процесуальних дій учинення їх судом і учасниками

¹Аналітичний огляд стану здійснення цивільного судочинства у 2019 році.
URL:https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/Analiz_Civil_sudu_2019.pdf

судового процесу. Результати такої процесуальної діяльності фіксуються у відповідних процесуальних документах, форма і зміст яких визначена ЦПКУ.

Поняття судового провадження у нормах ЦПКУ не дається, а тому законодавець використовує цей термін для позначення певного процесуального порядку поведінки суду та учасників судового процесу.

Вид провадження в цивільному судочинстві можна визначити як частину цивільного судочинства, в рамках якого вирішуються самостійні процесуальні завдання, які характеризують особливості процесуального регулювання порядку розгляду і вирішення цивільних справ, перегляду судових рішень та інші процесуальні завдання в межах установленої процесуальної форми. Вид провадження має відносну самостійність і завершеність правового регулювання.

Кількість судових проваджень визначається ЦПКУ. Відповідно до ЦПК, у цивільному судочинстві виділяються такі провадження: провадження в суді першої інстанції: позовне, наказне, окреме (Розділи II, III, IV); провадження з перегляду судових рішень: апеляційне, касаційне, перегляд судових рішень за нововиявленими та виключними обставинами (Розділи V); Виконавче провадження: процесуальні питання пов'язані з виконанням судових рішень у цивільних справах та рішень інших органів (посадових осіб), судовий контроль за виконанням судових рішень (Розділи VI, VII); провадження у справах про оскарження рішень третейських судів, оспорування рішень міжнародних комерційних арбітражів (Розділ VIII); визнання та виконання рішень іноземних судів, міжнародних комерційних арбітражів в Україні, надання дозволу на примусове виконання рішень третейських судів (Розділ IX); відновлення втраченого судового провадження (Розділ X).

Цивільне судочинство являє собою систему різних судових проваджень які дають можливість вирішувати різні завдання в цивільному судочинстві.

Судове провадження характеризується такими ознаками:

- 1) матеріально-правовою природою цивільних справ, які розглядаються та вирішуються в суді;
- 2) особливостями їх

процесуального порядку розгляду та вирішення; 3) завданнями, які виконуються судом при їх розгляді та вирішенні; 4) системою взаємопов'язаних цивільних процесуальних прав та обов'язків, цивільних процесуальних дій, які реалізуються їх суб'єктами (судом і учасниками судового процесу); 5) за об'єктом, суб'єктами та змістом цивільних процесуальних відносин; 6) предметом судової діяльності в кожному виді судочинства і загальними правилами юрисдикції; 7) отримані процесуальні результати оформляються у процесуальних актах-документах.

Кожному із названих видів провадження притаманні свої особливості.

Вид провадження в цивільному судочинстві - це частина цивільного судочинства, в рамках якого вирішуються самостійні процесуальні завдання, які характеризують особливості процесуального регулювання порядку розгляду і вирішення цивільних справ, перегляду судових рішень та інші процесуальні завдання в межах установленої процесуальної форми. Вид провадження має відносну самостійність і завершеність у правовому регулюванні.

Основу цивільного судочинства становлять позовне, окреме, наказне провадження в суді першої інстанції (ч. 2 ст. 19 ЦПК).

Для *позовного провадження* характерні: наявність двох сторін (позивача і відповідача) з протилежними інтересами, які займають рівне становище в судовому процесі; наявність спору, що виник з матеріальних правовідносин; порушення справи в суді здійснюється позовною заявою; детальна регламентація даного виду провадження нормами ЦПК України; діють усі принципи цивільного процесуального права; захисту підлягає порушене, оспорюване, невизнане право, свобода чи інтерес.

Більшість цивільних справ у судах розглядаються в порядку позовного провадження.

Позовне провадження поділяється на: загальне і спрощене (п.2 ч.2 ст. 19 ЦПК). Спрощене позовне провадження регламентується Главою 10 (ст.ст. 274-279 ЦПК).

Підвидом позовного провадження є справи, спрямовані на боротьбу із корупцією в нашій державі – *позови про визнання необґрунтованими активів та їх витребування* (Глава 12, ст.ст. 290-292 ЦПК). Даний підвид позовного провадження спрямований на реалізацію нормативно-правових актів у сфері протидії корупції. Для даного виду справ характерно, що позов в інтересах держави до суду подає прокурор; відповідачем може виступати в суді особа, яка уповноважена виконувати функції держави або органів місцевого самоврядування і відносно яких обвинувальний вирок суду вступив у законну силу щодо вчинення корупційного злочину або за легалізацію (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом; у разі пред'явлення позову прокурор повинен встановити майно, стосовно якого існують докази, що воно отримано цією особою або що вона ним користується чи розпоряджається.

Наказне провадження призначене для розгляду справ за заявою про стягнення грошових сум незначного розміру, щодо яких відсутній спір або про його наявність заявнику не відомо (ч.3 ст. 19 ЦПК).

Для наказного провадження є характерним: безспірним порядком розгляду певної категорії цивільних справ (ст.161 ЦПК); захисту підлягає суб'єктивне право, яке, без сумніву, належить заявнику, а факт правопорушення, його розмір є безспірним, а вина боржника - очевидною; порушення наказного провадження здійснюється заявником, шляхом подання заяви до суду; безспірність вимог підтверджується документами (письмовими доказами); розгляд вимог заявника здійснюється без виклику заявника і боржника, без судового засідання; суддя видає особливу форму судового рішення - судовий наказ.

Окреме провадження - це вид непозовного провадження в цивільному судочинстві, в порядку якого розглядаються цивільні справи про підтвердження наявності або відсутності юридичних фактів, що мають значення для охорони прав, свобод та інтересів особи або створення умов здійснення нею особистих немайнових чи майнових прав або підтвердження наявності чи відсутності неоспорюваних прав (ч.1 ст. 293 ЦПК України).

Для окремого провадження є характерним: відсутній спір про право; відсутні сторони; справа порушується заявником шляхом подання до суду письмової заяви; обмежується дія деяких процесуальних принципів (змагальності, диспозитивності, рівності сторін тощо); встановлено певні процесуальні особливості розгляду справ окремого провадження.

Перелік справ, що розглядаються в порядку окремого провадження, не є вичерпним (ч.3 ст. 293 ЦПК).

Наведені види провадження проходять у суді першої інстанції.

Відповідно до ЦПК України, цивільне судочинство будується на системі проваджень. Ураховуючи інстанційність системи судоустрою, ЦПК виділяє: апеляційне провадження; касаційне провадження; провадження з перегляду судових рішень за нововиявленими або винятковими обставинами; провадження у справах про оскарження рішень третейських судів, оспорювання рішень міжнародних комерційних арбітражів; провадження з визнання та виконання рішень іноземних судів, міжнародних комерційних арбітражів в Україні, надання дозволу на примусове виконання рішень третейських судів.

Залежно від завдань і обсягу питань, які вирішує суд у своїй практичній діяльності, ЦПК України виділяє специфічні процесуальні провадження в цивільному судочинстві як відновлення втраченого судового провадження; провадження у справах за участю іноземних осіб; виконавче провадження.

Вид провадження має відносну самостійність і завершеність правового регулювання.

Кожне судове провадження являє собою поступовий рух по певних *процесуальних стадіях*. Характерними ознаками стадій у цивільному процесі є: а) наявність часових і просторових меж; б) наявність самостійної мети і завдань; в) комплексу процесуальних відносин; г) відображення результатів у спеціальних процесуальних актах; д) наявність особливої процедури виникнення, розвитку і завершення; е) особливості процесуального становища суб'єктів процесу; ж) специфіка

реалізації принципів цивільного процесу. При цьому перевага надається у більшості випадків такій ознаці як вирішення тих завдань чи мети, що стоять перед нею.

Потрібно виділяти не стадії цивільного процесу в цілому, а стадії окремих видів проваджень; по-друге, має враховуватися специфіка кожного виду провадження залежно від передбачених у ЦПК України стадій, їх виникнення, розвитку, особливостей урегульованої нормами процедури; по-третє, виділення стадій за видами провадження дасть можливість детальніше охарактеризувати окремі види провадження, виділити їх специфіку.

Стадія провадження – це певна частина самостійного виду провадження, яка характеризує особливості даного виду провадження, об'єднує сукупність процесуальних дій суб'єктів процесу для досягнення визначеної нормами цивільного процесуального законодавства мети у зв'язку із здійсненням правосуддя в цивільних справах.

У структурі кожного виду провадження можна виділити такі стадії відповідно до ЦПК:

1. Провадження у суді першої інстанції:

а) подання позовної заяви до суду (Розд. III, Глава 1 ЦПК);

б) відкриття провадження у справі (Розд. III, Глава 2 ЦПК);

в) підготовче провадження (Розділ III, Глава 3);

г) врегулювання спору за участю судді (Розділ III, Глава 4)

д) розгляд справи по суті (Розділ III, Глава 6 ЦПК).

е) ухвалення та проголошення рішення у цивільній справі (Розділ III, Глава 9).

Для спрощеного позовного провадження, наказного і заочного порядку розгляду справ характерні свої стадії але обов'язково повинні бути наявні стадії: відкриття провадження у справі; підготовче провадження; розгляд справи; ухвалення рішення у справі.

Для кожного виду провадження можуть бути характерні свої стадії та певна їх кількість. Кожне провадження рухається по стадіях, які послідовно заміщують одна одну. У межах кожної стадії досягається мета процесу, реалізуються функції

суду й учасників судового процесу, які своїми процесуальними діями реалізують процесуальні права й обов'язки у певній послідовності.

Механізм стадійного розвитку кожного виду проваджень характеризує закономірності розвитку цивільного судочинства. Кожне провадження завершується ухваленням судового акта (рішення, ухвали, постанови, судового наказу), який після набрання законної сили підлягає виконанню в порядку виконавчого провадження.

5. Цивільно-процесуальна форма судового процесу

Правосуддя в цивільних справах здійснюється у визначеній законом процесуальній формі (процесуальному порядку).

Цивільно-процесуальна форма - це врегульований нормами цивільного процесуального права порядок розгляду і вирішення цивільних справ, оформлений відповідно до вимог норм цивільного процесуального законодавства.

Цивільна процесуальна форма регламентує порядок здійснення судочинства в цивільних справах шляхом установаження процесуального порядку вчинення судом та учасниками судового процесу процесуальних дій у процесі розгляду і вирішення цивільної справи, а також оформлення таких дій у процесуальних документах. Це є основою для функціонування цивільного процесу, руху цивільного судочинства по стадіях у межах судового провадження. Ефективність і правильність вирішення матеріальних вимог значно залежить від досконалості цивільної процесуальної форми, в межах якої забезпечується законність і обґрунтованість судових рішень у цивільних справах.

Для з'ясування особливостей процесуальної форми необхідно охарактеризувати її ознаки та принципи, на яких вона базується.

Серед ознак цивільної процесуальної форми виділяються:

1. Детальна регламентація. Нормативне регулювання процесуальної форми в основному здійснюється нормами ЦПК України, у яких закріплена система вимог. У загальному, цивільна процесуальна форма розглядається як сукупність

правил, які визначають зміст поведінки суду і учасників судового процесу, порядок і послідовність учинення в рамках цивільних процесуальних відносин; визначення місця і строків реалізації процесуальних прав та обов'язків. Процесуальна поведінка суду та учасників судового процесу стає безпредметною, якщо дії вчиняються без дотримання певної послідовності їх реалізації.

2. Єдність цивільної процесуальної форми. Цивільна процесуальна форма передбачає єдині процесуальні правила для всіх категорій цивільних справ, які розглядаються та вирішуються судом у цивільному судочинстві. Одночасно в її межах закріплено різні (особливі) форми вираження таких правил. Тому процесуальні дії можуть учинитися в дещо різному порядку. Цим можна пояснити існування різних процедур, підпорядкованих загальним правилам процесуальної форми.

3. Фіксація результатів процесуальної поведінки в процесуальних документах. Це так звана зовнішня сторона процесуальної форми, основу якої складають процесуальні акти, в яких оформляються порядок і результати процесуальної діяльності. Так, заяви по суті справи оформляються у письмовій формі (ст.174 ЦПК України), позовна заява повинна оформлятися в письмовій формі (ст. 175 ЦПК України), будь-які інші дії суду в процесі також оформляються в ухвалі, фіксування судового процесу здійснюється за допомогою технічних засобів (ст. 247 ЦПК України) тощо. Водночас цивільна процесуальна форма поєднується з усною, тобто по логічному порядку послідовності вчинення процесуальних дій (пояснення сторін, показання свідків дається в усній формі, спілкування із головоючим відбувається у словесній формі тощо), які оформляються надалі в процесуальних документах.

4. Системність цивільної процесуальної форми полягає у визначенні в цивільному процесуальному Кодексі: переліку учасників судового процесу; самостійного місця кожного учасника процесу; послідовності вчинення кожним учасником судового процесу своїх процесуальних дій; взаємозв'язок і залежність процесуальних дій учасників судового процесу.

5. Динамізм і стабільність. Динамізм забезпечується принципом диспозитивності, тобто правом заінтересованої особи визначати варіант своєї поведінки із запропонованих нормою ЦПК України й обирати процесуальні засоби захисту. Стабільність забезпечується заходами процесуального примусу. Відступ від вимог процесуальної форми створює негативні наслідки, за які настають передбачені цивільним процесуальним законодавством правові наслідки.

Цивільна процесуальна форма передбачає дотримання та реалізацію принципів цивільної процесуальної форми: доступність звернення до суду за захистом; рівність процесуальних прав і обов'язків сторін; розгляд справи незалежним судом; незмінність складу суду під час розгляду справи; гласність і відкритість судового розгляду справи; можливість оскаржити дії суду, судові рішення та ухвали; національна мова судочинства; керівництво судовим процесом головою; формальна визначеність процесу.

У літературі з цивільного процесуального права виділяються й інші принципи цивільної процесуальної форми, але в сукупності вони створюють ті засади, на яких будується та функціонує цивільне судочинство.

На практиці, на жаль, не поодинокі випадки порушення вимог цивільної процесуальної форми. Так, судді не завжди належно проводять підготовче провадження у справі до судового розгляду, ігноруються процесуальний порядок врегулювання спору за участі судді; проводять судові засідання у кабінеті судді, а не в залі судових засідань; не завжди своєчасно ухвалюють і проголошують судові рішення; порушуються порядок дослідження доказів тощо. Зі сторони учасника справи допускаються зловживання своїми процесуальними правами. Такі негативні прояви повинні усуватись із судової практики шляхом удосконалення існуючих процедур, правової регламентації деяких процесуальних дій.

Значення цивільної процесуальної форми для судового судочинства полягає у процесуальній регламентації порядку розгляду цивільних справ судом з метою досягнення мети і завдань цивільного судочинства.

ТЕМА 3: ПРИНЦИПИ ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА ТА ЇХ СИСТЕМА

- 1. Поняття й ознаки принципів цивільного судочинства**
- 2. Система принципів цивільного судочинства**
- 3. Зміст принципів (засад) закріплених у цивільному процесуальному законодавстві**
- 4. Принципи інститутів цивільного процесуального права (інституційні принципи)**
- 5. Правові аксіоми в цивільному судочинстві**

1. Поняття й ознаки принципів цивільного судочинства

Серед ознак, які характеризують самостійність цивільного процесуального права як галузі права, виділяються принципи. Важливість принципів полягає у тому, що «без принципів неможливо уявити остаточну модель галузі права, оскільки саме принципи мають надати цілісності результату законопроектної роботи щодо правосуддя в цивільних справах, починаючи з відповідності одна одній окремих норм. Принципи є певною ланкою, категорією, яка прагне досягнення поставленої мети – оптимального захисту порушених або оспорюваних прав, свобод і охоронюваних інтересів»¹. Основу будь-якої галузі права утворюють керівні засади, які прийнято називати принципами.

Принципи - це той правовий фундамент, який визначає зміст норм цивільного процесуального права і дає можливість характеризувати процесуальну діяльність суду й учасників цивільного судочинства з точки зору її відповідності нормам цивільного процесуального законодавства та моральним засадам суспільства. Правосуддя кожної держави, незалежно від її політичного режиму, ґрунтується на певних принципах. Тому важливо правильно розуміти поняття принципів цивільного процесуального права і знати їх зміст.

¹ Кройтор В.А. Принципи цивільного судочинства та їх система: проблема сучасної теорії і практики: монографія / В.А. Кройтор. Харків : Право, 2020. С.87.

Принципи в науковій літературі почали досліджуватися з середини ІХ століття, і пов'язується це із проведенням судової реформи, наслідком якої стало прийняття Статуту цивільного судочинства (1864 року), у якому вперше на законодавчому рівні були передбачені принципи цивільного судочинства: самостійність судової влади; незмінність суддів; несумісності судді з іншими посадами; інстанційність тощо. А в науці виділялися принципи: незалежності суду; пропорційності; безсторонності суду; пріоритетності законів; раціональності; колегіальності; інстанційності тощо. На даний історичний період «більшість території України входило до складу Російської імперії. Судову реформу в Російській імперії було проведено з врахуванням здобутків наукової доктрини розвинених європейських держав»¹, насамперед науковців з Франції, Німеччини та Австрії, деякі з яких здійснювали викладацьку діяльність в університетах Російської імперії.

Інтинсивні дослідження принципів припадали на періоди, які пов'язані з кодифікаціями процесуального законодавства та посткодифікаційні періоди. Так було і в період процесуальних кодифікацій 60-х рр. минулого століття та кодифікацій вже 2000-х рр.²

Термін «принцип» має латинське походження – «*principium*», що в перекладі означає «основа», «першопочаток» – основні, вихідні положення певної теорії, основні правила діяльності. У такому ж значенні законодавець вживає термін «засада». У частині 3 статті 2 ЦПКУ терміни «принципи» і «засади» використані законодавцем як синоніми, тобто як тотожні поняття.

У теорії цивільного процесуального права склалися такі основні напрямки визначення поняття принципів «цивільного судочинства»:

¹ Кройтор В.А. Принципи цивільного судочинства та їх система: проблема сучасної теорії і практики: монографія / В.А. Кройтор. Харків : Право, 2020. С.15.

² Гетманцев О.В. Поняття принципів цивільного процесу та їх значення правозастосовній діяльності суду//Науковий вісник Чернівецького університету. Вип. 187. Серія Правознавство. Чернівці: Рута, 2003. С. 60-65.

- виражені у нормах цивільного процесуального права вимоги до суду й учасників цивільного процесу які визначають порядок здійснення правосуддя в цивільних справах або відбивають суттєві характеристики цивільного процесуального права як самостійної галузі права та цивільного судочинства як певної сфери правового регулювання (В.В. Комаров)¹;

- це основні керівні положення цивільного процесуального права (С.В. Васильєв)²;

- це основні правові засади здійснення правосуддя у цивільних справах (С.С. Бичкова)³;

- це основні правові ідеї про завдання цивільного судочинства, організаційної побудови й процесуальної діяльності суду, його процесуальн -правових повноважень та становища учасників процесу, що визначають характер цивільного процесуального права, порядок його здійснення та перспективи подальшого розвитку (Р.Я. Лемик)⁴;

- закріплені у нормах правові погляди, ідеї українського народу на завдання і мету правосуддя в цивільних справах (цивільного судочинства), організаційної його побудови та процесуальної діяльності, процесуально-правових повноважень суду та процесуально-правового становища учасників процесу (М.Й. Штефан)⁵;

- принципи судочинства і принципи права мають розумітися як система правових норм найбільш загального

¹ Курс цивільного процесу : підручник / В.В. Комаров, В.А. Бігун, В.В. Баранкова та ін.; за ред. В.В. Комарова. Х.: Право, 2011. С.117; Цивільне судочинство України: основні засади та інститути: монографія / В.В.Комаров, К.В. Гусаров, Н.Ю.Сакара та ін.; за ред. В.В. Комарова. Х.: Право, 2016. С. 89 (автор підрозд. 1,5 розд. 1 Засади цивільного судочинства Комаров В.В.).

² Васильєв С.В. Цивільний процес. Підручник / С.В. Васильєв. К.: Алерта, 2019. С. 32.

³ Цивільне процесуальне право України: Підручник / Бичкова С.С., Бірюков І.А., Бобрик В.І. та ін.; За заг ред. С.С. Бичкової. К.: Атіка, 2009. С. 29.

⁴ Цивільне процесуальне право України :підручник / В.М. Коссак, Р.Я. Лемик, Ю.В. Навроцька, С.В. Сенік ; за заг. ред.. В.М. Коссака. Харків : Право, 2020. С.32.

⁵ Штефан М.Й. Цивільне процесуальне право України. Академічний курс; Підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2005. С. 63.

характеру, що мають високий рівень абстракції, відображають такі сутнісні властивості права як свобода, формальна рівність і справедливість. Принципи судочинства конкретизують принципи права, забезпечуючи правовий характер судової практики (В.А. Кройтор)¹;

- основні положення, що виражають його суть, специфіку та зміст цивільного процесуального права (С.В. Щербак)².

Різноманітність підходів у розумінні принципів цивільного процесуального права пояснюється складністю такого правового явища, яким є принципи права. Розуміння принципів цивільного процесуального права і поняття принципів цивільного судочинства засновано на успадкуванні двох правових культур: нормативної та природно-правової. Сучасний підхід до розуміння принципів повинен враховувати одночасно обидва підходи.

Принципи цивільного процесуального права - це керівні ідеї, основні правові положення (засади), які визнані на рівні міжнародно-правових стандартів і закріплені в нормах національного цивільного процесуального законодавства, на яких будується галузь цивільного процесуального права і визначають характер галузі та які слугують правовим орієнтиром для процесуальної діяльності суду й учасників цивільного процесу, спрямованих на виконання завдань цивільного судочинства.

Принципи цивільного процесуального права містять принципи цивільного судочинства. Принципи закріплено і розкрито їх зміст у міжнародно-правових актах, визнаних Україною, в Конституції України, Законі України «Про судоустрій та статус суддів», в ЦПК України. Принцип, як правило, закріплено в одній або у кількох нормах права, в яких

¹ Кройтор В.А. Принципи цивільного судочинства та їх система: проблема сучасної теорії і практики: монографія / В.А. Кройтор. Харків : Право, 2020. С.557.

² Цивільний процес України: академічний курс:[підручник для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл.]; [за ред.. С.Я. Фурси]. К.: Видавець Фурса С.Я.: КНТ, 2009. С.38. (Тема 2. Принципи цивільного процесуального права. Автор - Щербак С.В.).

дається його правова характеристика і розкривається зміст. Переважно принцип закріплений в одному нормативному акті, дублюється в іншому. Принцип повинен мати чітке формулювання у назві та змісті, а також бути нормативно закріпленим. Від нормативного визначення принципу залежить розуміння його змісту.

Значення принципів - це та роль, яку виконують принципи в регулюванні цивільного судочинства і поведінки суду та учасників судового процесу для досягнення завдань цивільного судочинства.

Значення принципів полягає в тому, що:

- вони слугують необхідною умовою вдосконалення діючого цивільного процесуального законодавства, діяльності судових органів¹ (сприяють виявленню прогалин, колізій в правовому регулюванні поведінки суду і учасників судового процесу);

- принципи сприяють у правильному розумінні (тлумаченні) та застосуванні процесуальних норм і допомагають подолати прогалини у праві, а для суду віднайти правильний варіант вирішення справи (аналогія закону, аналогія права);

- суд керується принципами при розгляді та вирішенні цивільної справи і не повинен їх порушувати (будь-яке відхилення від принципів призводить до ухвалення незаконного та необґрунтованого рішення у справі);

- вони допомагають правильно організувати діяльність суду, поведінку учасників судового процесу;

- принципи визначають напрямки розвитку цивільного судочинства і цивільного процесуального законодавства відповідно до правової політики держави у сфері судоустрою і судового захисту.

Ознаки принципів:

- принципи є історичною категорією. Вони формувалися упродовж тривалого розвитку цивільного процесуального

¹ Гетманцев О.В., Пацурківський П.С. Поняття принципів цивільного процесу та їх значення у праездасловчій діяльності суду // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наук. Праць. Вип. 187: Правознавство. Чернівці: Рута, 2003. С. 60.

законодавства, що регулювало цивільне судочинство (спочатку формувалися ідеї про те, яким повинно бути правосуддя в державі. Надалі такі ідеї, погляди закріплювалися у нормах права.);

- принципи є основоположними, основними засадами в яких відображається основні риси розвитку права і виражають основні властивості діючого права;

- принципи є невідемним елементом людської культури у якій проявляються прогресивні демократичні принципи: поділ влади; гуманізм; справедливість; чесність; порядність, добросовісність тощо;

- принципи характеризуються нормативністю. Вони повинні бути виражені у нормах діючого права. Способами закріплення принципів у нормах права: а) текстуальний – принципи безпосередньо закріплені у нормах права. Це норми-принципи. Їх дія не обмежується змістом такої норми (наприклад: гласність судового процесу; змагальність сторін тощо); б) змістовно-логічний. Поняття принципу, його зміст виводиться з кількох норм або інститутів права (наприклад: верховенство права; розумність процесуальних строків, принцип державної мови судочинства тощо);

- принципи визначають особливості цивільного процесуального права як галузі в системі права і характеризують суть (зміст) і завдання цивільного судочинства в цивільних справах на певному історичному етапі розвитку держави;

- принципи мають пряме відношення до регулювання процесуальної діяльності суду і учасників судового процесу;

- для принципів характерна їх імперативність. Відступ від вимог принципів або їх недотримання чи порушення може бути підставою для оскарження судового рішення з таких підстав¹.

¹ Див.: Рішення апеляційного суду м. Києва від 22.10.2015 року у справі № 755/1026/15 : URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/520738753>; Ухвала Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 19 липня 2017 року у справі 169/1715/15-ц URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/67982869>.

З часом зміст принципів може уточнюватися, змінюватися, трансформуватися в інший принцип, або принципи, втративши свою актуальність чи суспільне значення зникають. Можуть з'являтися нові принципи, які не виділялися раніше (наприклад, розумність процесуальних строків розгляду справи, неприпустимість зловживання процесуальними правами, оперативності тощо).

2. Система принципів цивільного судочинства

Система принципів – це сукупність усіх діючих принципів цивільного судочинства, об'єднаних у певні групи.

У літературі з цивільного процесуального права виділяється різна кількість принципів цивільного судочинства. До прийняття ЦПК України в 2004 році кількість принципів та їх перелік у статтях кодексу не здійснювався. У діючому ЦПК ч. 3 ст. 2 наводиться перелік принципів (засад) цивільного судочинства. Сучасне цивільне судочинство ґрунтується на таких принципах:

- верховенство права;
- повага до честі та гідності, рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом;
- гласність і відкритість судового процесу та його повне фіксування технічними засобами;
- змагальність сторін;
- диспозитивність;
- пропорційність;
- обов'язковість судового рішення;
- забезпечення права на апеляційний перегляд справи;
- забезпечення права на касаційне оскарження судового рішення у випадках, встановлених законом;
- розумність строків розгляду справи судом;
- неприпустимість зловживання процесуальними правами;
- відшкодування судових витрат сторони, на користь якої ухвалене судове рішення.

У сфері цивільного судочинства виявляють свою дію і принципи, які закріплені в міжнародно-правових актах,

визнаних Україною, в Конституції України, Законі України «Про судоустрій і статус суддів», Цивільному процесуальному кодексі України. Не зважаючи на те, що принципи закріплюються в різних нормативних актах, вони мають однаковий предмет правового регулювання і належать до складу принципів цивільного процесуального права¹.

У літературі з цивільного процесуального права виділяються і характеризуються також такі принципи цивільного процесуального права: доступності судового захисту (або права на суд); право на повноважний суд; здійснення правосуддя лише судом (або виключно судом); добросовісності судового захисту; права на справедливий суд; незалежності та неупередженості суду і суддів та підкорення їх лише закону; незалежність і недоторканність суддів та керівництво верховенством права при здійсненні правосуддя; територіальності та спеціалізації побудови системи суддів загальної юрисдикції; публічності та судового керівництва; правові визначеності; законності; участі народу у здійсненні правосуддя; виборності і призначуваності суддів; поєднання одноособового й колегіального складу суду у розгляді цивільної справи; оперативності; об'єктивної (судової) істини або з'ясування істини; процесуальної економії; обґрунтованості; етичності; оперативності; невтручання в особисте і сімейне життя особи; охорони особи; право людини на свободу та особисту недоторканість; остаточність та здійсненність судового рішення; вмотивованість судового рішення; розумність строку судового розгляду; обов'язковості виконання судових рішень та інші.

Для принципів характерна постійна динаміка їх розвитку, тому їх не можна розглядати як сталі аксіоми. Зміст принципу може набувати нового значення, а це залежить від політичних, соціальних, економічних і культурних умов.

Виділяють такі критерії, за якими принципи поділяються на групи:

¹ Курс цивільного процесу : підручник / В.В. Комаров, В.А. Бігун, В.В. Баранкова та ін.; за ред. В.В. Комарова. Х.: Право, 2011. С. 121.

1. за джерелом закріплення:

- принципи закріплені в міжнародно-правових актах, визнаних Україною;
- принципи закріплені в Конституції;
- принципи закріплені в цивільному процесуальному законодавстві.

2. за сферою поширення на:

а) загальновизнані правові принципи (поширюють свою дію на право в цілому): верховенства прав людини; верховенство права; права на суд; правової визначеності; справедливості; відкритості (гласності));

б) міжгалузеві принципи (закріплені у кількох галузях права: національної мови судочинства; змагальності; диспозитивності);

в) галузеві (поширюють свою дію на одну галузь права і підкреслюють особливості правосуддя в цивільних справах: обов'язковість судового рішення; поєднання одноособового і колегіального складу в розгляді цивільної справи);

г) принципи правових інститутів: 1) *принципи доказування* (свободи подання доказів до суду; правила оцінки доказів судом; судової істини); 2) *принципи судового розгляду справи по суті* (безпосередність; усність, неможливості процесуального сумісництва тощо); 3) *принципи виконавчого провадження* (недоторканність мінімуму майна, необхідного фізичній особі-боржнику і членам його сім'ї; відповідність обсягу вимог стягувача заходам примусового стягнення тощо)).

3. за об'єктом регулювання:

- організаційно-функціональні принципи – регулюють організацію правосуддя і впливають на порядок його здійснення (здійснення правосуддя виключно судами; незалежність суддів і підкорення їх лише закону тощо);

- функціональні – визначають процесуальну діяльність суду та учасників судової справи (законності; диспозитивності; змагальності, процесуальної рівності тощо).

4. за природою і процесуальним значенням:

- основоположні (фундаментальні) – певні міжнародні стандарти, які впливають із самої природи судової влади

(верховенство права; незалежність суддів і підкорення їх тільки законам; гласність тощо). Порушення таких принципів виключає можливість характеризувати правосуддя в цивільних справах як справедливе;

- «інші» принципи цивільного судочинства – засновані на національних традиціях держави та на її фінансових можливостях (співвідношення (чи поєднання) одноособового і колегіального складу суду; національної мови судочинства тощо). Їх порушення впливає на справедливість правосуддя, але не в такому значенні, як при порушенні основоположних (фундаментальних) принципів.

Важливим є вирішення питання про зміст конкретного принципу і його форми прояву через зміст норми цивільного процесуального права. Зміст конкретного принципу повинен виводитися з урахуванням трьох факторів: 1) його соціальної цінності; 2) функціонального призначення; 3) сфери дії¹.

3. Зміст принципів (засад) закріплених у цивільному процесуальному законодавстві

Принцип Верховенства права

Відповідно до назви ст. 8 Конституції України, в якій проголошується, що «В Україні визнається і діє принцип верховенства права»². Також у назві ст. 129 Конституції закріплено, що «Суддя здійснюючи правосуддя, є незалежним та керується верховенством права»³.

У ч. 3 п.1 ст. 2 ЦПК серед основних засад (принципів) цивільного судочинства верховенство права названо першим, а в частині 1 ст. 10 ЦПК України закріплено процесуальну вимогу,

¹ Гетманцев О.В., Пацурківський П.С. Поняття принципів цивільного процесу та їх значення у працездатній діяльності суду // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наук. Праць. Вип. 187: Правознавство. Чернівці: Рута, 2003. С. 63.

²URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96%D0%B2%D1%80#Text>

³URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96%D0%B2%D1%80#Text>

що «суд при розгляді справи керується принципом верховенства права»¹.

Принцип верховенства права відноситься до основоположних (фундаментальних) принципів цивільного судочинства. Це одна із конституційних засад цивільного судочинства (ст. 129 Конституції), передбачена у Статуті Ради Європи (ст. 3). У Європейській комісії «За демократію через право» (Венеціанська комісія), у доповіді, схваленій Венеціанською Комісією на 86-му пленарному засіданні (Венеція, 25-26 березня 2011 року), виділено такі складові принципу верховенства права («Rule of Law», «Etat de droit», «Rechtsstaat»): 1) законність (вищість закону), неухильність дотримання права; 2) юридична визначеність (текст закону повинен бути легкодоступним для його розуміння); 3) заборона свавілля (ухвалення несправедливих, необґрунтованих, нерозумних чи деспотичних рішень є несумісним із поняттям верховенства права); 4) доступ до правосуддя, представленого незалежними та безсторонніми судами; 5) дотримання прав людини ; 6) заборона дискримінації та рівність перед законом (кожна фізична особа є підпорядкованою тим самим законам, і жодна фізична особа чи група осіб не мають особливих юридичних привілеїв)². Також можна додати до цього доступність закону (в тому значенні, що закон має бути зрозумілим, чітким і передбачуваним); питання юридичних прав мають бути вирішені нормами права, а не на основі дискреції; рівність перед законом; влада має здійснюватись у правомірний, справедливий та розумний спосіб; права людини мають бути захищені; мають бути забезпечені засоби для розв'язання спорів без надмірних матеріальних витрат чи надмірної тривалості; суд має бути справедливим; дотримання державою як її міжнародно-правових обов'язків, так і тих, що обумовлені національним правом³.

¹ URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>

² URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2011\)003rev-ukr](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2011)003rev-ukr)

³ URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2011\)003rev-ukr](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2011)003rev-ukr)

На національному рівні зміст принципу верховенства права надано у рішенні Конституційного Суду України від 02.11.2004 року № 5-р.п / 2004), де «верховенство права це – панування права у суспільстві. Воно вимагає від держави його втілення у правотворчу та правозастосовну діяльність, зокрема у закони, які за своїм змістом мають бути проникнуті передусім ідеями соціальної справедливості, свободи, рівності тощо» (п.4.1)¹.

У статті 2 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 02.06.2016 року № 1402-VIII вказано, що «суд, здійснючи правосуддя на засадах верховенства права, забезпечує кожному право на справедливий суд та повагу до інших прав і свобод, гарантованих Конституцією і законами України, а також міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою»².

У правозастосовній практиці суди при розгляді цивільних справ зобов'язані вирішувати їх керуючись принципом верховенства права.

Принцип верховенства права:

- це принцип, зміст якого зумовлений історичним розвитком певних суспільних і правових традицій;
- він взаємопов'язаний з іншими принципами: законності, пропорційності, правої визначеності, справедливості, гуманізму, рівності тощо;
- це універсальний міжнародний стандарт правотворчості та правозастосування (вимога до законів, діяльності державних органів, судів).

Верховенство права – це універсальний міжнародний стандарт для судового правотлумачення та правозастосування який, обов'язковий у дотриманні судом при розгляді та вирішенні цивільної справи з метою виконання завдань цивільного судочинства і підвищення його ефективності.

У цивільному судочинстві принцип верховенства права повинен проявлятися:

¹URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-04#Text>

² URL: <https://ips.ligazakon.net/document/T161402?an=2452>

- у визнанні пріоритетності прав людини в діяльності держави та її органів;
- у захисті від свавільного втручання публічної влади у здійсненні фізичною особою гарантованих їй прав;
- законодавче визначення меж судового розсуду при вирішенні цивільної справи;
- урахування співвідношення балансу індивідуальних інтересів з колективними і суспільними;
- обов'язковість виконання судових рішень;
- доступ до суду тощо.

Принципу Верховенства права Європейським судом з прав людини (ЄСПЛ) постійно приділяється увага у своїх рішеннях і «сприяє інституалізації елементів принципу верховенства права, постійно наповнюючи його дедалі новим змістом»¹.

Принцип поваги до честі і гідності, рівності усіх учасників судового процесу перед законом і судом

У ст. 3 Конституції України закріплено важливе демократичне положення про те, що: «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність визнаються найвищою соціальною цінністю»². У статті 21 Конституції України проголошено, що «Усі люди є вільними і рівні у своїй гідності»³, а в ст. 28 Конституції України передбачено, що «кожен має право на повагу до його гідності». У частині першій цієї статті визначено, що «ніхто не може бути підданий катуванню, жорсткому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню»⁴. Наприклад, у цивільному судочинстві забороняється чинити фізичний, психічний або моральний тиск на свідка з боку учасників судового процесу чи

¹ Курс цивільного процесу : підручник / В.В. Комаров, В.А. Бігун, В.В. Баранкова та ін.; за ред. В.В. Комарова. Х.: Право, 2011. С. 137.

²URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96%D0%B2%D1%80#Text>

³URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96%D0%B2%D1%80#Text>

⁴URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96%D0%B2%D1%80#Text>

інших осіб, які не задіяні в судовому процесі, а також при виконанні ухвали суду про привід свідка в порядку статті 147 ЦПК. У частині другій ст. 21 Конституції України передбачено, що «Жодна людина без її вільної згоди не може бути піддана медичним, науковим чи іншим досліддам»¹. Фізична особа, яка є учасником справи, не може бути змушена проти її волі брати участь у проведенні експертизи, навіть коли така експертиза є обов'язковою згідно статті 105 ЦПК. Наслідки ухилення від участі в експертизі передбачені в статті 109 ЦПК.

У формі основної засади (принципу) цивільного судочинства поваги до честі і гідності, рівності усіх учасників судового процесу перед законом і судом визначено у п.2 ч.3 ст. 2 ЦПК, а в ст.6 ЦПК розкрито в короткій формі зміст даного принципу. У якості обов'язку учасника справи в п.1 ч. 2 ст. 43 ЦПК вказано на необхідність «виявляту повагу до суду та до інших учасників судового процесу. За невиконання учасником справи його обов'язків суд застосовує заходи примусу»², передбачені у ч. 3 ст. 43 ЦПК.

У статті 297 Цивільного кодексу України закріплено право на повагу до честі та гідності. Поняття честі та гідності в законодавстві не розкриваються, хоча такі категорії часто вживаються у ньому.

Гідність людини – це те, що виділяє людину в соціальному суспільстві, що вона має (чи повинна мати) для належного існування і прояву своїх потреб, здібностей, бажань: житло, гідне людини; поведження, гідне людини; умови життя, гідні людини тощо.

У цивільному судочинстві - це прояв поваги до учасника процесу (можливість висловлювати свою позицію, думку, аргументи у справі тощо), а також обов'язок інших учасників судового процесу не заважати і не створювати перешкоди в реалізації процесуальних прав та обов'язків, не зловживати своїми процесуальними правами й обов'язками.

¹URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96%D0%B2%D1%80#Text>

² URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>

Чесць – це право на індивідуальність. Людина, її вчинки, поведінка, дії, висловлювання не повинні критикуватися, негативно аналізуватися чи оцінюватися або приховуватися. Це становище особи в суспільстві, державі. Це поведінка, яка перш за все підкоряється соціальним нормам.

У цивільному судочинстві будь-які процесуальні дії повинні здійснюватися згідно з вимогами закону, у межах і у спосіб, визначені у відповідних нормах (статтях) закону, за їх призначенням, без зловживання і обмежень прав інших учасників судового процесу.

Рівність перед законом і судом має правову основу, передбачену статтями 21, 24, 26, п.1 ст. 129 та іншими Конституції України, статтею 9 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», статтями 2, 6 та ін. ЦПК.

Як засада (принцип) цивільного судочинства рівність перед законом і судом забезпечує можливість для учасників справи відстоювати перед судом свою правову позицію та доводити її за допомогою доказів, що сприяє з'ясуванню дієвих обставин справи і ухваленню судом законного та обгрунтованого рішення у справі.

У рішенні Конституційного суду України № 11-рп/2012 зазначається, що «засада рівності усіх учасників судового процесу перед законом і судом забезпечує гарантії доступності правосуддя та реалізації права на судовий захист, закріпленого в ч.1 ст.55 Конституції України. Ця засада є похідною від загального принципу рівності громадян перед законом, визначеного ч. 1 ст.24 Основного Закону України, і стосується, зокрема, сфери судочинства. Рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом передбачає єдиний правовий режим, який забезпечує реалізацію їхніх процесуальних прав» (п. 3.1.)¹.

¹ Рішення Конституційного суду України від 25 квітня 2012 року Справа № 1-12/2012 «У справі за конституційним зверненням громадянина Шаповалова Олексія Леонідовича щодо офіційного тлумачення положень пункту 20 частини першої статті 106, частини першої статті 111-13 Господарського процесуального кодексу України у взаємозв'язку з положеннями пунктів 2,8

Дана конституційна засада діє в усіх провадженнях цивільного судочинства і на всіх стадіях. Це відсутність будь-яких переваг і обмежень залежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних та інших ознак. Аналогічне положення передбачено і в ст. 9 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», де зазначається, що «правосуддя в Україні здійснюється на засадах рівності всіх учасників судового процесу перед законом і судом»¹.

Рівність перед законом і судом – це однакове застосування положень цивільного процесуального закону до всіх фізичних та юридичних осіб, органів державної влади, органів місцевого самоврядування, громадських організацій, політичних партій, які беруть участь у цивільному судочинстві.

У цивільному судочинстві правосуддя здійснюється судом щодо всіх учасників справи в єдиному процесуальному порядку на основі принципів справедливості, законності, верховенства права тощо.

Рівність перед законом передбачає, що стосовно кожного учасника цивільної справи діють однакові закони.

Рівність перед судом означає, що справи розглядаються судами єдиної судової системи України на основі єдиних повноважень суду і в єдиному процесуальному порядку з однаковими процесуальними правами і обов'язками для учасників судової справи.

Принцип гласності і відкритості судового процесу та його повне фіксування технічними засобами

Правовою основою даного принципу цивільного судочинства виступають положення, закріплені у п.6 статті 129 Конституції України про, що основними засадами судочинства є «гласність судового процесу та його повне фіксування

частини третьої статті 129 Конституції України» URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v011p710-12#Text>

¹ URL: <https://ips.ligazakon.net/document/T161402?an=2452>

технічними засобами»¹. У статті 11 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» також закріплено даний принцип. Відповідно до ч.1 ст. 7 ЦПК «Гласність судового процесу», закріплено загальне положення для цивільного судочинства, що «рогляд справи у судах проводиться усно і відкрито, крім випадків передбачених цим кодексом»². У ст. 8 ЦПК під назвою «Відкритість інформації щодо справи» деталізовано зміст даної засади цивільного судочинства. Гласність і відкритість характеризують публічність судового процесу з огляду на діяльність суду та учасників судового процесу у ньому.

Під *гласністю* належить розуміти як можливість вільно, добровільно, без будь-якого тиску висловлювати свої думки з приводу цивільної справи, яка розглядається і вирішується судом. Процесуальна засада гласності містить положення які звернені до суду і до учасників судового процесу з приводу проведення судового засідання у відкритому чи закритому режимі. Основним елементом гласності є відкритий порядок проведення судового засідання судом. Гласність найбільш повно розкривається у відкритому судовому засіданні.

Під *відкритістю* передбачається сприйняття в судовому процесі обставин справи і доказів особисто суддею (або судом), учасниками судового процесу, присутніми в залі судового засідання через можливість бути присутніми на ньому особисто і можливістю позитивно впливати на нього.

Гласність і відкритість взаємопов'язані між собою та доповнюють одне одного. Відкритість більше характеризує доступ до інформації в суді, а гласність – це її оцінка, яка може виражатися в усній чи письмовій формах.

Гласність і відкритість у цивільному судочинстві дає можливість:

- бути присутніми на ньому особам, які не є учасниками судового процесу не залежно від їх мети такої участі, віку та відсутністю обов'язку в суду з'ясувати причини їхньої присутності на судовому засіданні. Суддя має право лише

¹URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>

² URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>

вимагати документ для посвідчення особистості присутнього з метою забезпечення безпеки і порядку в залі судового засідання або це може бути пов'язано з відсутністю вільних місць (ухвала в такому випадку не постановляється судом);

- надання можливості учасникам судового процесу та особам, які присутні на відкритому судовому засіданні, представникам засобів масової інформації здійснювати фотозйомку, відео- та аудіозапис з використанням спеціальних портативних пристроїв (засобів), проводити трансляцію судового засідання допускається без окремого дозволу суду з урахуванням обмежень встановлених ЦПК;

- проведення закритого, повністю або частково, судового засідання допускається судом у випадках і на умовах, визначених частинами 7, 9-12 ст. 7 ЦПК, і проводиться за участі лише учасників справи;

- у разі, якщо учасники справи беруть участь у відкритому судовому засіданні в режимі відеоконференц-зв'язку то перебіг судового засідання в мережі Інтернет обов'язковий;

- проголошення судового рішення, повного або скороченого змісту, відбувається прилюдно в усіх випадках, коли судові засідання проводилося відкрито, з фіксацією цієї процедури представниками засобів масової інформації за допомогою фотозйомки, відеозапису, трансляції по радіо або телебаченні, в мережі інтернет, а якщо судові засідання відбувалося в закритому режимі, прилюдно оголошується вступна і резолютивна частини рішення, якщо вони не містять інформацію з приводу якої проводилося закриті судові засідання;

- оприлюднення судового рішення в Єдиному державному реєстрі судових рішень не скасовує обов'язок суду видати копії судових рішень учасникам справи або надіслати їм, якщо вони не були присутні під час його проголошення¹;

- вимоги про гласність і відкритість поширюються на випадки закінчення розгляду справи постановлення судом

¹ Постанова КАСЦ ВС від 11.08.2020 № 404/4551/19 (2-а/404/262/19) (к/9901/7347/20/).

ухвали про залишення позовної заяви без розгляду або закриття провадження у справі;

- обов'язок суду повідомляти учасників справи про день, час, місце розгляду справи і не можуть бути обмежені у можливості отримати інформацію про результати розгляду їхньої справи;

- кожна особа, яка не є учасником справи, має право на доступ до судових рішень відповідно до Закону України «Про доступ до судових рішень»;

- особи, які не брали участі у справі, якщо суд вирішив питання про їхні права й обов'язки і в разі подання ними апеляційної чи касаційної скарги на відповідне рішення суду, мають право ознайомлюватися з матеріалами судової справи, робити з них витяги, знімати копії у передбаченому цивільним процесуальним законодавством порядку;

- інформація щодо суду, який розглядає справу, стосовно учасників справи та предмета позову, дати надходження позовної заяви (скарги) чи будь-якої іншої заяви або клопотання у справі, у тому числі особи, яка подала таку заяву, вжитих заходів забезпечення позову та (або) доказів, стадії розгляду справи, місця, дати і часу судового засідання, руху справи з одного суду до іншого є відкритою та оприлюднюється на офіційному веб-порталі судової влади України в порядку, визначеному Положенням про Єдину судову інформаційно-телекомунікаційну систему.

Гласність і відкритість розглядається як своєрідний контроль суспільства над діяльністю судових органів.

Оприлюднення судового рішення в Єдиному державному реєстрі судових рішень не скасовує обов'язок суду видати копії судових рішень учасникам справи або надіслати їм, якщо вони не були присутні під час його проголошення.

Повна фіксація судового процесу за допомогою технічних засобів. Відповідно до ст. 129 Конституції та на виконання вимог ч. 14 ст. 7 ЦПК та ст.ст. 247-259 ЦПК суд під час розгляду справи в судовому засіданні здійснює повне його фіксування за допомогою відео- та (або) звукозаписувального технічного засобу, крім випадків, передбачених у ЦПК.

Процесуальний порядок фіксації перебігу судового засідання регламентовано у Главі 7 Розділу III ст.ст. 247-250 ЦПК.

Офіційним записом судового засідання є лише технічний запис здійснений на основі норм ЦПК. Інші записи судового засідання зроблені учасниками судового засідання та присутніми на ньому особами не відносяться до офіційних форм фіксації судового засідання і суд не має право їх вилучати та приєднувати до матеріалів справи.

Принцип змагальності сторін

Історично вважається, що принцип змагальності вперше був запроваджений у судовій системі Англії та США. Для характеристики принципу змагальності західні вчені використовують активну поведінку сторін і пасивне становище суду, проводячи аналогію тенісного матчу, де суддя, як арбітр у такій грі, лише споглядає гру сторін і фіксує її результат.

У цивільне судочинство України принцип змагальності почав запроваджуватися у 90-х роках минулого століття внаслідок обмеження активності суду в доказовій діяльності та посилення такої активності за сторонами процесу.

Правовою основою принципу змагальності є ст. 55, п. 3 ст. 129 Конституції України, п. 4 частини 2 ст. 2 та ст.12, ст. 76, 81, 82, 83 та інші ЦПК. На необхідності дотримання принципу змагальності зверталася увага в рішеннях ЄСПЛ у справах: Костовський проти Нідерландів; Крцмар проти Чехії; Брандштеттер проти Австрії.

Змагальність сторін розглядається як один з основоположних принципів цивільного судочинства і передбачає надання можливості для сторін судового процесу брати активну участь у доказовій діяльності. Це такий процесуальний порядок здійснення правосуддя, при якому з'ясування обставин справи відбувається через посилання на них сторін і підтвердження їх наявності чи відсутності за допомогою доказів. Змагальність пронизує весь цивільний процес і слугує основою для процесуальної діяльності учасників справи.

Зміст принципу змагальності складають такі загальні положення:

- змагальність передбачає одночасно право й обов'язок учасників справи (сторін) довести ті обставини справи, на які вони посилаються для підтвердження своїх вимог і заперечень, або мають інше значення для вирішення справи, крім випадків, передбачених ст. 82 ЦПК;

- заснований на протилежних матеріально-правових інтересах сторін;

- змагальність установлює баланс між можливостями сторін і процесуальними повноваженнями суду;

- дії суду залежать від вимог сторін, а тому суд вирішує справу на основі обсягу заявлених сторонами вимог (у позовній заяві, зустрічній позовній заяві відповідача);

- право сторін на роз'яснення зі сторони суду їх прав та обов'язків у доказовій діяльності та можливих наслідків такої діяльності (суд може запропонувати сторонам надати додаткові докази);

- можливість ознайомитися з матеріалами справи та доказами протилежної сторони, право надавати свої доводи, міркування з приводу своїх доказів чи доказів протилежної сторони;

- право сторін заявляти клопотання про забезпечення доказів, витребування доказів судом;

- право брати участь у дослідженні обставин справи та доказів;

- докази повинні бути подані до суду відповідно до вимог ст. 81 і 83 ЦПК;

- суд може сприяти сторонам у поданні доказів до суду через судові доручення (ст. ст. 87, 88 ЦПК);

- принцип змагальності має процесуальні особливості прояву в спрощеному позовному, наказному й окремому провадженнях і в заочному розгляді справи, які визначаються в нормах ЦПК.

Принцип диспозитивності

Як засада в цивільному судочинстві змагальність закріплена в п. 5 ч. 3 ст. 2, ст. 13 тощо ЦПК, положення якої діють у всіх судових провадженнях і всіх стадіях цивільного судочинства.

Диспозитивність у перекладі з латинської – *dispositivus*, означає упорядкування, розподілення.

Диспозитивність – це положення, відповідно до яких заінтересовані у наслідках вирішення справи учасники справи мають право самостійно (на власний розсуд) розпоряджатися наданими їм законом матеріальними і процесуальними правами.

Диспозитивність може розглядатися як нормативна можливість для суб'єктів цивільного судочинства на власний розсуд діяти та визначати свою поведінку шляхом прийняття особисто рішення про реалізацію передбаченого процесуальним законом свого права чи утриматися від цього, а за наявності запропонованих нормою процесуального права варіантів поведінки вибрати найбільш оптимальний, ефективний та вигідний для себе.

Диспозитивність покладено в основу нормативного процесуального механізму виникнення, розвитку і припинення судового процесу. Вона пронизує судове судочинство проявляється з моменту виникнення цивільного судочинства і до його завершення, тобто визначає рух цивільної справи по стадіях.

Принцип диспозитивності передбачає правило, згідно з яким «ніхто не може бути змушений проти своєї волі звернутися до суду з позовом про захист». Реалізація особою права на судовий захист залежить від вільного волевиявлення самої особи. Про це йдеться у ст. 4 і в ч. 1 ст. 13 ЦПК.

Диспозитивність пов'язується не лише з правом на звернення до суду, але і з правами на визначення обсягу вимог (визначення предмета позову, зміни підстави позову) і формуванням процесуальних заперечень, правами, які спрямовані на закінчення судового процесу (укладення мирової угоди, визнання позову, відмова від позову), правом на перегляд судового рішення (апеляційне, касаційне провадження, перегляд

за нововиявленими або виключними обставинами), правами, пов'язаними з виконанням судового рішення.

Основу принципу диспозитивності становлять:

- пріоритетність прав людини та матеріальними і процесуальними гарантіями їх судового захисту;

- відкрити провадження у справі суд може лише за зверненням позивача, заявника;

- початок, динаміка і завершення судового процесу залежить від ініціативи та волевиявлення сторін (вони є головними й основними учасниками судового процесу, без яких неможливий і сам процес);

- диспозитивності властиві елементи публічності (звернення до суду суб'єктів ст. 56 ЦПК в інтересах фізичної особи);

- предмет судового захисту визначається тільки стороною (зміст і обсяг позовних вимог їх зміна, зміст заперечень);

- рівність сторін при розгляді цивільної справи судом;

- свобода у реалізації наданих законом прав на власний розсуд (на основі вільного волевиявлення);

- відсутність стороннього впливу на реалізацію права;

- дії сторін з реалізації свого права не повинні порушувати закон, торкатися авторитету суду, обмежувати чи порушувати права та інтереси учасників судового процесу;

- диспозитивність впливає на динаміку (рух) судового процесу;

- проявом диспозитивності є реалізація сторонами таких прав, які не впливають на рух справи, але сприяють ефективності здійснення судочинства (право на відводи (ст. 36, 38 ЦПК), вибір підсудності позивачем (ст. 28 ЦПК), залучення співвідповідача (ст. 51 ЦПК), залучення третьої особи без самостійних вимог (ст.53 ЦПК) тощо);

- до змісту диспозитивності не відносяться права, які становлять зміст інших засад (принципів) цивільного судочинства (подання доказів до суду (ст.ст. 81, 83 ЦПК, знайомитися з матеріалами справи та робити з них витяги, копії (п.1 ч.1 ст. 43 ЦПК) тощо) і які не впливають на рух справи.

Принцип пропорційності

Пропорційність у цивільному судочинстві як засада закріплена у п. 6 ч. 3 ст. 2 та в ст. 11 ЦПК, і її положення розкриваються в практиці ЄСПЛ у перевірці правомірності обмежень прав людини на рівні національних правовідносин. Прикладами таких справ є: справа Оджалан проти Турції; справа Жовнер проти України; справа Наталія Михайленко проти України. Як показує практика ЄСПЛ, принцип пропорційності включає на основі їх висновків декілька положень, які підлягають перевірці та з'ясуванню, а саме: а) наявні обмеження прав людини, передбачені в законі, та мета таких обмежень; б) чи була мета таких обмежень легітимною і чи існували інші обмеження, які є менш обтяжливими для особи; в) чи не був порушений баланс співмірності приватних і публічних інтересів унаслідок обмежень приватних прав та інтересів фізичної особи. Вважається, що порушення одного з цих положень розглядається як неправомірне обмеження прав, свобод чи інтересів або втручання в реалізацію таких правомочностей і, як наслідок, визнається порушенням або недотриманням Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року.

Принцип пропорційності – це загальний принцип права, спрямований на «забезпечення у правовому регулюванні розумного балансу приватних і публічних інтересів у сфері відправлення правосуддя, відповідно до чого пі час розгляду справи у порядку цивільного судочинства та ухваленні рішення у справі цілі обмежень прав повинні бути істотними, а засоби їх досягнення обґрунтованими і мінімально обтяжливими для осіб, чий права обмежуються»¹.

Пропорційність – це співвідношення публічних і приватних інтересів у цивільному судочинстві через установлення їх меж.

Пропорційність – це загальний принцип права, спрямований на забезпечення у правовому регулюванні розумного балансу інтересів, відповідно до якого цілі обмежень

¹ Цивільний процесуальний кодекс України: Науково-практичний коментар: Вид. 2-ге, перероб. та доп. / за аг. ред. д.ю.н., професора, академіка Академії наук вищої школи України М.М. Ясинка. Київ: Алерта, 2020. С. 39.

прав повинні бути істотними, а засоби їх досягнення обґрунтованими і мінімально обтяжливими для осіб, чії права обмежуються.

Відповідно до ст. 11 ЦПК, «суд визначає в межах, установлених цим Кодексом, порядок здійснення провадження у справі відповідно до принципу пропорційності, враховуючи: 1) завдання цивільного судочинства; 2) забезпечення розумного балансу між приватними й публічними інтересами; 3) особливості предмета спору; 4) ціну позову; 5) складність справи; 6) значення справи для сторін; час, необхідний для вчинення тих чи інших дій; 7) розмір судових витрат, пов'язаних із відповідними процесуальними діями, тощо.

Указані положення статті 11 ЦПК можна розглядати як вирішення національним судом питань:

- а) про міру владного впливу на приватну сферу особи;
- б) про можливість застосування відносин партнерства, а саме досудового врегулювання спору або врегулювання спору за участі судді;
- в) урахування інтересів суспільства;
- г) можливість використання спрощених процедур з одночасним збереженням гарантій справедливого судового захисту (обсяг судової діяльності, ціна позову, зміст предмета позову, кількість учасників справи тощо);
- д) поєднання публічності та активності суду (суд повинен діяти в інтересах суб'єктів спірних матеріальних правовідносин);
- є) уживати всі необхідні процесуальні та матеріальні засоби для запобігання зловживання учасниками справи своїми процесуальними правами й одночасно сприяти виконанню ними своїх обов'язків.

Принцип обов'язковості судового рішення

У п. 9 ст. 129 Конституції однією із засад судочинства закріплено «обов'язковість судового рішення», а в ст. 129-1

вказується, що «суд ухвалює рішення іменем України і воно є обов'язковим до виконання»¹.

У Законі України «Про судоустрій і статус суддів» у статті 13 закріплено засаду судочинства «Обов'язковість судових рішень»², де визначено загальні властивості обов'язковості судового рішення, у тому числі в цивільних справах.

Відповідно до п. 7 ч. 3 ст. 2 ЦПК обов'язковість судового рішення передбачено в системі основних засад (принципів) цивільного судочинства. Конкретизацію цієї засади здійснено в ст. 18 ЦПК і деякі процесуальні особливості набуття рішенням суду після набрання законної сили визначаються Главою 9 Розділу III ЦПК.

Обов'язковість судового рішення – це сукупність правових властивостей (ознак), яких набуває рішення суду після набрання ним законної сили.

Це правовий вплив рішення суду після набрання ним законної сили на поведінку (діяльність) осіб, які брали участь у судовому процесі як учасники справи, а також на осіб, які не брали участі в судовому процесі, але рішення суду стосується їх прав, обов'язків чи інтересів або повноважень з огляду на його обов'язковість виконання.

У статті 18 ЦПК передбачено, що судові рішення, які набрали законної сили, обов'язкові для всіх органів державної влади і органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, посадових чи службових осіб та громадян і підлягають виконанню на всій території України, а у випадках, встановлених міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, - і за її межами. Невиконання судового рішення є підставою для відповідальності, встановленої законом (наприклад, ст. 382 КК України «Невиконання судового рішення»). Обов'язковість судового рішення не позбавляє осіб, які не брали участі у справі,

¹URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>

² URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>

можливості звернутися до суду, якщо ухваленим судовим рішенням вирішено питання про їх права, свободи чи інтереси.

Обов'язковість судового рішення передбачає набуття ним таких правових властивостей, які характеризують:

- *незмінність*. Органи державної влади й органи місцевого самоврядування, підприємства, установи, організації, посадові чи службові особи та громадяни забор'язуються у своїй діяльності рахуватися з змістом судового рішення і не вправі його змінювати, скасовувати, вважати його незаконним, піддавати правовій критиці або виходити у своїй діяльності з того, що рішення неправильне чи неправосудне;

- *неспростовність*. Судове рішення суду першої інстанції після набрання законної сили не може бути оскаржено в апеляційному порядку. Перегляд таких рішень можливий за нововиявленими або виключними обставинами;

- *виключність*. Не допускається звернення до суду або відкриття судового провадження, розгляд і вирішення судом справи за повторним зверненням з позовом особи до суду, вимога якої вже була вирішена вступившим у законну силу рішенням суду;

- *преюдиціальність*. Неможливість для учасників справи, їх представників, а для суду – неможливість досліджувати в іншому судовому процесі обставини (факти), які були встановлені судовим рішенням, що набрало законної сили (ч. 4,5,6 ст. 82 ЦПК);

- *виконуваність*. Після набрання рішенням суду законної сили воно підлягає виконанню (Розділ VI – VII ЦПК, Закон України «Про виконавче провадження»). Виконання рішення суду забезпечує ефективність судового захисту і характеризує його завершеність.

Принцип забезпечення права на апеляційний перегляд або касаційне оскарження судового рішення

Право на апеляційний перегляд і право на касаційне оскарження судового рішення у цивільному судочинстві є невід'ємними елементами права на судовий захист. Це право реалізується в апеляційному і касаційному провадженнях.

Можливість реалізації такого права надана ч.1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (1950 року), відповідно до якої: «кожен має право на справедливий та публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом»¹.

Судовий захист може вважатися ефективним, тобто повним і об'єктивним, якщо судові рішення у справі справедливі, законні та обґрунтовані. Рішення суду може підлягати перегляду, якщо особа вважає, що у рішенні допущено помилку, яка суттєво впливає на правосудність такого рішення і без усунення якої повна реалізація права на судовий захист неможливою.

У п. 8 ст. 129 Конституції України передбачено, що серед основних засад судочинства є «забезпечення права на апеляційний перегляд справи та у визначених законом випадках – на касаційне оскарження судового рішення»².

Стаття 14 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» закріплює право учасників справи та інших осіб на апеляційний перегляд справи та у визначених законом випадках – на касаційне оскарження судового рішення.

Право на перегляд судового справи та оскарження судового рішення у статті 17 ЦПК роз'яснюється як «право учасника справи, а також особи, які не брали участі у справі, якщо суд вирішив питання про їхні права, свободи, інтереси та (або) обов'язки, мають право на апеляційний перегляд справи та у визначених законом випадках – на касаційне оскарження судового рішення.

Не допускається касаційне оскарження судового рішення суду першої інстанції без його перегляду в апеляційному порядку»³.

Цей принцип (засада) у цивільному судочинстві враховує інстанційність будови судової системи України з

¹ URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text

² URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>

³ URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>

розгляду й оскарження та перегляду судових рішень. В основу інстанційності перегляду й оскарженню судового рішення покладено гарантії права на судовий захист, а саме: можливість для особи виправити допущені судом помилки у судовому рішенні. Такі випадки (підстави) реалізації даного права передбачені в главах 1 і 2 Розділу V ЦПК.

Європейська Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод і практика ЄСПЛ передбачають, що можливість всиановлення процедур оскарження судових рішень повинно вирішуватися на основі національного законодавства.

Принцип розумності строків розгляду справи судом

Відповідно до ст. 6 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, «кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи судом упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом».

У п. 10 ч. 3 ст. 2 ЦПК однією з основних засад (принципів) цивільного судочинства закріплено «розумність строків розгляду справи судом».

Стаття 121 ЦПК наводить загальне поняття розумності процесуальних строків. У частині 1 ст. 121 ЦПК закріплено обов'язок суду встановлювати розумні строки для вчинення процесуальних дій судом і учасниками судового процесу. В частині 2 ст. 121 ЦПК наводиться поняття розумності процесуального строку, а саме: «розумним є строк, якщо він передбачає час, достатній для вчинення процесуальної дії, та відповідає завданню цивільного судочинства».

Термін розумності процесуального строку вживається також у статтях 2, 121, 275 та інших.

У постанові пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ № 11 від 17.10.2014 року «Про деякі питання дотримання розумних строків розгляду судами цивільних, кримінальних справ і справ про адміністративні правопорушення»¹ зазначається про необхідність дотримання судами розумних строків, адже це

1 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0011740-14#Text>

впливає на забезпечення права особи на судовий захист, гарантованого ст. 55 Конституції України, і негативно впливає на ефективність правосуддя та авторитет судової влади.

Як указується у п. 1 постанови пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ № 11 від 17.10.2014 року «Відповідно до практики Європейського суду з прав людини, визначаючи межі перебігу таких строків, слід виходити з такого, що перебіг строків судового розгляду у цивільних справах починається з часу надходження позовної заяви до суду, а закінчується ухваленням остаточного рішення у справі, якщо воно не на користь особі (справа «Скопелліті проти Італії» від 23 листопада 1993 року), або виконанням рішення, ухваленого на користь особи (справа «Папахелас проти Греції» від 25 березня 1999 року).

Згідно зі статтею 6 Конвенції, виконання судового рішення є складовою частиною судового розгляду, завершальною стадією судового провадження. У зв'язку із цим під час розгляду питань про відстрочку, розстрочку, зміну чи встановлення способу і порядку виконання рішення, а також під час розгляду скарг на рішення, дії чи бездіяльність державного виконавця чи іншої посадової особи державної виконавчої служби судам необхідно дотримуватися вимог Конвенції щодо виконання судового рішення упродовж розумного строку (справи «Горнсбі проти Греції» від 19 березня 1997 року, «Ромашов проти України» від 27 липня 2004 року, «Дубенко проти України» від 11 січня 2005 року, «Нечипорук і Йонкало проти України» від 21 квітня 2011 року та інші)¹.

Розумним, зокрема, вважається строк, який об'єктивно необхідний для виконання процесуальних дій, прийняття процесуальних рішень та розгляду і вирішення справи з метою забезпечення своєчасного (без невиправданих зволікань) судового захисту.

¹ URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0011740-14#Text>

З урахуванням практики Європейського суду з прав людини критеріями розумних строків у цивільних справах є: правова та фактична складність справи; поведінка заявника, а також інших осіб, які беруть участь у справі, інших учасників процесу; поведінка органів державної влади (насамперед суду); характер процесу та його значення для заявника (справи «Федіна проти України» від 02 вересня 2010 року; «Смірнова проти України» від 08 листопада 2005 року; «Матіка проти Румунії» від 02 листопада 2006 року; «Літоселітіс проти Греції» від 05 лютого 2004 року та інші).

Вирішуючи питання про встановлення чи визначеності тривалості процесуального строку, суд повинен ураховувати:

- виходити з правової та фактичної складності справи, треба враховувати, зокрема, наявність обставин, що утруднюють розгляд справи; кількість співпозивачів, співвідповідачів та інших учасників процесу; необхідність проведення експертиз та їх складність; необхідність допиту значної кількості свідків; участь у справі іноземного елемента і необхідність з'ясування та застосування норм іноземного права;

- така обставина як розгляд цивільної справи судами різних інстанцій не може сама по собі свідчити про її складність (п. 3 постанови пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ № 11 від 17.10.2014);

- оцінюючи поведінку позивача (заявника), а також учасників судового процесу, треба звернути увагу на те, що не можна покладати відповідальність за тривалий розгляд справи використання ними процесуальних засобів, передбачених законодавством, для здійснення свого захисту, зокрема у зв'язку зі зміною позовних вимог, вивченням матеріалів справи, заявленням клопотань, оскарженням ухвалених судових рішень;

- порушенням розумного строку треба вважати факти невиконання учасниками судового процесу своїх процесуальних обов'язків (наприклад, ненадання чи надання з порушенням строку, передбаченого ЦПК, доказів у справі; неодноразові неявки в судове засідання без поважних причин), якщо це призвело до порушення розумного строку судового розгляду;

- потрібно враховувати своєчасність призначення справи до судового розгляду; проведення судових засідань у призначений час; строки виготовлення суддею мотивованого судового рішення та направлення його учасникам судової справи; повноту здійснення суддею контролю за виконанням працівниками апарату суду своїх службових обов'язків, у тому числі щодо повідомлення учасників справи про дату та місце судового засідання; своєчасне виготовлення журналу судового засідання та протоколу про окремі процесуальні дії; повноту і своєчасність вжиття суддею заходів щодо учасників процесу та інших осіб у сфері здійснення правосуддя, спрямованих на недопущення їх процесуальної недобросовісності і процесуальної тяганини у справі, зокрема щодо контролю за строками проведення експертизи; своєчасну видачу виконавчого документа та направлення його до органу, уповноваженого виконати судові рішення.

- оцінюючи характер процесу та його значення для заявника, необхідно враховувати важливість предмета розгляду та ступінь ризику для заявника, наприклад, якщо йдеться про справи, що потребують оперативного прийняття рішення; трудові справи; справи, пов'язані зі станом здоров'я заявника; справи щодо опіки над дітьми тощо;

- суд може подовжити строк розгляду справи за наявності таких умов: а) у виняткових випадках, що визначаються обставинами, які утруднюють або роблять неможливим розгляд справи в установленій строк (наприклад, хвороба сторони або судді; велика кількість доказів, які належить дослідити; необхідність призначення експертиз і їх складність; велика кількість учасників справи тощо); б) за клопотанням сторони; в) з урахуванням особливостей розгляду справи, які у кожному конкретному випадку визначаються правовою та фактичною складністю справи, обсягом та специфікою процесуальних дій, потрібних для всебічного та повного дослідження обставин справи, необхідністю отримання міжнародної допомоги тощо;

- судам апеляційної та касаційної інстанцій необхідно чітко дотримуватись положень ЦПК, якими встановлено строки для апеляційного та касаційного провадження.

Строки розгляду справи не можуть вважатися розумними, якщо їх порушено через зайнятість судді в іншому процесі, призначення судових засідань із великими інтервалами, затягування з передачею справи з одного суду до іншого в установлених законом випадках, безпідставне задоволення необґрунтованих клопотань учасників процесу, що спричинило відкладення розгляду справи на тривалий час, відкладення справи через її неналежну підготовку до судового розгляду, невжиття заходів щодо недопущення недобросовісної поведінки учасників справи тощо, оскільки наведені причини свідчать про низький рівень організації судочинства та безвідповідальне ставлення до виконання своїх обов'язків.

Принцип неприпустимості зловживання процесуальними правами

Правовою основою цієї засади (принципу) цивільного судочинства є ст. 17 «Заборона зловживання правами» Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 року (ратифікованої Україною 17.07.1997 року)¹, ст. 55 Конституції України, п. 11 ч. 3 ст. 2, ст. 44 ЦПК та інші.

На сторін та їх представників як основних учасників судового процесу, покладається обов'язок про необхідність добросовісного користування своїми процесуальними правами. Як указано в ч. 1 ст. 44 ЦПК, зловживання процесуальними правами не допускається.

У п. 22 Постанови Пленуму Верховного Суду від 12 червня 2009 року № 2 «Про застосування норм цивільного процесуального законодавства при розгляді справ у суді першої інстанції» вказується, що «головуючий має попередити учасників справи про їх обов'язок добросовісно здійснювати процесуальні права і виконувати процесуальні обов'язки»².

У сучасному цивільному судочинстві досить часто проявляються негативні явища, пов'язані з зловживанням учасниками справи та їх представниками своїми

¹ URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text

² URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0002700-09#Text>

процесуальними правами. Це знижує ефективність судового захисту, впливає на нормальне функціонування судового розгляду справи. Затягування судового процесу внаслідок дій учасника справи або його представника відбувається через несумлінну поведінку, в основі якої - навмисні дії особи. Невиконання свого процесуального обов'язку, створення перешкод у реалізації своїх прав іншою стороною, незнання законодавства, невідповідність адвоката до виконання своїх функцій у суді, низький рівень правової культури та інші дії поєднуються з недосконалістю у правовому регулюванні притягнення до відповідальності учасників справи та їх представників до відповідальності за такі дії. Обов'язок сумлінного використання учасниками процесу своїх процесуальних прав повинен контролюватися судом. Це не можна вважати обмеженням змагальності в цивільному судочинстві. Протидія процесуальному зловживанню повинна бути важливою процесуальною гарантією і детально регламентуватися у процесуальному законодавстві та передбачати за такі дії юридичну відповідальність.

Принцип (засада) неприпустимості зловживання сторонами та їх представниками процесуальними правами в цивільному судочинстві визначає межі свободи, які вже закладені в самому суб'єктивному праві та яке передбачене у процесуальному законі. Вихід за такі межі дозволеної поведінки розглядається законодавцем як зловживання таким правом. З іншого боку, як зазначається в рішенні ЄСПЛ у справі «Чеферін проти Словенії» було визнано, що адвокат має право на критику експертів і прокурора під час судового засідання і висловив позицію «про необхідність збереження балансу між захистом авторитету судової влади і захистом свободи слова». У ст. 21 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» встановлені професійні обов'язки і заборони для адвоката під час здійснення адвокатської діяльності¹.

Під зловживанням процесуальними правами належить розуміти процесуальні дії або процесуальну бездіяльність

¹ URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17#Text>

учасників справи та їх представників, які спрямовані на реалізацію належних їм процесуальних прав з метою перешкодити нормальному функціонуванню судового процесу (відкриття, процесуальний розвиток, закінчення) або використання своїх процесуальних прав здійснюється не за призначенням.

Процесуальна поведінка учасника справи, судового представника повинна оцінюватися судом з урахуванням морально-етичних соціальних норм і таких категорій як справедливість, добро, честь, гідність тощо.

Серед *ознак зловживання* процесуальними правами учасником справи та їх представником можна виділити:

- можливість зловживання процесуальними правами учасниками судового процесу забороняється. Така заборона, або, як указано у ЦПК, недопущення, спрямоване на гарантування учасникам судового процесу їх прав та інтересів від порушень, тобто від негативного впливу процесуальних дій учасників судового процесу;

- зловживання процесуальними правами, відповідно до частини 1 статті 44 ЦПК, може кваліфікуватися судом стосовно поведінки учасника справи та його представника;

- зловживання не може бути вчинено з необережності. Така умова важлива для кваліфікації дій як зловживанням. Зловживання завжди є навмисною поведінкою;

- унаслідок зловживання заподіюється процесуальна шкода, яка впливає на можливість отримання учасником справи позитивного процесуального результату своєї поведінки або здійснюється негативний вплив на процесуальний рух справив суді;

- зловживання процесуальним правом може стати підставою для застосування судом до такого учасника судового процесу заходів процесуального примусу або притягнення його до юридичної відповідальності.

Відмова сторони від реалізації нею свого процесуального права не повинна розглядатися як зловживання.

Зловживання процесуальними правами учасником справи, судовим представником може проявлятися в поведінці,

яка визначається у частині другій статті 44 ЦПК але такий перелік не є вичерпним, а тому судова практика виділяє такі види зловживань:

- у неодноразовому заявленні клопотань, заяв з одного і того ж самого питання (про відвід судді або суду, про відкладення розгляду справи, про призначення експертизи (додаткової, повторної);

- подання до суду кілька позовів до одного й того ж самого відповідача (чи відповідачів) з тих самих підстав і предмета (тотожний позов);

- неодноразова неявка в судові засідання без посилання на поважність причини неявки та підтвердження причини неявки;

- неповідомлення суд про зміну свого місця проживання чи перебування, за яким учасник справи, представник може отримувати поштову кореспонденцію від суду;

- умисна пасивність (незаінтересованість) сторони у розгляді справи судом (своєчасно не усунуено недоліки у позовній заяві, яка залишена судом без руху; відсутність заінтересованості у процесуальному рухові справи тощо);

- навмисне неповідомлення суд про необхідність залучення до процесу заінтересованих осіб (співучасників, третіх осіб, правонаступників);

- формальність у здійсненні своїх процесуальних прав та обов'язків;

- укладення мирової угоди, виконання якої заподіює шкоду або порушує права та інтереси третіх осіб, інших заінтересованих у справі осіб.

У постанові Великої Палати ВС України від 13 березня 2019 року № 199/6713/14-ц (провадження № 14-92 цс 19) визнано дії скаржника зловживанням процесуальним правом щодо права на подання скарги на бездіяльність державного виконавця з таких мотивів: «неодноразово використовує нецензурну лексику, лайливо характеризує державного виконавця та його роботу і стверджує, що звернувся до суду за захистом своїх прав саме тому, що державний виконавець має такі характеристики. Нецензурна лексика, образливі та лайливі слова чи символи, зокрема для надання особистих

характеристик учасникам справи, іншим учасникам судового процесу, їх представникам і суду (суддям) не можуть використовуватися ні у заявах по суті справи, заявах з процесуальних питань, інших процесуальних документах, ні у виступах учасників судового процесу та їх представників. Велика Палата Верховного Суду переконана, що використання одними учасниками судового процесу та їх представниками нецензурної лексики, образливих і лайливих слів чи символів у поданих до суду документах і у спілкуванні з судом (суддями), з іншими учасниками процесу та їхніми представниками, а також вчинення аналогічних дій є виявом очевидної неповаги до честі, гідності зазначених осіб з боку тих, хто такі дії вчиняє. Ці дії суперечать основним засадам (принципам) цивільного судочинства (пунктам 2 і 11 частини третьої статті 2 ЦПК України), а також його завданню, яке превалює над будь-якими іншими міркуваннями в судовому процесі (частини перша та друга вказаної статті). З огляду на це вчинення таких дій суд може визнати зловживанням процесуальними правами та застосувати, зокрема, наслідки, передбачені частиною третьою статті 44 ЦПК України (п.п. 21,22,23)»¹.

Зловживання найчастіше проявляється у категорії цивільних справ, які переважно пов'язані з майновими або особистими правами фізичної особи: про визнання права власності; про визнання заповіту недійсним; про поділ, виділ майна; стягнення заборгованості; розірвання шлюбу; визначення місця проживання дітей; позбавлення батьківських прав, стягнення аліментів тощо.

*Принцип відшкодування судових витрат сторони,
на користь якої ухвалено судове рішення*

Даний принцип є реалізацією вимог справедливості у праві на судовий захист у частині судових витрат, яких зазнали сторони у зв'язку з розглядом справи в суді. Це одна із засад (принципів) цивільного судочинства, яка закріплена в п.12 ч.3 ст. 2 і деталізована в статтях 141 і 142 ЦПК.

¹ URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/80854817>

За загальним правилом, особа, на користь (або в інтересах) якої ухвалено судове рішення, звільняється від оплати судових витрат шляхом їх покладення на сторону, яка програла в судовому процесі.

Питання про судові витрати в цивільному судочинстві вирішується судом після завершення розгляду і вирішення справи в резолютивній частині рішення суду.

Понесені стороною витрати обов'язково повинні бути підтвержені документально (договори, квитанції, рахунки, чеки тощо), як правило, до ухвалення рішення судом (ч. 8 ст. 141 ЦПК). Це цілком відповідає практиці ЄСПЛ з даного питання, в рішеннях якого відзначалося про право заявника на компенсацію судових витрат за умови їх доведеності, що такі витрати понесено фактично і вони були неминучими, а їх розмір є обґрунтованим (справа «Баришевський проти України» від 25.02.2015 року¹), тобто, мають розумний розмір (справа «Лавентс проти Латвії» від 28.11.2002 року²).

При покладенні судових витрат на сторону, яка програла процес, суд повинен враховувати вимоги статті 141 ЦПК:

- чи пов'язані ці витрати з розглядом справи;
- чи є розмір таких витрат обґрунтований та пропорційний до предмета спору з урахуванням ціни позову, значення справи для сторін, у тому числі чи міг результат її вирішення вплинути на репутацію сторони або чи викликала справа публічний інтерес;
- поведінку сторони під час розгляду справи, що призвело до затягування розгляду справи, зокрема, подання стороною явно необґрунтованих заяв і клопотань, безпідставне твердження або заперечення стороною певних обставин, які мають значення для справи, безпідставне завищення позивачем позовних вимог тощо;
- дії сторони щодо досудового вирішення спору та щодо врегулювання спору мирним шляхом під час розгляду справи, стадію розгляду справи, на якій такі вчинилися.

¹ URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_a57#Text

² URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_175#Text

Судові витрати відшкодовується сторони, якщо вона подада до суду відповідну заяву.

Принцип державної мови в цивільному судочинстві

Указана засада цивільного судочинства іноді розглядається в науці цивільного процесуального права як принцип доступності у спілкуванні суду з учасниками процесу, підкреслюючи право кожного на використання у спілкуванні з судом своєї рідної мови або мови, якою вільно володіє учасник судового процесу.

Відповідно до положень ст. 10 Конституції України, «державною мовою в Україні є українська мова. Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України. В Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України. Держава сприяє вивченню мов міжнародного спілкування. Застосування мов в Україні гарантується Конституцією України та визначається законом»¹.

Поняття державної мови пов'язується із територією певної держави та населенням такої держави, яке спілкується переважно певною мовою.

У рішенні Конституційного Суду України від 14.12.1999 року № 19 – рп/89 «Про офіційне тлумачення положень статті 10 Конституції України щодо застосування державної мови органами державної влади, органами місцевого самоврядування та використання її у навчальному процесі в навчальних закладах України (справа про застосування української мови)»² дано офіційне роз'яснення у пункті 3, що: «Під державною (офіційною) мовою розуміється мова, якій державою надано правовий статус обов'язкового засобу спілкування у публічних сферах суспільного життя.

Конституцією України статус державної надано українській мові (частина перша статті 10)».

¹ URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96%D0%B2%D1%80#Text>

² URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v010p710-99#Text>

У ст. 12 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 02.06.2016 року (№ 1402-VIII) закріплено, що: судочинство і діловодство в судах України проводяться державною мовою. Суди забезпечують рівність прав громадян у судовому процесі за мовною ознакою. Суди використовують державну мову в процесі судочинства та гарантують право громадян на використання ними в судовому процесі рідної мови або мови, якою вони володіють»¹.

Закон України «Про функціонування української мови як державної» від 25.04.2019 року в статті 1 про визначає, що: «єдиною державною (офіційною) мовою в Україні є українська мова. Статус української мови як єдиної державної мови зумовлений державотворчим самовизначенням української нації. Державний статус української мови є невіддільним елементом конституційного ладу України як унітарної держави. Статус української мови як єдиної державної мови в Україні визначається виключно Конституцією України. Порядок функціонування і застосування державної мови визначається виключно законом. Навмисне спотворення української мови в офіційних документах і текстах, зокрема навмисне застосування її з порушенням вимог українського правопису і стандартів державної мови, а також створення перешкод та обмежень у застосуванні української мови тягнуть за собою відповідальність, встановлену законом.

Статус української мови як єдиної державної мови передбачає обов'язковість її використання на всій території України при здійсненні повноважень органами державної влади та органами місцевого самоврядування, а також в інших публічних сферах суспільного життя, які визначені цим Законом. Українська мова як єдина державна мова виконує функції мови міжетнічного спілкування, є гарантією захисту прав людини для кожного українського громадянина незалежно від його етнічного походження, а також є фактором єдності і національної безпеки України»².

¹ URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text>

² URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/T192704.html

У статті 14 Закону України «Про функціонування української мови як державної» закріплено порядок застосування української мови в судочинстві, а саме: «У судах України судочинство провадиться, а діловодство здійснюється державною мовою. У судовому процесі може застосовуватися інша мова, ніж державна, у порядку, визначеному процесуальними кодексами України та Законом України «Про судоустрій і статус суддів». Суди ухвалюють рішення та оприлюднюють їх державною мовою у порядку, встановленому законом. Текст судового рішення складається з урахуванням стандартів державної мови»¹.

У статті 9 ЦПК встановлено ряд правил:

- цивільне судочинство в судах провадиться державною мовою;
- суди забезпечують рівність прав учасників судового процесу за мовною ознакою;
- суди використовують державну мову в процесі судочинства та гарантують право учасникам судового процесу на використання ними в судовому процесі рідної мови або мови, якою вони володіють;
- учасники судового процесу, які не володіють або недостатньо володіють державною мовою, мають право робити заяви, надавати пояснення, виступати в суді і заявляти клопотання рідною мовою або мовою, якою вони володіють, користуючись при цьому послугами перекладача, в порядку, встановленому цим Кодексом (ст. 75 ЦПК). Перекладач повинен бути підготовленим не лише з лінгвістичної точки зору, але й досконало володіти юридичною термінологією. Така вимога стосується й сурдоперекладачів – осіб, які володіють технікою спілкування з глухими, німими чи глухоніми особами.

Принцип правничої допомоги в судочинстві

Для забезпечення захисту прав, свобод чи інтересів особи важлива роль належить можливості отримати правову допомогу, яка гарантується Конституцією України і

¹URL:http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/T192704.html

розглядається Конституційним Судом України як «можливість фізичної особи одержати юридичні (правові) послуги»¹.

У статті 59 Конституції України закріплено важливе положення, що: «кожен має право на професійну правничу допомогу. У випадках, передбачених законом, ця допомога надається безоплатно. Кожен є вільним у виборі захисника своїх прав»².

Згідно з п. 3 ч. 1 статті 1 Закону України «Про безоплатну правову допомогу», правова допомога - надання правових послуг, спрямованих на забезпечення реалізації прав і свобод людини і громадянина, захисту цих прав і свобод, їх відновлення у разі порушення³.

Відповідно до статті 10 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», Професійна правнича допомога при реалізації права на справедливий суд передбачено право кожного на професійну правничу допомогу. У випадках, визначених законом, держава забезпечує надання професійної правничої допомоги безоплатно. Кожен є вільним у виборі захисника своїх прав та особи, яка надає правничу допомогу.

Для надання професійної правничої допомоги діє адвокатура. Забезпечення права на захист від кримінального обвинувачення та представництво в суді здійснюються адвокатом, за винятком випадків, установлених законом.

Витрати учасників судового процесу на професійну правничу допомогу відшкодовуються в порядку, визначеному законом⁴.

¹ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Солдатова Геннадія Івановича щодо офіційного тлумачення положень статті 59 Конституції України, статті 44 Кримінально-процесуального кодексу України, статей 268, 271 Кодексу України про адміністративні правопорушення (справа про право вільного вибору захисника) від 16 листопада 2000 року № 13-рп/2000 URL: <https://ccu.gov.ua/storinka-knygy/4310-pravo-na-pravovu-dopomogu>

²URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96%D0%B2%D1%80#Text>

³ URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-17#Text>

⁴URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text>

Правова допомога є багатоаспектною, різною за змістом, обсягом та формами і може включати консультації, роз'яснення, складення позовів і звернень, довідок, заяв, скарг, здійснення представництва, зокрема в судах та інших державних органах, захист від обвинувачення тощо. Вибір форми та суб'єкта надання такої допомоги залежить від волі особи, яка бажає її отримати. При цьому у передбачених законом випадках, зокрема для захисту прав і свобод дітей, неповнолітніх батьків і для захисту від обвинувачення, відповідні державні органи, їх посадові та службові особи під час здійснення своїх повноважень зобов'язані забезпечити надання зазначеним особам необхідної правової допомоги.

Право на правову допомогу - це гарантована державою можливість кожної особи отримати таку допомогу в обсязі та формах, визначених нею, незалежно від характеру правовідносин особи з іншими суб'єктами права.

Конституційний Суд України зазначав, що гарантування кожному права на правову допомогу в контексті частини другої статті 3, статті 59 Конституції України покладає на державу відповідні обов'язки щодо забезпечення особи правовою допомогою належного рівня. Такі обов'язки зумовлюють необхідність визначення в законах України, інших правових актах порядку, умов і способів надання цієї допомоги. Проте не всі галузеві закони України, зокрема процесуальні кодекси, містять приписи, спрямовані на реалізацію такого права, що може призвести до обмеження чи звуження змісту та обсягу права кожного на правову допомогу.

Положення частини першої статті 59 Конституції України «кожен має право на правову допомогу» треба розуміти як гарантовану державою можливість будь-якій особі незалежно від характеру її правовідносин з державними органами, органами місцевого самоврядування, об'єднаннями громадян, юридичними та фізичними особами вільно, без неправомірних обмежень отримувати допомогу з юридичних питань в обсязі і формах, як вона того потребує.

Закон України «Про адвокатуру і адвокатську діяльність» у п. 4 ст.1 передбачає надання правової допомоги

через укладення договору про надання правової допомоги - домовленість, за якою одна сторона (адвокат, адвокатське бюро, адвокатське об'єднання) зобов'язується здійснити захист, представництво або надати інші види правової допомоги другій стороні (клієнту) на умовах і в порядку, що визначені договором, а клієнт зобов'язується оплатити надання правової допомоги та фактичні витрати, необхідні для виконання договору¹.

Для надання професійної правничої допомоги діє адвокатура. Кожна особа має право на професійну правничу допомогу. У випадках, визначених законом, держава забезпечує надання професійної правничої допомоги безоплатно. *Безоплатна правова допомога* - правова допомога, що гарантується державою та повністю або частково надається за рахунок коштів Державного бюджету України, місцевих бюджетів та інших джерел (п.1 ч. 1 статті 1 Закону України «Про безоплатну правову допомогу»). Надання безоплатної вторинної правової допомоги здійснюють регіональні та місцеві центри з надання безоплатної вторинної правової допомоги.

У статті 15 ЦПК встановлено для учасників справи можливість користуватися правничою допомогою через представництво своїх інтересів у суді адвокатом, який надає професійну правничу допомогу, крім випадків, встановлених законом.

Поняття «надання професійної правничої допомоги» не тотожне поняттю «представництво особи в суді». Надання професійної правничої допомоги здійснюють адвокати, натомість представництво особи в суді може бути здійснене за вибором особи адвокатом або іншим суб'єктом. Аналіз частини першої статті 131-2 Конституції України у системному зв'язку зі статтею 59 Конституції України дає можливість зробити висновок про позитивний обов'язок держави, який полягає в гарантуванні участі адвоката у наданні професійної правничої допомоги особі з метою забезпечення її ефективного доступу до

¹ URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17#Text>

правосуддя за рахунок коштів держави у випадках, передбачених законом (Висновок Конституційного Суду України (Велика палата) у справі за конституційним зверненням Верховної Ради України про надання висновку щодо відповідності законопроекту про внесення змін до Конституції України (щодо скасування адвокатської монополії (реєстр. № 1013) вимогам статей 157 і 158 Конституції України від 31 жовтня 2019 року № 4-в/2019)¹.

4. Принципи інститутів цивільного процесуального права (інституційні принципи)

Норми цивільного процесуального права є елементами з яких утворюються правові інститути галузі цивільного процесуального права.

Інститут цивільного процесуального права – частина (елемент) галузі права, яка являє собою сукупність взаємозв'язаних норм цивільного процесуального права, що регулюють групу (частину) однорідних (взаємопов'язаних) цивільних процесуальних правовідносин у сфері цивільного судочинства. До таких можна віднести інститути: цивільної юрисдикції; позову; судових витрат; доказів; розгляду справ у суді першої інстанції; судового рішення; апеляційного оскарження рішення суду та інші.

Інститут цивільного процесуального права врегульовує лише частину галузі цивільного процесуального права та має відносну самостійність (автономію) у правовому регулюванні діяльності суду і поведінки учасників цивільного процесу. Такі інститути у своїй правовій основі мають підпорядковуватися цивільним процесуальним принципам. Такі принципи можуть діяти в межах одного або кількох інститутів та розкривають зміст і характеризують особливості кожного правового інституту чи кількох інститутів цивільного процесуального права.

¹ URL: <https://ccu.gov.ua/storinka-knygy/4310-pravo-na-pravovu-dopomogu>

Принципи розгляду справи по суті

Принцип безпосередності. У статті 213 ЦПК закріплено один із важливих принципів цивільного процесуального права, який установлює правило, відповідно до якого суд під час розгляду справи повинен (забав'язаний) особисто, тобто безпосередньо (без проміжних ланок), дослідити обставини справи і докази. Безпосередність належить до міжгалузевих принципів, який проявляється і в інших процесуальних галузях права: кримінальному, адміністративному, господарському.

Принцип безпосередності діє в інститутах розгляду справи по суті та в доказовій діяльності суду і визначає процесуальний порядок сприйняття судом необхідної для вирішення справи інформації. Як вважає Комаров В.В., «в умовах змагального судочинства важливе значення має сприйняття матеріалів справи судом, який має вирішити цивільну справу та ухвалити судові рішення. По-перше, суд має обґрунтовувати своє рішення виключно на доказах та встановлених обставинах справи, що пройшли перевірку та досліджені в судовому засіданні, тобто при дотриманні процедури. По-друге, суд має приймати рішення, як правило, на підставі тих доказів, що є першоджерелами»¹.

Принцип безпосередності поширює свої вимоги не тільки під час розгляду справи по суті в суді першої інстанції, а й у провадженнях з перегляду судових рішень (апеляційному, касаційному, за нововиявленими та виключними обставинами).

Під час розгляду справи суддя має особисто (безпосередньо) сприймати інформацію, яка міститься в доказах, дослідити її: заслухати показання свідка; ознайомитися з письмовими, речовими й електронними доказами; проаналізувати висновок експерта. В окремих випадках допускається відступ від принципу безпосередності, коли дослідження доказів проводиться іншим судом за судовим дорученням (ст.ст. 87-88 ЦПК) чи в порядку забезпечення доказів (ст.116-119 ЦПК) унаслідок неможливості їх особистого

¹ Курс цивільного процесу : підручник / В.В. Комаров, В.А. Бігун, В.В. Баранкова та ін.; за ред. В.В. Комарова. Х.: Харків, 2011. 208 с.

сприйняття або недоцільності. Обов'язково такі докази повинні бути оголошені та досліджені в судовому засіданні та дослідженні разом з іншими доказами у справі.

Унаслідок безпосередності сприйняття обставин (фактів) справи та перевірки їх наявності чи відсутності за допомогою доказів у судді формується внутрішнє переконання про те, як повинна бути вирішена цивільна справа.

У силу принципу безпосередності судового розгляду рішення суду може бути обґрунтованим лише тими доказами, які одержані у визначеному законом порядку і перевірені в тому судовому засіданні, в якому ухвалюється рішення. Неприпустимим є витребування та приєднання до справи матеріалів на підтвердження висновків і мотивів рішення після його ухвалення.

У разі колегіального складу суду кожен із суддів обов'язково повинен особисто вивчити і дослідити обставини (факти) і докази у справі.

Проявом безпосередності є забезпечення незмінного складу суду під час судового засідання в цивільній справі. У ч. 2 ст. 213 ЦПК закріплено правило, що у разі заміни одного із суддів (відвід чи самовідвід, хвороба тощо) справа розглядається спочатку.

У судовому засіданні суддя-головуючий може оголошувати перерви (ст.ст. 213, 240 ЦПК), підстави і тривалість яких процесуальним законом не визначається. Процесуальна перерва – це перенесення судового засідання на інший визначений час.

Перерва може зумовлюватися об'єктивними підставами: завершення робочого дня в суді, за аналогією ч. 5 ст. 198 ЦПК (заміна відведеного експерта, перекладача, спеціаліста та ін.) і суб'єктивними: відпочинок, обід, необхідність у спілкуванні сторони зі своїм представником – адвокатом, переговори сторін щодо укладення мирової угоди тощо. Загалом тривалість перерви визначається головуючим з урахуванням думки учасників справи і повинна бути розумною, тобто тривалість у часі достатньою для вирішення питання, яке стало підставою для оголошення перерви. Тривалість перерви не повинна

затягувати судові засідання і не слугувати проявом зловживання правом учасником справи чи їх представником. Протягом судового засідання може оголошуватися кілька перерв. Оголошення перерви може здійснюватися за ініціативою учасника справи або суду.

Після закінчення перерви провадження у справі продовжується зі стадії, на якій було оголошено перерву (ч. 6 ст. 240 ЦПК).

Принцип неможливості процесуального сумісництва. Зміст даного принципу формується на основі аналізу положень статей 36-38, 61 ЦПК, з яких виводиться загальна процесуальна вимога про те, що учасник судового процесу в конкретній цивільній справі може перебувати лише в одному процесуальному статусі: якщо фізична особа перебуває у процесуальному статусі відповідача, то навіть подання нею до суду зустрічного позову до відповідача для спільного розгляду з основним (первинним) позовом не змінює її процесуальний статус – вона (фізична особа) залишається бути відповідачем до завершення вирішення справи судом. Як вважає Р.Я. Лемик: «єдиної норми, яка регулювала б таке обмеження, немає в ЦПК України, але цей принцип прямо впливає з статей, що регулюють правове положення учасників процесу (статті 36, 37, 38, 61 ЦПК України)»¹.

Принцип процесуальної рівноправності сторін. У цей принцип покладено правову ідею, вироблену ще давньоримськими юристами, «що дозволено позивачу, те дозволено й відповідачу».

Відповідно до статті 21 Конституції України, «Усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах»², а в пункті 1 статті 129 Конституції України в системі основних засад судочинства закріплено рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом. У статті 9 Закону України «Про судоустрій і

¹ Цивільне процесуальне право України : підручник / В.М. Коссака, Р.Я. Лемик, Ю.В. Навроцька, С.В. Сенік ; за заг. ред. В.М. Коссака. Харків : Право, 2020. С. 50.

²URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96%D0%B2%D1%80#Text>

статус суддів» у частині 2 гарантується рівність перед законом і судом обов'язком «суду створювати такі умови, за яких кожному учаснику судового процесу гарантується рівність у реалізації наданих процесуальних прав та у виконанні процесуальних обов'язків, визначених процесуальним законом»¹.

Принцип процесуальної рівноправності сторін передбачено у ст. 6, ч. 2 ст. 12, ч.1 ст. 49 та інші ЦПК України та визначається правилом, відповідно до якого процесуальним законом забезпечується рівна можливість для учасників справи використовувати процесуальні засоби захисту своїх інтересів у суді (наприклад: позивач звертається до суду з позовом, а відповідач має право пред'явити до позивача зустрічний позов). Зазначена засада визначає процесуальне становище сторін, ставлячи їх в однакове процесуальне становище. Цей принцип поширюється і на третіх осіб.

Принцип процесуальної рівноправності сторін тісно пов'язаний з принципом рівності перед законом і судом, але має свій зміст, який зумовлений одночасно конституційною рівністю і рівністю в матеріально-правових відносинах, з яких виник спір, і рівністю в цивільному судочинстві у становищі сторін судового процесу.

Рівноправність проявляється у розгляді справи по суті, в доказовій діяльності (поданні доказів до суду, дослідженні доказів, заявляти клопотання про витребування доказів тощо). Рівноправність сторін цивільного судочинства виступає правовою гарантією змагальності в цивільному судочинстві.

Принцип поєднання усності та письмовості. У частині 1 статті 7 ЦПК передбачено положення, яке розкриває гласність судового процесу, що розгляд справ у судах проводиться усно. Усна форма передбачає словесний спосіб спілкування суду з учасниками судового процесу і присутніми в залі судового засідання, що забезпечує його швидкість у розгляді справи та ефективність у захисті прав, свобод та інтересів. Усність притаманна проведенню судового засідання, де суддя

¹ URL: <https://ips.ligazakon.net/document/T161402?an=1>

спілкується з кожним учасником судового процесу, так само кожен із них один з одним, що сприяє з'ясуванню дійсних обставин справи і дається можливість перевірити їх наявними у справі доказами. У судовому засіданні оголошуються зміст письмових доказів, висновок експерта, письмові пояснення свідка. Усна форма спрощує судовий процес і робить його більш доступним для розуміння суддею та учасниками судового процесу, дозволяє охопити більший обсяг питань, які стосуються обставин цивільної справи.

Водночас усна форма поєднується з письмовою у питаннях фіксації позовних вимог, заперечень, аргументів, пояснень і міркувань, клопотань, заяв з приводу обставин (фактів) справи та доказів (ст. 174 ЦПК), письмове опитування учасників справи як свідків (ст. 93 ЦПК), свідок має право використовувати письмові записи (231 ЦПК), висновок експерта викладається в письмовій формі (ч. 4 ст. 102 ЦПК), судовий процес фіксується за допомогою протоколу судового засідання, який ведеться секретарем судового засідання (ст.ст. 248, 250 ЦПК), судові рішення завжди викладається в письмовій формі (ч. 8 ст. 259 ЦПК) тощо. Письмова і усна форми характерні для проваджень з перегляду судових рішень в апеляційному та касаційному порядку і перегляду за нововиявленим або виключними обставинами.

Принцип оперативності. Виділяється не всіма процесуалістами. Оперативність – це правова вимога, яка забезпечує своєчасність розгляду і вирішення цивільних справ судом у встановлені процесуальним законом строки. Принцип оперативності дає можливість характеризувати цивільне судочинство з позиції його своєчасності як виконання одного із завдань цивільного судочинства, закріпленого у ч. 1 ст. 2 ЦПК. Принцип оперативності не знайшов свого нормативного вираження у нормах цивільного процесуального законодавства. У теорії цивільного процесуального права обґрунтування принципу оперативності в цивільному судочинстві дано в першій половині ХХ століття Є.В. Васьковським який вважав, що метою принципу є «належне забезпечення швидкості та

дешевизни судового провадження»¹, а в Україні - Рожновим О.В.², який розглядався як «правова вимога, якою забезпечується своєчасність розгляду й вирішення цивільних справ шляхом найбільш повного й раціонального використання процесуальних засобів, спрямованих на швидке й правильне вирішення цивільних справ»³.

Принцип оперативності спрямовує процесуальну поведінку суду та учасників судового процесу в напрямку виконання завдань цивільного судочинства, але з одночасним досягненням найбільшої економії судових витрат і сприянням суду в розгляді справи в найкоротші строки з одночасним досягненням необхідного результату.

Принцип раціональності процесуальної форми полягає у створенні судом на основі процесуального законодавства найбільш сприятливого процесуального порядку для власної процесуальної діяльності та процесуальної поведінки учасників судового процесу. У цьому принципі поєднуються і проявляються принципи диспозитивності та змагальності, рівноправності сторін, гласності, поєднання усності та письмовості, безпосередності.

Принцип раціональності процесуальної форми передбачає рух цивільного судочинства по стадіях і по провадженнях, послідовне вчинення учасниками справи процесуальних дій, які взаємопов'язані та взаємозалежні між собою.

Принципи в доказовій діяльності суду.

Принципи вільної оцінки доказів судом. Відповідно до ч. 1 ст. 89 ЦПК, суд оцінює докази за своїм внутрішнім

¹ Васьковській Е.В, Курсь гражданского процесса. Том 1. Субъекты и объекты процесса, процессуальные отношения и действия. Москва. Издание Бр. Башмаковых. 1913. С. 353-363

² Рожнов О.В. Принцип оперативности в гражданском процессуальном праве. Дис. канд. юрид. наук: 12.00.03. Харків: Національна юридична академія ім. Ярослава Мудрого. Х., 2000. 184 с.

³ Рожнов О.В. Принцип оперативности в гражданском процессуальном праве. Автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.03 Харків: Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. 2000. С. 11.

переконанням, що ґрунтується на всебічному, повному, об'єктивному та безпосередньому дослідженні наявних у справі доказів.

Оцінка доказів судом - це розумова діяльність суду, обґрунтована на законах логіки та нормах права і спрямована на формування власної думки про обставини справи, яка ґрунтується на всебічному, повному, об'єктивному та безпосередньому дослідженні всіх наявних у справі доказів на основі закону, який зобов'язує суд оцінити кожен доказ окремо та всі докази в сукупності з точки зору належності, допустимості, достовірності й достатності та взаємний зв'язок доказів у їх сукупності для ухвалення судом законного й обґрунтованого рішення у справі.

Процесуальною умовою, яка забезпечує необхідну якість оцінки доказів, є дотримання принципу безпосередності судового розгляду справи по суті, де на виконання вимог частини 1 ст. 213 ЦПК «Суд під час розгляду справи повинен безпосередньо дослідити докази у справі», що, відповідно до ст. 229 ЦПК, передбачає процесуальну необхідність для суду безпосередньо (тобто особисто) дослідити докази у справі, а саме: ознайомитися з письмовими та електронними доказами, висновками експертів, поясненнями учасників справи, викладеними в заявах по суті справи, показаннями свідків, оглянути речові докази. Результати дослідження доказів суд кладе в основу свого рішення у справі.

Принцип офіційного з'ясування обставин справи.

Передбачено в § 3 Глави 6 «Розгляд справи по суті» Розділу III «Позовне провадження» в ЦПК України.

Принцип установлює повноваження суду вживати усі необхідні заходи і засоби для з'ясування обставин справи (фактів), які важливі для ухвалення законного й обґрунтованого рішення у справі. Такі обставини (факти) входять до предмета доказування (ч. 2 ст. 77 ЦПК), навколо яких здійснюється доказова діяльність учасників справи і у передбачених випадках судом (ст. 294 ЦПК).

Принцип офіційного з'ясування обставин справи встановлює такі правила:

- жоден доказ не має для суду задалегідь встановленої сили (ч. 2 ст. 89 ЦПК);
- доказування не може ґрунтуватися на припущеннях (ч. 6 ст. 81);
- предмет доказування формується учасниками справи та їх представниками відповідно до ст. 81 ЦПК;
- суд може сприяти учасникам справи у витребуванні необхідних доказів (ст. 84 ЦПК) здійснити забезпечення доказів (ст.ст. 116-119 ЦПК), а в деяких випадках учасники справи можуть звільнитися від доказування обставини справи (ст. 82 ЦПК);
- з'ясування обставин справи повинно здійснюватися на основі оцінки доказів, що їх підтверджують чи спростовують (ст. 89 ЦПК).

5. Правові аксіоми в цивільному судочинстві

У цивільному судочинстві поряд із процесуальними принципами діють правові аксіоми, які характеризують загальнолюдські сторони судочинства і мають наднаціональний характер. Аксіоми представляють собою певні вихідні та беззаперечні положення, які закріплені у нормах цивільного процесуального права. Вони очевидні, а їх правильність перевірена та підтверджена юридичною практикою.

Правові аксіоми – це певні постулати юридичної науки та судової практики, які виражають загальнолюдську мораль і справедливість. Аксіомами в цивільному процесуальному праві необхідно вважати «такі правові норми, які, відображаючи соціальну сутність права, історично відокремлені прості юридичні істини, сутність моралі суспільства, встановлюють правила поведінки осіб, що беруть участь в процесі, і регулюють відносини, які складаються в період та в результаті здійснення правосуддя у цивільних справах»¹. В аксіомах закріплюється, як вважає В.В. Комаров, що «оціночні формули поведінки

¹ О.В. Гетманцев. Співвідношення аксіом і принципів в цивільному процесі України // Науковий вісник Чернівецького університету. Випуск 200. Правознавство. Збірник наукових праць. Чернівці «Рута». 2003. С. 53.

суб'єктів цивільного процесу з точки зору добра і зла, прийнятого в суспільстві поняття справедливості. Вони начеб висвітлюють місток зв'язку між цивільним процесуальним правом і мораллю. Вони володіють вищим авторитетом порівняно з іншими нормами моралі»¹.

Для аксіом цивільного процесуального права є характерним:

1. поряд з принципами визначають особливості в правовому регулюванні процесуального становища суду та учасників судової справи;

2. забезпечують єдність та стабільність судової практики у правозастосуванні;

3. формуються на основі попереднього практичного (судового) досвіду, який є істинним;

4. процесуальні аксіоми не підлягають спростуванню, а отже є незаперечними;

5. процесуальні аксіоми переважно «живуть» у правосвідомості та впливають на тлумачення і застосування права;

6. аксіоми допомагають правильно розуміти норми моралі в судовій діяльності;

7. практичне використання аксіом в судовій практиці ускладнено через їх багаточисельність і малу формалізованість.

За загальним правилом правові аксіоми закріплені у статтях ЦПК (наприклад: ч. 1 ст. 81, ч.1 ст. 82 тощо) але більшість з них в процесуальній науці сформульовано у вигляді правових застережень і сприймаються без доведення. Наприклад: ніхто не може бути суддею у своїй справі; сторони повинні довести ті обставини на які вони посилаються як на підставу своїх вимог та заперечень; суд має справу з тими доказами, які подані та є перед ним; загальновизнані обставини не підлягають доказуванню; обов'язково повинні бути вислухані в суді обидві сторони; за результатами розгляду справи суд повинен прийняти рішення; без позивача не має судової справи; ніхто не може проти своєї волі пред'явити позов до суду тощо.

¹ Курс цивільного процесу: підручник / В.В. Комаров, В.А. Бігун, В.В. Баранкова та ін.; за ред. В.В. Комарова. Х.: Право, 2011. С.126.

ТЕМА 4: ЦИВІЛЬНА ЮРИСДИКЦІЯ

1. Поняття та види цивільної юрисдикції
2. Предметна та суб'єктна юрисдикція
3. Інстанційна юрисдикція
4. Територіальна юрисдикція (підсудність)
5. Підстави та порядок передачі справи з одного суду до іншого

1. Поняття та види цивільної юрисдикції

Термін «юрисдикція» як багатогранне поняття вказує на:
а) право (повноваження) здійснювати правозастосовну діяльність, пов'язану із вирішенням цивільних справ; б) особу, орган чи систему органів, яким закон надає повноваження застосовувати норми права для вирішення тих чи інших питань та межі їх компетенції; в) безпосередньо визначає таку правозастосовну діяльність.

Залежно від природи органу, який здійснює розгляд і вирішення цивільних справ, *цивільну юрисдикцію* поділяють на *несудову* і *судову*. Наприклад, при реєстрації народження дитини беруться до уваги законні презумпції. Якщо батьки перебувають у шлюбі, то вони записуються батьками дитини на підставі Свідоцтва про шлюб і документа закладу охорони здоров'я про народження дружиною дитини навіть за заявою одного із подружжя. Якщо мати і батько дитини у шлюбі між собою не перебувають, то походження дитини від матері визначається на підставі документа закладу охорони здоров'я про народження нею дитини, а походження дитини від батька визначається за заявою матері і батька дитини, тобто для запису батьками дитини необхідна спільна згода обох батьків. У разі, коли між батьками існує спір або один із батьків помер, то батьківство встановлюється за рішенням суду.

Залежно від того, чи належить вирішення спорів до відання одного чи кількох органів, *цивільна юрисдикція поділяється на:*

виключну, за якою розгляд певної категорії цивільних справ належить виключно до компетенції одного органу, яким найчастіше виступає суд;

альтернативну, за якою особа має право обирати, чи звертатися їй за захистом своїх прав, свобод та інтересів до суду, чи до іншого юрисдикційного органу;

договірну, яка визначається за взаємною згодою сторін;

імперативну (умовну), за якою в окремих категоріях справ, прямо закріплених у законі, особа може звернутися до суду лише за умови дотримання обов'язкового досудового порядку урегулювання спору (ч. 4 ст. 124 Конституції України)¹.

Отже, під юрисдикцією належить розуміти інститут права, покликаний розмежовувати компетенцію різних юрисдикційних органів щодо розгляду та вирішення цивільних справ.

Конституція України в ч. 3 ст. 124 закріпила принцип універсальності судової юрисдикції, а саме: «юрисдикція судів поширюється на будь-який юридичний спір та будь-яке кримінальне обвинувачення»². У ст. 124 Конституції України закріплено, що: «правосуддя в Україні здійснюється виключно судами: Конституційним Судом України та судами загальної юрисдикції. Юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, які виникають у державі»³. Щодо кола повноважень Конституційного Суду України запитань не виникає, оскільки він є єдиним органом конституційної юрисдикції в Україні, який розглядає та вирішує питання про відповідність законів та інших правових актів Конституції України, дає офіційне тлумачення її положень.

Зміст поняття юрисдикції [лат. *jurisdictio* – судочинство, від *jus (juris)* – право і *dicere* – говорити, проголошувати] щодо відправлення правосуддя або підсудності полягає у реалізації

¹ Цивільний процес: навч. Посіб. / [К.В. Гусаров, М.В. Жушман, С.О. Кравцов та ін.]. Харків : Право, 2020. 390 с. С. 100–101.

² Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>

³ Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>

судом повноважень: а) керувати судовим процесом; б) судити і виносити компетентне рішення; в) зобов'язувати до виконання рішення, що прийняте¹.

Юрисдикція судів може визначатися: а) особливостями кола осіб, які є учасниками судового розгляду справи; б) повноваженнями, наданими державою на розгляд певного конфлікту (цивільні, господарські, кримінальні, адміністративні, конституційні питання тощо), оскільки судова діяльність провадиться за неоднаковими процесуальними правилами, сформульованими з урахуванням характеру вирішуваних правових конфліктів; в) шляхом розподілу обсягу судових органів у площині видів діяльності та забезпечення права на апеляційний та, у визначених законом випадках, касаційний перегляд справи; г) певною територією (округом), закріпленою за судом, з метою здійснення повноважень правосуддя завдяки владі, даній йому державою.

Виходячи з того, що судоустрій, відповідно до статті 17 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», будується за принципами територіальності, спеціалізації та інстанційності, судова юрисдикція, безумовно, пов'язана із зазначеними принципами. Ці принципи є організаційними (судоустрійними) і діють у межах єдиної цілісної взаємопов'язаної та взаємозалежної судової системи. Тому можна стверджувати, що *судова юрисдикція* як визначення сфери судової діяльності може бути: *предметною і суб'єктною* (окреслює обсяг повноважень щодо відповідних правових об'єктів і суб'єктів судового захисту); *функціональною* (характеризує обсяг повноважень судів в інстанційному розумінні) та *територіальною* (охоплює обсяг повноважень судових органів у контексті їх територіальної діяльності). Термін «*територіальна юрисдикція*» є синонімом терміна «*підсудність*».

Визначення правильної юрисдикції спору має надважливе значення. З цього приводу в п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, Першого

¹ Педько Ю. С. Юрисдикція. Юридична енциклопедія : [у 6 т.] / ред. кол. Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) [та ін.]. К. : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2004. Т. 6 : Т – Я. С. 490.

протоколу та протоколів №№ 2, 4, 7 та 11 до Конвенції зазначено, що «кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом»¹. Європейський суд з прав людини у п.24 рішення від 20/07/2006 р. у справі «Сокурєнко і Стригун проти України» наголосив, що фраза «встановлений законом» поширюється не лише на правову основу самого існування «суду», але й на дотримання ним певних норм, які регулюють його діяльність. І, як зазначено Європейською комісією з прав людини у рішенні в справі «Занд проти Австрії» (доповідь від 12/10/1978 р.), термін «судом, встановленим законом» у п.1 ст.6 Конвенції передбачає «всю організаційну структуру судів, включно з (...) питаннями, що належать до юрисдикції певних категорій судів (...)»².

Отже, цивільна судова юрисдикція – це повноваження органів судової влади на здійснення правосуддя у передбаченому процесуальним законом порядку.

У статті 1 ЦПК передбачено, що цей Кодекс «визначає юрисдикцію та повноваження загальних судів щодо цивільних спорів та інших визначених цим Кодексом справ, установлює порядок здійснення цивільного судочинства»³. Предметна та суб'єктна юрисдикція визначена у ст.19 § 1. глави 2 розділу I ЦПК; інстанційна юрисдикція – у ст.ст.23-25 §2. глави 2 розділу I ЦПК; «територіальна юрисдикція» доповнена синонімом «підсудність» – у ст.ст. 26-32 глави 2 розділу I ЦПК.

2. Предметна та суб'єктна юрисдикція

Цивільне судочинство здійснюється за правилами, передбаченими ЦПК, у порядку: 1) наказного провадження; 2)

¹ Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: Закон України від 17.07.1997 р. № 475/97-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text

² ЄСПЛ: Справа «Сокурєнко і Стригун проти України» (Заяви № 29458/04 та № 29465/04). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_115#Text

³ Цивільний процесуальний кодекс України: Закон від 18.03.2004 р. № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>

позовного провадження (загальне або спрощене); 3) окремого провадження. У контексті предметної та суб'єктної юрисдикції наказне провадження призначене для розгляду справ за заявами про стягнення грошових сум незначного розміру, щодо яких відсутній спір або про його наявність заявнику не відомо. Оцінка розміру грошової суми, яка підлягає стягненню, як незначної покладається на заявника і перевіряється судом, відповідно до вимог, передбачених ст. 162 ЦПК. Інакше суд відмовляє у видачі судового наказу (ст. 166 ЦПК). Спрощене позовне провадження призначене для розгляду малозначних справ, справ, що виникають із трудових відносин, справ незначної складності та інших справ, для яких пріоритетним є швидке вирішення справи (ч. 4 ст. 19 ЦПК). Відповідно до ч. 4 ст. 274 ЦПК передбачено, що «в порядку спрощеного позовного провадження не можуть бути розглянуті справи у спорах: 1) що виникають із сімейних відносин, крім спорів про стягнення аліментів, збільшення їх розміру, оплату додаткових витрат на дитину, стягнення неустойки (пені) за прострочення аліментів, індексацію аліментів, зміну способу їх стягнення, розірвання шлюбу та поділ майна подружжя; 2) щодо спадкування; 3) щодо приватизації державного житлового фонду; 4) щодо визнання необґрунтованими активів та їх витребування відповідно до глави 12 ЦПК; 5) у яких ціна позову перевищує двісті п'ятдесят розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб; 6) інші вимоги, об'єднані з вимогами у спорах, указаних у п. 1–5 ч. 4 ст. 274 ЦПК України. Загальне позовне провадження призначене для розгляду справ, які через складність або інші обставини недоцільно розглядати у спрощеному позовному провадженні (ч. 4 ст. 19 ЦПК України). Окреме провадження призначене для розгляду справ про підтвердження наявності або відсутності юридичних фактів, що мають значення для охорони прав та інтересів особи або створення умов для здійснення нею особистих немайнових чи майнових прав або підтвердження наявності чи відсутності неоспорюваних прав (ч. 7 ст. 19 ЦПК)»¹.

¹ Цивільний процесуальний кодекс України: Закон від 18.03.2004 р. № 1618-

Для вирішення питання про можливість судового розгляду справи наявність спору про право обов'язкова, оскільки сам факт звернення до суду в порядку позовного провадження про захист прав свобод та інтересів уже свідчить про наявність спору про право цивільне.

Відсутність спору про право між сторонами унеможливує звернення до суду.

Суд має розглядати лише такий спір, у якому позовні вимоги можуть бути або задоволені, чим спір по суті буде вичерпано, або в їх задоволенні може бути відмовлено. У тому ж разі, якщо за змістом заявлених позовних вимог (а не з огляду на обставини справи) задоволення позову неможливе, – немає і підстав стверджувати про наявність юридичного спору. Суд повинен ухвалювати рішення, яким вичерпувати конфлікт між сторонами, а не давати одній зі сторін за відсутності для цього юридичних підстав сподівання на те, що вона в майбутньому отримає бажане для неї рішення¹.

Прикладами спорів, які не можуть узагалі розглядатися судами, можна навести: оскарження директором рішення наглядової ради, з яким він не згодний (спір між органами товариства); спонукання відповідача до підписання актів приймання-передачі електроенергії з певними показниками чи актів приймання-передачі виконаних робіт; визнання звіту про оцінку недійсним. Не підлягає судовому оскарженню Довідка про склад сім'ї, оскільки не є актом правозастосування і має винятково інформативний характер². Ще одна правова позиція щодо юрисдикційності спору викладена в постанові ВП ВС від 30.09.2020 р. у справі №815/6347/17, де суд вказав: «Такий спір між двома держорганами, який не є компетенційним, не може бути вирішений у судах жодної юрисдикції, оскільки є спором

IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>

¹ Постанова Великої Палати Верховного Суду від 13.10.2020 № 369/10789/14-ц (провадження 14-703ц19). URL: <https://ips.ligazakon.net/document/C015521>

² Постанова Великої Палати Верховного Суду від 7 листопада 2018 року у справі №295/4481/16-ц (провадження №14-345ц18). URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/78680684>

держави із самою собою»¹. Тому, окрім суб'єктної та предметної юрисдикції, обов'язково потрібно розрізняти підстави позову, факти, що мають бути доведені, і позовні вимоги, або ж характер і предмет спірних правовідносин, які і визначають компетенцію розгляду спору різними судами.

Предметна та суб'єктна юрисдикція цивільних, господарських і адміністративних судів визначена в ст. 19, 161, 293 ЦПК, ч. 2 ст. 4, ст. 20, 148 ГПК, п. 2, 7 ч. 1 ст. 4, 5, 19 КАС.

За основним суб'єктивним складом судових справ логіку розмежування юрисдикцій у спрощеному вигляді можна схематично відобразити так:

Таблиця 1

Цивільна юрисдикція	Господарська юрисдикція	Адміністративна юрисдикція
<i>Фізичні особи</i>	<i>Юридичні особи та фізичні особи-суб'єкти підприємницької діяльності</i>	<i>Суб'єкти владних повноважень</i>

З Таблиці 1 випливає, що суб'єктний критерій визначення юрисдикції, незважаючи на його наявність у ЦПК та інших процесуальних кодексах, залишається до кінця не розкритим. Адже ЦПК дає право «кожній особі» звертатись до суду по захист своїх порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи законних інтересів. А у випадках, установлених законом, до суду можуть звертатися органи й особи, яким законом дано право звертатись до суду в інтересах інших осіб, або в державних чи суспільних інтересах. «В той же час, сам по собі факт участі у справі суб'єкта владних повноважень не дає підстав ототожнювати його із публічно-правовим спором та відносити такі справи до адміністративної юрисдикції. З огляду на це, неправильним є формальне застосування та поширення юрисдикції адміністративних судів на той чи інший спір тільки тому, що до суду звертається суб'єкт владних повноважень як

¹ Постанова Великої Палати Верховного Суду від 30.09.2020 р. у справі №815/6347/17. URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/92203837>

позивач»¹. Це дає підстави стверджувати про допоміжний характер суб'єктного критерію поряд із предметним.

За предметним складом судових справ логіку розмежування юрисдикцій у спрощеному вигляді можна схематично відобразити так:

Таблиця 2

Цивільна юрисдикція	Господарська юрисдикція	Адміністративна юрисдикція
Суди розглядають у порядку цивільного судочинства справи, що виникають з цивільних, земельних, трудових, сімейних, житлових та інших правовідносин , крім справ, крім справ, розгляд яких здійснюється в порядку іншого судочинства (ст. 19 ЦПК)	Господарські суди розглядають справи у спорах, що виникають у зв'язку із здійсненням господарської діяльності (крім справ, передбачених ч. 2 ст. 12 ГПК), та інші справи, у визначених законом випадках , зокрема: ... (ст. 12 ГПК)	Юрисдикція адміністративних судів поширюється на справи у публічно-правових спорах , зокрема: ... (ст. 17 КАС)
Перелік справ загальний і невичерпний	Вичерпний перелік категорій справ	Вичерпний перелік категорій справ

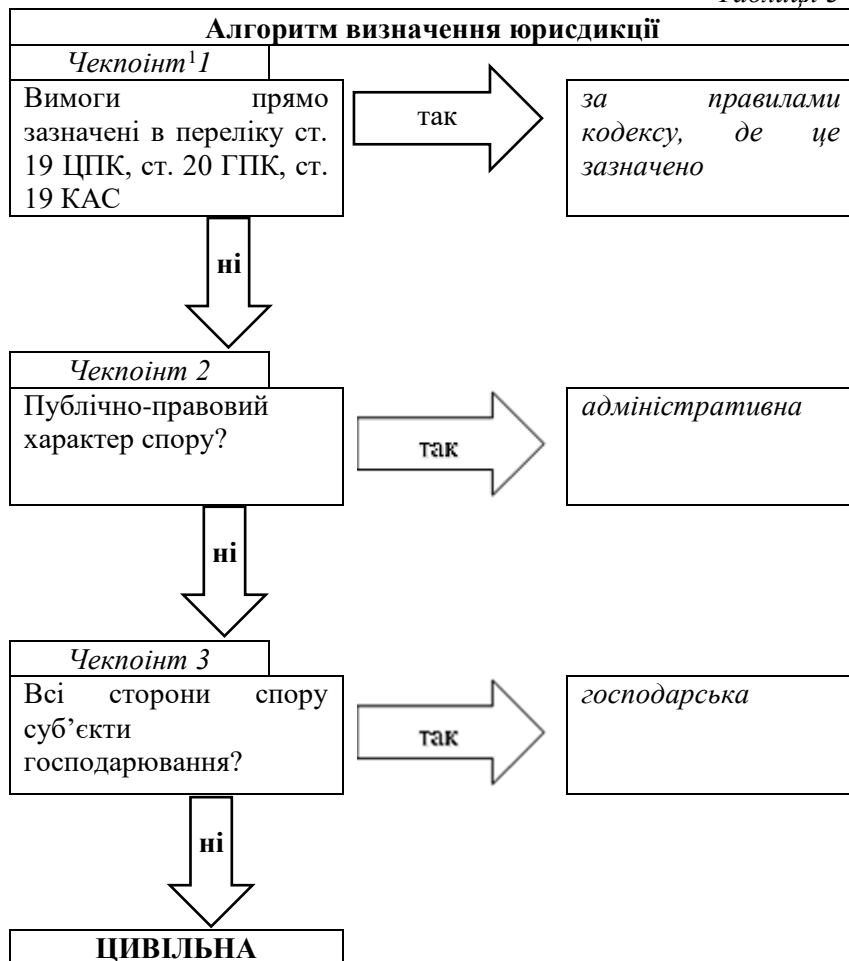
Втім, як було зазначено вище, визначати юрисдикційність спору потрібно, орієнтуючись на суть конфлікту, справжні правовідносини, що склалися між учасниками конфлікту, який виник, а не формально зосереджуватися на визначенні сторін спору чи його предметі. Саме такий підхід дозволяє звернутися до суду належної юрисдикції за захистом свого порушеного права.

Як впливає з даних Таблиці 2, універсальна цивільна юрисдикція установлена саме ЦПК. Отже, з'ясовувати, чи розглядається справа в порядку цивільного судочинства, варто

¹ Васильєв С.В. Цивільний процес. Підручник. К. : Алерта, 2019. 506 с. С. 122.

шляхом послідовного аналізу питання, чи підпадає така справа під юрисдикцію інших судів, наприклад, як це продемонстровано у Таблиці 3:

Таблиця 3



¹ Чекпоінт – це контрольна точка (дослівний переклад англійського слова checkpoint). URL: <https://hi-news.pp.ua/kompyuteri/8992-checkpoint-ce-scho-take.html>

Отже, загальна (цивільна) юрисдикція всеохоплююча; і якщо справа не віднесена до юрисдикції інших (адміністративних чи господарських) судів, то вона підлягає розгляду загальним (цивільним) судом.

При визначенні судової юрисдикції, необхідно враховувати, що Закон України «Про судоустрій і статус суддів» виділяє також вищі спеціалізовані суди як суди першої інстанції з розгляду окремих категорій справ: Вищий антикорупційний суд та Вищий суд з питань інтелектуальної власності.

Юрисдикція Вищого суду з питань інтелектуальної власності встановлюється ГПК, проте, потрібно враховувати, що, відповідно до ст. 177 ЦК, результати інтелектуальної, творчої діяльності належать до об'єктів цивільних прав. Тому «необхідно враховувати, що авторське право на твір виникає внаслідок факту створення твору і для виникнення та здійснення авторського права не вимагається реєстрація права на твір чи будь-яке інше спеціальне його оформлення, а також виконання будь-яких інших формальностей. У зв'язку з цим у спорах, що виникають у сфері використання об'єктів авторського і суміжних прав, здійснюється захист цивільних прав та інтересів суб'єктів, а не вирішуються питання про порушення у сфері публічно-правових відносин. Тому такі спори підлягають розгляду в порядку цивільного судочинства. Якщо брати до уваги можливість використання прав інтелектуальної власності в господарській діяльності, то судова практика виходить з того, що відповідні спори розглядатимуться за правилами господарського судочинства. Очевидно, саме це тепер визначатиме матеріальне цивільне законодавство у сфері інтелектуальної власності як норми загальні щодо господарських»¹, – констатує А.В. Яновицька.

Компетенцію судів щодо розгляду справ Н.Ю. Сакара розмежує за такими критеріями:

- а) наявність чи відсутність спору про права;
- б) характер спірних правовідносин, з яких виник спір;

¹ Яновицька А.В. Юрисдикція суду за цивільним процесуальним та господарським процесуальним кодексами України. *Юридичний науковий електронний журнал*, 2019. № 4. С. 71–74. С. 73.

в) суб'єктний склад;

г) відсутність вказівки в законі про розгляд справ у порядку іншого судочинства¹, зміст яких наведено в:

Вид судочинства	Юрисдикція	КРИТЕРІЇ		
		Спір про право	Характер спірних правовідносин	Суб'єктивний склад
1	2	3	4	5
цивільне	загальні суди	справи, в яких наявний спір про право, а також вимоги щодо реєстрації майна та майнових прав, інших реєстраційних дій, якщо вони є похідними від спору щодо такого майна або майнових прав і передані на вирішення суду з такими вимогами (ч.1 ст. 19 ЦПК) розглядаються в порядку позовного	цивільні, земельні, трудові, сімейні, житлові, а також інші, крім справ, розгляд яких здійснюється в порядку іншого судочинства – що виникають у зв'язку із здійсненням господарської	однією із сторін обов'язково є фізична особа

¹ Цивільний процес: навч. Посіб. / [К.В. Гусаров, М.В. Жушман, С.О. Кравцов та ін.]. Харків : Право, 2020. 390 с. С. 102–103.

		(загального або спрощеного) провадження, в яких відсутній спір про право або про його наявність невідомо – в порядку наказного (ст. 161 ЦПК) або окремого проваджень (ст. 293 ЦПК).	діяльності, крім справ, що розглядаються Вищим судом з питань інтелектуальної власності	
господарське	господарські суди	справи, в яких наявний спір про право, а також про банкрутство, заяви про затвердження планів санації боржника до відкриття провадження справи про банкрутство, вимоги щодо реєстрації майна та майнових прав, інших реєстраційних дій, визнання недійсними актів, що	що виникають у зв'язку із здійсненням господарської діяльності, крім справ, що розглядаються Вищим судом з питань інтелектуальної власності	Суб'єкти господарювання (держава, юридичні особи, фізичні особи-суб'єкти підприємницької діяльності), як виняток, фізичні особи, однак, у випадках, прямо встановлених в законі.

		<p>порушують права на майно (майнові права), якщо такі вимоги є похідними від спору, що виник з корпоративних відносин, якщо цей спір переданий на вирішення господарського суду разом з такими вимогами (ч. 1 ст. 20 ГПК) розглядаються в порядку позовного провадження; заяви про видачу судового наказу (п. 16 ч. 1 ст. 20, ст. 148 ГПК) – в порядку наказного провадження</p>		<p><i>(в ч. 1 ст. 20 ГПК встановлено ряд виключень, коли, незважаючи на те, що однією із сторін у справі є фізична особа, такі справи підлягають розгляду в порядку господарського судочинства господарськими судами)</i></p>
	<p>Вищий суд з питань інтелектуальної</p>	<p>справи, в яких наявний спір про право, а також про визнання</p>	<p>пов'язані з інтелектуальною власністю</p>	<p>будь-які суб'єкти (держава, юридичні особи,</p>

	власності	торговельної марки добре відомою (ч. 2 ст. 20 ГПК) розглядаються в порядку позовного провадження		фізичні особи – підприємці, фізичні особи)
адміністративні	адміністративні суди	обов'язкова наявність спору про право (ч. 1 ст. 19 КАС)	публічно-правові (п. 2 ч. 1 ст. 4 КАС)	однією із сторін у справі є суб'єкт владних повноважень (п. 7 ч. 1 ст. 4 КАС).

Отже, визначати компетенцію суду потрібно не лише за ознаками, сформульованими у ч. 1 ст. 19 ЦПК, але й з урахуванням конкретних правовідносин, які можуть розглядатися в порядку цивільного судочинства. Тому для сприйняття компетенції суду в цивільних справах необхідно аналізувати ст. 20 ГПК та ст. 19 КАС, які встановлюють компетенцію господарських і адміністративних судів щодо вирішення господарських і адміністративних справ.

За загальним правилом ст. 20 ЦПК вказується, що «не допускається об'єднання в одне провадження вимог, які підлягають розгляду за правилами різних видів судочинства, якщо інше не встановлено законом»¹. Наприклад, у порядку кримінального судочинства, тобто разом із розглядом кримінальної справи може розглядатися цивільний позов (ст. 128 КПК).

¹ Цивільний процесуальний кодекс України: Закон від 18.03.2004 р. № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>

Наслідки порушення суб'єктної чи предметної юрисдикції:

- відмова у прийнятті позовної заяви (п.1 ч.1 ст.186 ЦПК);
- закриття провадження у справі повністю або в частині (п.1 ч.1 ст.255 ЦПК);
- ініціювання розгляду справи у Великій Палаті (ч.6 ст.403 ЦПК);
- скасування прийнятих рішень (ч. 2 ст. 377, ч.2 ст. 414 ЦПК);
- перспективи виграшу справи у ЄСПЛ (порушення ст. 6 Конвенції);
- пряма підстава для дисциплінарної відповідальності судді (пп. а, п.1 ч.1 ст.106 Закону України «Про судоустрій і статус суддів»).

3. Інстанційна юрисдикція

Інстанційна цивільна юрисдикція суду передбачає: а) розмежування компетенції між судами різних інстанцій залежно від виконуваних ними функцій; б) таку організацію системи судів загальної юрисдикції, яка забезпечує право на перегляд рішення суду нижчої інстанції судом вищої інстанції (п. 3.2 Рішення Конституційного Суду України від 12 липня 2011 р. № 9-рп).

За критерієм інстанційності виокремлюється юрисдикція суду першої, апеляційної та касаційної інстанцій.

Частиною 1 ст. 22 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» закріплено, що «місцевий суд є судом першої інстанції і розглядає справи, віднесені процесуальним законом до його підсудності»¹. Вказане положення конкретизується в ч. 1 ст. 23 ЦПК: «усі справи, що підлягають вирішенню в порядку цивільного судочинства, розглядаються місцевими загальними судами як судами першої інстанції, крім справ, визначених ч. 2-4 цієї статті»².

¹ Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 02.06.2016 № 1402-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text>

² Цивільний процесуальний кодекс України: Закон від 18.03.2004 р. № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>

Також, необхідно враховувати, що в окремих категоріях справ судом першої інстанції в цивільному судочинстві можуть виступати апеляційні суди та Вищий антикорупційний суд.

Зокрема, відповідно до ч. 2–3 ст. 23 ЦПК, «судом першої інстанції в цивільному судочинстві виступають апеляційні суди при розгляді справ щодо: оскарження рішень третейських судів, оспорювання рішень міжнародних комерційних арбітражів, про видачу виконавчих листів на примусове виконання рішень третейських судів – розглядаються апеляційними судами як судами першої інстанції за місцем розгляду справи третейським судом (за місцезнаходженням арбітражу) (ч. 2 ст. 23 ЦПК); визнання та надання дозволу на виконання рішень міжнародного комерційного арбітражу, якщо місце арбітражу знаходиться на території України – розглядаються апеляційними загальними судами за місцезнаходженням арбітражу (п.1 ч. 3 ст. 23 ЦПК); визнання та надання дозволу на виконання рішень міжнародного комерційного арбітражу, якщо місце арбітражу знаходиться поза межами України – апеляційним загальним судом, юрисдикція якого поширюється на місто Київ (п. 2 ч. 3 ст. 23 ЦПК)»¹.

Згідно ч. 4 ст. 23 ЦПК, справи про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави розглядаються Вищим антикорупційним судом як судом першої інстанції.

Як визначено у ст. 24 ЦПК, «апеляційні суди переглядають в апеляційному порядку судові рішення місцевих судів, які знаходяться у межах відповідного апеляційного округу (території, на яку поширюються повноваження відповідного апеляційного суду)»².

Також, потрібно враховувати, що в окремих категоріях справ судом апеляційної інстанції в цивільному судочинстві можуть виступати Верховний Суд (переглядає в апеляційному порядку судові рішення апеляційних судів, ухвалені ними як

¹ Цивільний процесуальний кодекс України: Закон від 18.03.2004 р. № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>

² Цивільний процесуальний кодекс України: Закон від 18.03.2004 р. № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>

судами першої інстанції) та Апеляційна палата Вищого антикорупційного суду (в порядку апеляційного перегляду справ про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави) (ч. 2, 3 ст. 24 ЦПК).

Судом касаційної інстанції виступає Верховний Суд, який переглядає у касаційному порядку судові рішення, ухвалені судами першої та апеляційної інстанцій (ст. 25 ЦПК).

Отже, інстанційна юрисдикція визначає обсяг повноважень суду кожної ланки судової системи України. *Недотримання правил інстанційної юрисдикції* дає підстави для відмови у відкритті відповідного провадження (п. 1 ч. 1 ст. 186, п. 1 ч. 1 ст. 358, п. 1 ч. 2 ст. 394 ЦПК)

4. Територіальна юрисдикція (підсудність)

Територіальна юрисдикція (підсудність) – це розмежування компетенції стосовно розгляду справ між окремими судами загальної юрисдикції.

Підсудність цивільних справ – це сукупність цивільних справ, які підлягають розгляду у конкретному місцевому суді першої інстанції.

На відміну від предметної юрисдикції, за допомогою якої розмежовуються повноваження на вирішення юридичних справ між різними юрисдикційними органами, територіальна юрисдикція (підсудність) розмежовує компетенцію в тій же сфері, але між різними судами залежно від території, на яку розповсюджується юрисдикція даного суду.

Отже, визначивши, що справа підлягає вирішенню в суді загальної юрисдикції в порядку цивільного судочинства, необхідно встановити, до якого конкретно суду необхідно звернутися за розглядом справи по суті.

Місцевими загальними судами є окружні суди, які утворюються в одному або кількох районах чи районах у містах, або у місті, або у районі (районах) і місті (містах). Також, наразі, необхідно враховувати, що система місцевих судів на території України буде змінена у зв'язку утворенням (ліквідацією) районів, тому відповідні місцеві суди продовжують здійснювати

свої повноваження у межах територіальної юрисдикції, визначеної до набрання чинності Постановою Верховної Ради України «Про утворення та ліквідацію районів» від 17.07.2020 р. № 807-IX, але не пізніше 1 січня 2022 р.

Цивільне процесуальне законодавство і процесуальна наука розрізняють кілька видів територіальної підсудності: загальну територіальну підсудність (ст. 27 ЦПК); підсудність за ухвалою суду вищої інстанції (ст. 26, 29 ЦПК); альтернативну підсудність (підсудність за вибором позивача) (ст. 28 ЦПК) та виключну підсудність (ст. 30 ЦПК України).

ЦПК не містить терміна «загальна підсудність», називаючи цей вид підсудності «підсудністю справ за місцем проживання або місцезнаходження відповідача» (ст. 27 ЦПК), що не заважає його широко використовувати в теорії цивільного процесуального права та судовій практиці.

Згідно зі ст. 27 ЦПК *правила загальної підсудності цивільних справ* зводяться до того, що: «1) позови до фізичної особи пред'являються в суд за зареєстрованим у встановленому законом порядку місцем її проживання або перебування, якщо інше не передбачено законом; 2) позови до юридичних осіб пред'являються в суд за їхнім місцезнаходженням згідно з Єдиним державним реєстром юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань»¹.

Місцем проживання (знаходження) відповідача визначається на момент пред'явлення позову, тому подальша зміна ним місця проживання (знаходження) не змінює підсудності справи.

Відповідно до Постанови Верховної Ради України № 254-VIII від 17 березня 2015 року «Про визнання окремих районів, міст, селищ і сіл Донецької та Луганської областей тимчасово окупованими територіями», визнано тимчасово окупованими територіями окремі райони, міста, селища і села Донецької та Луганської областей, в яких, відповідно до Закону України «Про особливий порядок місцевого самоврядування в

¹ Цивільний процесуальний кодекс України: Закон від 18.03.2004 р. № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>

окремих районах Донецької та Луганської областей», запроваджується особливий порядок місцевого самоврядування до моменту виведення всіх незаконних збройних формувань, російських окупаційних військ, їх військової техніки, а також бойовиків і найманців з території України та відновлення повного контролю України за державним кордоном України.

Частина перша статті 1 Закону України «Про здійснення правосуддя та кримінального провадження у зв'язку з проведенням антитерористичної операції» № 1632-VII від 12 серпня 2014 року визначає, що у зв'язку з неможливістю здійснювати правосуддя окремими судами в районі проведення антитерористичної операції змінити територіальну підсудність судових справ підсудним, розташованим у районі проведення антитерористичної операції таким судам, та забезпечити розгляд: цивільних справ, справ про адміністративні правопорушення, підсудних місцевим загальним судам, розташованим в районі проведення антитерористичної операції, адміністративних справ, підсудних місцевим загальним судам як адміністративним судам, апеляційним судам, розташованим у районі проведення антитерористичної операції, – місцевими загальними судами, апеляційними судами, що визначаються головою Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ.

Водночас, відповідно до частини першої статті 1 Закону України від 12 серпня 2014 року № 1632-VIII «Про здійснення правосуддя та кримінального провадження у зв'язку з проведенням антитерористичної операції» (в редакції Закону України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів») підсудність цих справ визначається Головою Верховного Суду.

Відповідно до пункту 17 § 3 «Перехідні положення» розділу IV Закону України від 03 жовтня 2017 року № 2147-VIII «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих

актів до визначення територіальної підсудності в районі проведення антитерористичної операції у порядку», встановленому Законом № 1632-VIII, зі змінами, внесеними Законом № 2147-VIII, застосовуються правила визначення територіальної підсудності в районі проведення антитерористичної операції за правилами, що діяли до набрання чинності Законом № 2147-VIII, тобто до 15 грудня 2017 року.

Отже, до видання Верховним Судом нових розпоряджень про визначення територіальної підсудності справ застосовуються положення розпоряджень голови Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ.

Розпорядженням голови Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ № 2710/38-14 від 02 вересня 2014 року «Про визначення територіальної підсудності справ» на підставі подань Державної судової адміністрації України на зміну територіальної підсудності судових справ, підсудних розташованим у районі проведення антитерористичної операції місцевим загальним та апеляційним судам (вх. № 913/0/1-14 від 29 серпня 2014 року, вх. № 10027/0/30-14 від 01 вересня 2014 року), визначено територіальну підсудність: цивільних справ, справ про адміністративні правопорушення, підсудних місцевим загальним судам, розташованим у районі проведення антитерористичної операції, адміністративних справ, підсудних місцевим загальним судам, адміністративним судам, апеляційним судам, розташованим у районі проведення антитерористичної операції¹.

Підсудність за ухвалою судді суду вищої інстанції – це підсудність, за якою позов підлягає розгляду в суді першої інстанції, визначеному ухвалою судді суду вищої інстанції (ч. 1 ст. 26, 29 ЦПК), а саме: «Підсудність справи, у якій однією зі сторін є суд або суддя суду, до підсудності якого віднесена ця справа за загальними правилами, визначається ухвалою суду

¹ Ухвала Подільського районного суду міста Києва від 28 лютого 2019 р. у справі № 758/16336/18. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/80283733>

вищої інстанції, постановленою без повідомлення сторін. Підсудність справ, у яких однією зі сторін є Верховний Суд або суддя цього суду, визначається за загальними правилами підсудності. У справах про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави, у яких відповідачем є суддя чи працівник апарату Вищого антикорупційного суду, таке провадження у першій інстанції здійснює місцевий суд, у межах територіальної юрисдикції якого знаходиться Вищий антикорупційний суд, а ухвалені судові рішення оскаржуються в апеляційному порядку до суду апеляційної інстанції, у межах апеляційного округу якого (території, на яку поширюються повноваження відповідного апеляційного суду) знаходиться місцевий суд, який ухвалив судові рішення, що оскаржується. Підсудність справ за участю громадян України, якщо обидві сторони проживають за її межами, а також справ про розірвання шлюбу між громадянином України та іноземцем або особою без громадянства, які проживають за межами України, визначається суддею Верховного Суду, визначеним у порядку, передбаченому ст. 33 цього Кодексу, одноособово»¹.

Наприклад, ухвалою Кропивницького апеляційного суду від 24.07.2019 р. у справі № 395/933/19 за позовом ОСОБА_1 до судді Новомиргородського районного суду Кіровоградської області ОСОБА_2 про підробку документа за статтею 194 КК України та відшкодування моральної шкоди, було встановлено, що вказана цивільна справа не може розглядатися Новомиргородським районним судом Кіровоградської області, а тому підсудність даної справи було визначено іншому суду, найбільш територіально наближеному до цього суду, яким є Маловисківський районний суд Кіровоградської області².

Сутнь підсудності за вибором позивача, або альтернативної підсудності, полягає у тому, що за визначеними категоріями цивільних справ позивачу дається можливість обрати з кількох передбачених у законі судів той

¹ Цивільний процесуальний кодекс України: Закон від 18.03.2004 р. № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>

² Ухвала Кропивницького апеляційного суду від 24.07.2019 р. у справі № 395/933/19. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/83226874>

суд, до якого він пред'являтиме свої позовні вимоги. Законодавець установлює вичерпний перелік позовів, на які поширюються правила цього виду підсудності, а також передбачає конкретні суди, до яких можна з такими вимогами звертатися.

Наприклад, згідно з ч. 1 ст. 28 ЦПК, «позови про стягнення аліментів, збільшення їх розміру, оплату додаткових витрат на дитину, стягнення неустойки (пені) за прострочення сплати аліментів, індексацію аліментів, зміну способу їх стягнення, про визнання батьківства відповідача, позови, що виникають з трудових правовідносин, можуть пред'являтися також за зареєстрованим місцем проживання чи перебування позивача»¹.

Водночас, правила альтернативної підсудності дозволяють позивачеві скористатися правилами загальної підсудності (ст. 27 ЦПК). Однак, ч. 16 ст. 28 ЦПК встановлює правило, згідно з яким: «позивач має право на вибір між кількома судами, яким згідно з цією статтею підсудна справа, за винятком виключної підсудності, встановленої ст. 30 цього Кодексу»².

Цікавим прикладом практичного застосування цього положення ЦПК є справа № 725/2910/19 (провадження № 61-8546св20).

Зокрема: «ОСОБА_1 у травні 2019 р. звернувся до суду з позовом до ОСОБА_2 про визначення місця проживання дитини та стягнення аліментів. Рішенням Першотравневого районного суду м. Чернівців від 18.12.2019 р. позов ОСОБА_1 задоволено. Визначено місце проживання ОСОБА_3, з батьком ОСОБА_1 за його місцем проживання. Стягнуто з ОСОБА_2 на користь ОСОБА_1 аліменти на утримання та виховання неповнолітньої дитини – ОСОБА_3, до його повноліття у розмірі 1 100,00 грн, але не менше 50 % прожиткового мінімуму на кожну дитину відповідного віку, щомісячно, починаючи з 21.05.2019 р.

¹ Цивільний процесуальний кодекс України: Закон від 18.03.2004 р. № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>

² Цивільний процесуальний кодекс України: Закон від 18.03.2004 р. № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>

Допущено негайне виконання рішення суду у частині стягнення аліментів за один місяць. Вирішено питання про розподіл судових витрат. Постановою Чернівецького апеляційного суду від 12.03.2020 р. апеляційну скаргу ОСОБА_2 залишено без задоволення. Рішення Першотравневого районного суду м. Чернівців від 18.12.2019 р. залишено без змін. У червні 2020 р. ОСОБА_2 подала до Верховного Суду касаційну скаргу на вказані рішення, в якій просила їх скасувати та ухвалити нове рішення, яким відмовити у задоволенні позову за безпідставністю. Касаційна скарга вмотивована тим, що справу розглянуто з порушенням правил підсудності, а саме: в частині позовних вимог щодо визначення місця проживання дитини, адже позов повинен розглядатися за місцем реєстрації відповідача. Позиція Верховного Суду у цій справі: суд першої інстанції, з висновком якого погодився апеляційний суд, дійшов правильного висновку про підсудність цієї справи Першотравневному районному суду м. Чернівці, адже позов подано до суду за місцем проживання позивача, відповідно до положень частини першої статті 28 ЦПК, оскільки на час звернення із позовом дитина проживала разом з позивачем, тому вимоги про стягнення аліментів могли розглядатись за правилами альтернативної підсудності, тобто і за місцем проживання позивача. Поєднання в одному провадженні із вимогою про стягнення аліментів вимоги про визначення місця проживання дитини не суперечить положенням процесуального закону, отже не впливає на правильність визначеної судом територіальної юрисдикції (підсудності) цієї справи. З огляду на викладене, доводи касаційної скарги про те, що справу розглянуто з порушенням правил підсудності, а саме в частині позовних вимог щодо визначення місця проживання дитини, не заслуговують на увагу, оскільки на час звернення до суду дитина проживала з позивачем, тому при поєднанні в одному позові кількох вимог, одна з яких підлягає розгляду за правилами загальної підсудності, а інша – за правилами альтернативної підсудності, справа за такими вимогами може

бути розглянута за правилами альтернативної підсудності у суді за вибором позивача»¹.

26 березня 2021 р. набув чинності Закон України від 04.03.2021 р. № 1319-IX, що встановлює альтернативну підсудність справ, учасники яких постійно проживають в окупованому Криму та Севастополі. Зміни внесені до статті 12 Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України». Тепер фізична особа, яка постійно проживає на окупованій території, може подавати в будь-який місцевий загальний суд у Херсонській області: позовні заяви; заяви про видавання судового наказу; заяви у справах окремого провадження, підсудних місцевим загальним судам, розташованим на території АР Крим та міста Севастополя².

Загалом перелік справ з альтернативною підсудністю закріплений в ст. 28 ЦПК, а саме: «1) позови про стягнення аліментів, збільшення їх розміру, оплату додаткових витрат на дитину, стягнення неустойки (пені) за прострочення сплати аліментів, індексацію аліментів, зміну способу їх стягнення, про визнання батьківства відповідача, позови, що виникають з трудових правовідносин, можуть пред'являтися також за зареєстрованим місцем проживання чи перебування позивача;

2) позови про розірвання шлюбу можуть пред'являтися за зареєстрованим місцем проживання чи перебування позивача також у разі, якщо на його утриманні є малолітні або неповнолітні діти або якщо він не може за станом здоров'я чи з інших поважних причин виїхати до місця проживання відповідача. За домовленістю подружжя справа може розглядатися за зареєстрованим місцем проживання чи перебування будь-кого з них;

¹ Постанова Верховного Суду від 11 вересня 2020 року в справі № 725/2910/19 (провадження № 61-8546св20). URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/91466347>

² Про внесення змін до статті 12 Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» щодо встановлення альтернативної підсудності справ, учасники яких постійно проживають на тимчасово окупованій території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя: Закон України від 04.03.2021 р. № 1319-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1319-IX#Text>

3) позови про відшкодування шкоди, заподіяної каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю фізичної особи, чи шкоди, заподіяної внаслідок вчинення кримінального правопорушення, можуть пред'являтися також за зареєстрованим місцем проживання чи перебування позивача або за місцем заподіяння шкоди;

4) позови, пов'язані з відшкодуванням шкоди, заподіяної особі незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органу, що здійснює оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування, прокуратури або суду, можуть пред'являтися також за зареєстрованим місцем проживання чи перебування позивача;

5) позови про захист прав споживачів можуть пред'являтися також за зареєстрованим місцем проживання чи перебування споживача або за місцем заподіяння шкоди чи виконання договору;

6) позови про відшкодування шкоди, заподіяної майну фізичних або юридичних осіб, можуть пред'являтися також за місцем заподіяння шкоди;

7) позови, що виникають із діяльності філії або представництва юридичної особи, а також відокремленого підрозділу органу державної влади без статусу юридичної особи, можуть пред'являтися також за їх місцезнаходженням;

8) позови, що виникають із договорів, у яких зазначено місце виконання або виконувати які через їх особливість можна тільки в певному місці, можуть пред'являтися також за місцем виконання цих договорів;

9) позови до відповідача, місце реєстрації проживання або перебування якого невідоме, пред'являються за місцезнаходженням майна відповідача чи за останнім відомим зареєстрованим його місцем проживання або перебування чи постійного його заняття (роботи);

10) позови до відповідача, який не має в Україні місця проживання чи перебування, можуть пред'являтися за місцезнаходженням його майна або за останнім відомим зареєстрованим місцем його проживання чи перебування в Україні;

11) позови про відшкодування шкоди, заподіяної зіткненням суден, а також про стягнення сум винагороди за рятування на морі, можуть пред'являтися також за місцезнаходженням судна відповідача або порту реєстрації судна;

12) позови до стягувача про визнання виконавчого напису нотаріуса таким, що не підлягає виконанню, або про повернення стягненого за виконавчим написом нотаріуса можуть пред'являтися також за місцем його виконання;

13) позови Міністерства юстиції України на підставі міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, в інтересах і за довіреністю позивача, який не має в Україні зареєстрованого місця проживання чи перебування, можуть також пред'являтися за місцезнаходженням міністерства або його територіальних органів;

14) позови про відшкодування збитків, спричинених заходами забезпечення позову, можуть пред'являтися також за місцем застосування заходів забезпечення позову (до суду, який застосував відповідні заходи);

15) позови до кількох відповідачів, які проживають або знаходяться в різних місцях, пред'являються за місцем проживання або місцезнаходженням одного з відповідачів за вибором позивача;

16) позивач має право на вибір між кількома судами, яким згідно з цією статтею підсудна справа, за винятком виключної підсудності, встановленої статтею 30 цього Кодексу;

17) позови про захист порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб (в тому числі про відшкодування шкоди, завданої внаслідок обмеження у здійсненні права власності на нерухоме майно або його знищення, пошкодження) у зв'язку із збройною агресією Російської Федерації, збройним конфліктом, тимчасовою окупацією території України, надзвичайними ситуаціями

природного чи техногенного характеру можуть пред'являтися також за місцем проживання чи перебування позивача»¹.

Наведений перелік справ свідчить про те, що альтернативна підсудність необхідна там, де або неможливе використання загального правила підсудності, або воно несправедливе по відношенню до позивача.

Виключна підсудність визначається вказівкою законодавця про розгляд і вирішення окремих категорій цивільних справ лише конкретними, прямо передбаченими у законі судами. Це означає, що з деякими вимогами потрібно звертатися до чітко встановленого законом суду. Виключною така підсудність називається тому, що виключається можливість застосування інших правил територіальної підсудності, крім тих, які встановлені у законі для цієї категорії справ². Перелік позовів, для яких визначено виключну підсудність, є вичерпним і розширеному тлумаченню не підлягає.

Наприклад, згідно з ч.1 ст.30 ЦПК, позови, що виникають з приводу нерухомого майна, пред'являються за місцезнаходженням майна або основної його частини.

Місцезнаходження нерухомого майна має бути підтверджено документально.

Виключну підсудність встановлено для позовів, що виникають із приводу нерухомого майна (ч.1 ст.30 ЦПК). Згідно з положеннями ст.181 ЦК, до нерухомого майна належать: земельні ділянки, а також об'єкти, розташовані на них, переміщення яких неможливе без їх знецінення та зміни призначення. Наприклад, це позови про право власності на таке майно; про право володіння й користування ним (ст. 358 ЦК); про поділ нерухомого майна, що є у спільній частковій власності та виділ частки із цього майна (ст.ст. 364, 367 ЦК); про поділ нерухомого майна, що є у спільній сумісній власності та виділ частки із цього майна (ст.ст. 370, 372 ЦК); про право користування нерухомим майном (визначення порядку

¹ Цивільний процесуальний кодекс України: Закон від 18.03.2004 р. № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>

² Чурпіта Г.В. Захист сімейних прав та інтересів у порядку непозовного цивільного судочинства: монографія. К.:Алерта, 2016. 488 с. С. 131.

користування ним); про право, яке виникло з договору найму жилого приміщення, оренди тощо; про визнання правочину з нерухомістю недійсним; про звернення стягнення на нерухоме майно – предмет іпотеки чи застави; розірвання договору оренди землі; стягнення орендної плати, якщо спір виник із приводу нерухомого майна; про усунення від права на спадкування та визначення додаткового строку для прийняття спадщини.

Такий висновок викладено в п. 42 постанови Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ «Про деякі питання юрисдикції загальних судів та визначення підсудності цивільних справ» від 1.03.2013 №3.

У постанові від 04.12.2019 р. у справі №489/2055/19 Верховний Суд встановив, що «спадкодавцю Особі 3 на праві спільної часткової власності належало 1/2 частини квартири за Адресою 1. Оскільки спір виник із приводу усунення спадкоємця від набуття права власності на нерухоме майно (його частки) у порядку спадкування, яке територіально розташоване в Печерському районі, то суд апеляційної інстанції дійшов помилкового висновку про те, що спір потрібно розглядати за правилами загальної підсудності, тобто за зареєстрованим місцем проживання відповідача, а не за місцезнаходженням нерухомого майна. Верховний Суд не погодився із висновками апеляційного суду щодо визначення підсудності в цій справі за ч.1 ст.27 ЦПК – за зареєстрованим у встановленому законом порядку місцем проживання або перебування фізособи, оскільки в таких справах застосовуються правила загальної підсудності лише в разі подання позову про усунення від спадкування, якщо до складу спадщини не входить нерухоме майно. Позовна заява та матеріали справи свідчать, що спадкодавцю на праві спільної часткової власності належала квартира, територіально розташована в Печерському районі. Отже, постанову Миколаївського апеляційного суду від

9.09.2019 Верховний Суд скасував, справу передав до суду апеляційної інстанції для продовження розгляду»¹.

Відповідно до ст. 30 ЦПК встановлені наступні правила виключної підсудності:

«1) позови, що виникають із приводу нерухомого майна, пред'являються за місцезнаходженням майна або основної його частини. Якщо пов'язані між собою позовні вимоги пред'явлені одночасно щодо декількох об'єктів нерухомого майна, спір розглядається за місцезнаходженням об'єкта, вартість якого є найвищою;

2) позови про зняття арешту з майна пред'являються за місцезнаходженням цього майна або основної його частини;

3) позови кредиторів спадкодавця, що подаються до прийняття спадщини спадкоємцями, пред'являються за місцезнаходженням спадкового майна або основної його частини;

4) позови до перевізників, що виникають з договорів перевезення вантажів, пасажирів, багажу, пошти, пред'являються за місцезнаходженням перевізника;

5) справи про арешт судна, що здійснюється для забезпечення морської вимоги, розглядаються судом за місцезнаходженням морського порту України, в якому перебуває судно або до якого прямує, або порту реєстрації судна;

6) зустрічний позов та позов третьої особи, яка заявляє самостійні вимоги щодо предмета спору, незалежно від їх підсудності пред'являються в суді за місцем розгляду первісного позову. Це правило не застосовується, коли відповідно до інших визначених у цій статті правил виключної підсудності такий позов має розглядатися іншим судом, ніж тим, що розглядає первісний позов;

7) у випадку об'єднання позовних вимог щодо укладання, зміни, розірвання і виконання правочину з вимогами щодо іншого правочину, укладеного для забезпечення

¹ В очередей на Печерск. *Закон і бізнес*, 22.02—28.02.2020. № 7 (1461). URL:https://zib.com.ua/ru/141597-vs_razyasnil_kak_rassmatrivat_spor_ob_ustraneni_naslednika_.html

основного зобов'язання, спір розглядається судом за місцезнаходженням відповідача, який є стороною основного зобов'язання;

8) вимоги щодо реєстрації майна та майнових прав, інших реєстраційних дій розглядаються судом, визначеним за правилами підсудності щодо розгляду спору, похідними від якого є такі вимоги»¹.

Отже, виключна підсудність уведена з урахуванням особливостей деяких категорій цивільних справ з метою максимального наближення до суду об'єкта спору або місця знаходження необхідних для розгляду справи доказів. Вибір суду в цьому випадку не залежить ні від бажання заявника, ні від угоди сторін, ні від розсуду суду.

Наслідки порушення правил підсудності (територіальної юрисдикції):

- у разі виявлення цього під час відкриття провадження у справі або після відкриття провадження у справі, але до початку розгляду справи по суті – передачу справи за підсудністю (п. 1 ч. 1 ст. 31, ч. 9 ст. 187 ЦПК);
- у разі виявлення цього після початку розгляду справи по суті – продовження розгляду справи судом, оскільки ЦПК не передбачає наслідків такого порушення;
- у разі встановлення цього при перегляді справи судом апеляційної чи касаційної інстанції – скасування судового рішення і направлення справи для розгляду до іншого суду першої інстанції за встановленою підсудністю 9 п. 5 ч. 1 ст. 374, ч. 1 ст. 378, п. 2 ч. 1 ст. 409, п. 6 ч. 1 ст. 411 ЦПК).

Разом з тим справа не підлягає направленню на новий розгляд у зв'язку з порушенням правил територіальної юрисдикції (підсудності), якщо учасник справи, який подавав апеляційну чи касаційну скаргу, при розгляді справи судом першої інстанції без поважних причин не заявив про непідсудність справи (ст. 378, ч. 2 ст. 411 ЦПК).

¹ Цивільний процесуальний кодекс України: Закон від 18.03.2004 р. № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>

Чинна редакція ЦПК не передбачає, що ухвалу про відкриття провадження у справі з недотриманням правил підсудності можна оскаржити в апеляційному та касаційному порядку окремо від рішення суду. Разом з тим, заперечення на неї можуть бути внесені до апеляційної чи касаційної скарги на рішення суду.

5. Підстави та порядок передачі справи до іншого суду

Згідно з ч.1 ст. 31 ЦПК, передача справи з одного суду до іншого здійснюється, якщо:

1) справа належить до територіальної юрисдикції (підсудності) іншого суду. В цьому випадку передача справи здійснюється на підставі ухвали суду не пізніше п'яти днів після закінчення строку на її оскарження, а в разі подання скарги – не пізніше п'яти днів після залишення її без задоволення.

Наприклад, Ірпінський міський суд Київської області передав цивільну справу за позовом ОСОБА_1 до ТОВ «АВІАКОМПАНІЯ СКАЙАП», треті особи, що не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору: ТОВ «ДЖОІН АП!», ФОП ОСОБА_2 про стягнення компенсації за затримку рейсу – передати на розгляд до Дарницького районного суду міста Києва (адреса: 02068, м. Київ, вул. О.Кошиця, 5-А), оскільки спір позову пов'язаний із послугами перевезення, тому в даному випадку підсудність справи визначається за правилом виключної підсудності, а саме: за місцем знаходження відповідача. Відповідно до витягу з ЄДРПОУ, місце знаходження ТОВ «АВІАКОМПАНІЯ СКАЙАП» є м. Київ, вул. Харківське шосе, 201/203 літера 2А¹;

2) після задоволення відводів (самовідводів) чи з інших підстав неможливо утворити новий склад суду для розгляду справи. У цьому випадку справа за розпорядженням голови суду передається до того суду, що найбільш територіально наближений;

¹ Ухвала Ірпінського міського суду Київської області від 14.05.2021 р. у справі № 369/9397/20. URL: <https://youcontrol.com.ua/catalog/court-document/97008085/>

3) ліквідовано або з визначених законом підстав припинено роботу суду, який розглядав справу. У разі ліквідації або припинення роботи суду справи, що перебували у його провадженні, невідкладно передаються до суду, визначеного відповідним законом або рішенням про припинення роботи суду, а якщо такий суд не визначено, – до суду, що найбільш територіально наближений до суду, який ліквідовано або роботу якого припинено.

Відповідно до ч. 2 ст. 31 ЦПК встановлено, що «справа, прийнята судом до свого провадження з додержанням правил підсудності, повинна бути ним розглянута і в тому випадку, коли у процесі розгляду справи вона стала підсудною іншому суду, за винятком випадків, коли внаслідок змін у складі відповідачів справа належить до виключної підсудності іншого суду.

Спори між судами про підсудність не допускаються. Справа, передана з одного суду до іншого в порядку, встановленому ст. 31 цього Кодексу, повинна бути прийнята до провадження судом, якому вона надіслана (ст. 32 ЦПК)»¹.

Наприклад, у справі про визнання дійсним договір купівлі-продажу нерухомого майна за №16590 від 03 вересня 1996 року, укладений на Одеській товарній біржі, стосовно квартири, позивачка звернулась до Суворовського районного суду міста Одеси, яким ухвалою від 06 вересня 2019 року вказану позовну заяву прийнято до розгляду, відкрито провадження по справі в порядку загального позовного провадження та призначено дату, час і місце проведення підготовчого судового засідання.

Надалі, 22 жовтня 2019 року Суворовським районним судом міста Одеси постановлено ухвалу, якою вказану справу вирішено передати за підсудністю до Київського районного суду міста Одеси.

Ухвалою Київського районного суду міста Одеси від 27 листопада 2019 року цивільну справу №523/13959/19 за

¹ Цивільний процесуальний кодекс України: Закон від 18.03.2004 р. № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>

вказаним позовом прийнято до свого провадження та призначено дату, час і місце проведення підготовчого судового засідання. Одночасно у вказаній ухвалі суду, судом було встановлено, що: «Суворовський районний суд міста Одеси під час постановлення ухвали суду від 22 жовтня 2019 року дійшов висновку, що підсудність цієї справи повинна бути визначена відповідно до ч. 1 ст. 27 ЦПК України, а саме: за місцем зареєстрованого мешкання відповідача по справі, який мешкає в Київському районі міста Одеси.

Однак, як вбачається з матеріалів справи, між сторонами виник спір стосовно договору, який стосується нерухомого майна - квартири АДРЕСА_1, що територіально належить до Суворовського району міста Одеси.

Відповідно до ч.1 ст.30 ЦПК України, позови, що виникають із приводу нерухомого майна, пред'являються за місцезнаходженням майна або основної його частини. Якщо пов'язані між собою позовні вимоги пред'явлені одночасно щодо кількох об'єктів нерухомого майна, спір розглядається за місцезнаходженням об'єкта, вартість якого найвища.

На підставі чого, суд дійшов до висновку, що оскільки в цій справі виник спір стосовно нерухомого майна, яке розташовано в Суворовському районі міста Одеси, то підсудність цієї справи підлягає визначенню за правилами виключної підсудності у відповідності до ч.1 ст.30 ЦПК України, а тому справа підсудна Суворовському районному суду міста Одеси.

Крім того, згідно з ч.16 ст.28 ЦПК України, позивач має право на вибір між кількома судами, яким згідно з цією статтею підсудна справа, за винятком виключної підсудності, встановленої статтею 30 цього Кодексу.

Отже, у разі наявності підстав для визначення підсудності справи за правилами виключної підсудності, інші види підсудності щодо справи не застосовуються, у зв'язку з чим суд вважає, що Суворовський районний суд міста Одеси дійшов помилкового висновку щодо підсудності справи Київському районному суду міста Одеси.

З урахуванням визначеного законом порядку щодо недопущення спорів між судами про підсудність справи, оскільки справа, провадження в якій відкрито, передана для розгляду Київському районному суду міста Одеси, та суд, відповідно до ст. 32 ЦПК України, зобов'язаний прийняти цивільну справу №523/13959/19 до свого провадження, судом було постановлено відповідну ухвалу та призначено дату, час і місце проведення підготовчого судового засідання»¹.

В даному випадку судом під час постановлення ухвали суду від 27.11.2019 р. правомірно враховувалось, що, відповідно до ст. 32 ЦПК, справа повинна бути прийнята до провадження тим судом, якому вона надіслана, оскільки ЦПК спори про підсудність справ між судами не допускає.

¹ Ухвала Київського районного суду м. Одеси від 15.01.2020 р. у справі № 523/13959/19. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/86968044>

ТЕМА 5: ЦИВІЛЬНІ ПРОЦЕСУАЛЬНІ ПРАВОВІДНОСИНИ

- 1. Поняття та ознаки цивільних процесуальних правовідносин**
- 2. Виникнення, зміна і припинення цивільних процесуальних правовідносин**
- 3. Поняття та класифікація суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин**
- 4. Зміст і об'єкт цивільних процесуальних правовідносин**

1. Поняття й ознаки цивільних процесуальних правовідносин

Уперше поняття цивільних процесуальних правовідносин запроваджено німецьким ученим-процесуалістом Оскаром Бюловим¹ ще в першій половині ХІХ сторіччя. Він розглядав цивільний процес як юридичні правовідносини між сторонами та судом, у яких сторонам належать процесуальні права, а суду обов'язки, і будувались такі правовідносини так само, як цивільне зобов'язання між рівними суб'єктами. Виходячи з цієї теорії, сторони мають права по відношенню до суду, яким кореспондується обов'язок суду; по відношенню один до одного сторони не мають процесуальних прав та обов'язків. А.Х. Гольмстен розглядав цивільний процес як юридичні правовідносини між судом і суб'єктами спору і вказував, що цивільний процес - це явище складне за змістом і багатосуб'єктне за складом, що і характеризує цивільні процесуальні правовідносини².

¹ Бюлов, Оскар. Учение о процессуальных возражениях и процессуальные предпосылки / пер. с нем. Д. С. Ксенофонтовой; отв. ред. Д. Х. Валеев. Москва : Статут, 2019. 420 с.

² Гольмстен А.Х. Учебник русского гражданского судопроизводства. Москва: Лань, 2014. 344 с.

Сучасна процесуальна доктрина виокремила два підходи до визначення цивільних процесуальних правовідносин, що становлять суть цивільного процесу:

- 1) цивільний процес – це одне єдине багатосуб'єктне процесуальне правовідношення, що постійно розвивається (М.А.Гурвич, Г.Л. Осокіна, В.Н.Щеглов, К.С.Юдельсон);
- 2) цивільний процес – це система процесуальних відносин, елементами якої є правовідносини між судом і кожним з учасників цивільного процесу (Ю.В.Білоусов, Л.А. Ванеєва, П.П.Заворотько, В.В.Комаров, А.О. Мельніков, В.І. Тертишніков, Н.А Чечіна, С.Я.Фурса, Штефан М.Й.).

Цивільні процесуальні правовідносини є різновидом суспільних відносин. У силу цього вони характеризуються такими загальними ознаками як ідеологічний та вольовий характер, охорона і забезпечення заходами державного впливу, наділення їх учасників правами та покладання на них обов'язків тощо. Крім загальних, цивільні процесуальні правовідносини характеризуються наявністю специфічних ознак, зумовлених особливостями самої галузі цивільного процесуального права.

У першу чергу цивільні процесуальні правовідносини окреслюються тим, що вони мають правовий характер і втілюються у цивільній процесуальній формі. Норми цивільного процесуального законодавства чітко встановлюють, що «Цивільне судочинство здійснюється відповідно до Конституції України, цього Кодексу та Закону України Про міжнародне приватне право, законів України, що визначають особливості розгляду окремих категорій справ, а також міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України» (ч. 1 ст. 3 ЦПК України). Це означає, що всі процесуальні дії суду та учасників справи повинні здійснюватись тільки в межах та відповідно до закону. Так, ЦПК України передбачає, що у разі виникнення спірних відносин, не врегульованих законом, суд має право застосувати закон, що регулює подібні за змістом відносини (аналогія закону), у разі відсутності закону – суду належить виходити із загальних засад законодавства (аналогія права). (ч. 9 ст. 10). Тож уся діяльність, яка буде відбуватися в ході здійснення

судочинства у цивільних справах, буде відбуватись у межах правового поля.

Також цивільні процесуальні правовідносини розрізняються тим, що їх обов'язковим суб'єктом є суд. Ці відносини не можуть існувати поза судом, оскільки саме суд є єдиним державним органом, винятковою компетенцією якого є здійснення правосуддя¹. Так, Конституція України закріплює положення про виключну компетенцію українських судів щодо здійснення правосуддя (ст. 124). Дане положення відображено й у Законі України «Про судоустрій і статус суддів» (ст. 5), а також у ЦПК України, де зазначено, що кожна особа має право звернення до суду з метою захисту порушеного невизнаного або оспорюваного права, свободи чи інтересу (ч. 1 ст. 3).

Цивільним процесуальним правовідносинам властивий імперативно-диспозитивний характер. Ці відносини виникають між суб'єктами, які наділені взаємними правами й обов'язками. Імперативний характер цивільних процесуальних правовідносин відображений у владних функціях і повноваженнях суду. Диспозитивні основи цивільного судочинства зумовлюють диспозитивний характер цих відносин. Імперативні і диспозитивні основи цивільного судочинства взаємозумовлені і взаємодіють. Так, провадження у справі відкривається суддею на підставі належно оформленої та поданої заяви. А волевиявлення учасників цивільного процесу (диспозитивний аспект) набувають статусу юридичних фактів тільки після їх підтвердження або прийняття судом (імперативний аспект).

Цивільні процесуальні правовідносини мають індивідуалізований характер. Вони виникають між конкретними, чітко визначеними цивільним процесуальним законом суб'єктами. Зокрема ЦПК України в окремій, 4 главі, яка називається «Учасники судового процесу», чітко вказує, які суб'єкти можуть брати участь у цивільному судочинстві: сторони, треті особи, заявник і боржник, представники, особи, які за законом наділені правом захищати права, свободи та

¹ Паскар А.Л. Особливості цивільних процесуальних правовідносин. *Підприємництво, господарство і право*. 2006. № 4 (124). С. 36.

інтереси інших осіб, секретар судового засідання, помічник судді, судовий розпорядник, свідок, експерт з питань права, експерт, перекладач, спеціаліст. Відповідно, цивільні процесуальні правовідносини можуть виникати тільки між судом і зазначеними суб'єктами, тому мають індивідуалізований характер.

Цивільні процесуальні правовідносини динамічні та перебувають у постійному русі – виникають, змінюються і припиняються. Динамічність цивільних процесуальних правовідносин зумовлює наявність багатьох стадій цивільного процесу (багатостадійність).

До ознак цивільних процесуальних правовідносин також відносять їх цілісність, взаємозв'язок і взаємозалежність¹. Однак у науці цивільного процесуального права відсутня єдність з приводу визначення взаємозв'язків, які виникають між цими правовідносинами. Цивільне судочинство уявляється по-різному: як єдине цивільне процесуальне правовідношення; як комплексне цивільне процесуальне правовідношення або як система цивільних процесуальних правовідносин між судом та іншими учасниками судового процесу. Конструкція системи цивільних процесуальних правовідносин оптимально відображає ідею єдності та взаємозв'язку всіх правових відносин, які виникають в ході розгляду і вирішення цивільних справ. Саме тому цивільним процесуальним правовідносинам притаманний системний характер. У силу цього цивільні процесуальні правовідносини взаємопов'язані та взаємозумовлені, перебуваючи у постійному зв'язку.

Цивільні процесуальні правовідносини характеризуються також зв'язком з матеріально-правовими відносинами. Вони перебувають у тісному зв'язку, який полягає в тому, що процесуальні відносини сприяють охороні матеріальних відносин, будучи одним з основних засобів механізму захисту прав, свобод та інтересів осіб.

¹ Паскар А.Л. Єдність і взаємозв'язок цивільних процесуальних правовідносин. *Юридична Україна*. 2005. № 10. С. 60-63.

Конституція України закріплює і гарантує право людини та громадянина на судовий захист (ст. 55). Реалізація права на судовий захист можлива шляхом звернення до суду та вступу у процесуальні правовідносини. Ст. 1 ЦПК України зазначає, що «завданнями цивільного судочинства є справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ з метою захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави». З наведеного випливає, що реалізація завдань цивільного судочинства можлива шляхом звернення до суду, що і зумовлює виникнення цивільних процесуальних правовідносин, за допомогою і у межах яких здійснюється захист прав, свобод та інтересів.

Отже, цивільні процесуальні правовідносин – це система динамічних багатостадійних правових відносин, які мають імперативно-диспозитивний характер, виникають між обов'язковим суб'єктом – судом та іншими учасниками цивільного процесу забезпечуючи захист порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави.

Цивільні процесуальні правовідносини характеризуються такими специфічними ознаками: правова форма вираження; обов'язковим суб'єктом є суд; імперативно-диспозитивний характер; динамічність; багатостадійність; системний характер; зв'язок з матеріально-правовими відносинами; є одним із засобів механізму захисту прав, свобод та інтересів фізичних, юридичних осіб та держави.

2. Виникнення, зміна та припинення цивільних процесуальних правовідносин

Виникнення, зміна чи припинення цивільних процесуальних правовідносин зумовлена наявністю підстав, приводу та процесуальних передумов.

Підставами виникнення цивільних процесуальних правовідносин є факти, з настанням яких виникає цивільний процес: пред'явлення позовної заяви, яка відповідає вимогам

статті 175 ЦПК у справах позовного провадження; заяви у справах наказного (ст. 163 ЦПК) і окремого провадження (ст. 19 ЦПК).

Цивільні процесуальні правовідносини виникають з приводу необхідності захисту порушеного або оспорюваного права чи охоронюваного законом інтересу в справах позовного провадження У справах окремого провадження - необхідності встановлення певних обставин - юридичних фактів, зміни юридичного становища особи чи її майна, з наявністю чи відсутністю яких закон пов'язує виникнення, зміну, припинення суб'єктивних майнових і особистих немайнових прав. У справах наказного провадження - це безспірна вимога, передбачена статтею 161 ЦПК.

Отже, передумови виникнення цивільних процесуальних правовідносин - це обставини процесуально-правового характеру (юридичні факти), наявність або відсутність яких обов'язкова для реалізації права на звернення до суду за захистом суб'єктивного матеріального права чи охоронюваного законом інтересу.

Для виникнення цивільних процесуальних правовідносин необхідні певні передумови. До таких передумов належать: норми цивільного процесуального права, право -, дієздатність учасників судового процесу (правосуб'єктність) і юридичні процесуальні факти.

Цивільні процесуальні правовідносини мають правову форму вираження і можуть виникати тільки на підставі норм права. Норма цивільного процесуального права - це загальне правило поведінки, сформульоване у формі владних велінь, спрямоване на регулювання відносин, що складаються у зв'язку з здійсненням судочинства в цивільних справах. На думку В.І. Тертишнікова, «норми цивільного процесуального права мають загальний характер, в них знаходять вираження загальний варіант взаємної поведінки суду та інших учасників процесу, який найбільш повно відповідає інтересам правосуддя»¹. Автор

¹ Тертишніков В.І Цивільний процес України (лекції): Навч.-практ. посіб. Харків: Видавець ФОП Вапнярчук Н.М., 2012. 320 с. Гражданский процесс [Текст] / под ред. М. К. Треушникова. М. : Изд. дом «Городец», 2010. С. 84.

також зазначає, що «у нормі цивільного процесуального права виявляється те типове, що характерне для конкретних процесуальних ситуацій. За допомогою процесуальних норм забезпечується цілеспрямований правовий вплив на поведінку суду й учасників процесу в одному, загальному для всіх напрямі»¹.

Норми права надають правового змісту або правового значення поведінці людини в суспільстві. Норми цивільного процесуального права процесуальними правами й обов'язками пов'язують процесуальні дії суду та учасників судового процесу в одне єдине правовідношення (яке складається з окремих правовідносин) і надають правову силу та правове значення поведінці їх суб'єктів. Норми права мають певні особливості, за якими їх прийнято класифікувати: 1) за змістом - на регулятивні і дефінітивні; 2) за ступенем обов'язковості - на імперетивні і диспозитивні; 3) за формою вираження правил поведінки - на уповноважуючі, зобов'язуючі, забороняючі (дозвіл, заборона, примус).

Отже, виникнення цивільних процесуальних правовідносин у конкретній справі зумовлене наявністю відповідної норми цивільного процесуального законодавства, яка передбачає це. У нормах цивільного процесуального права закріплені умови, за якими особа може набути процесуального становища того чи іншого суб'єкта цивільних процесуальних правовідносин. Наприклад, обставини, які необхідні для того, щоб набути процесуального становища третьої особи, яка заявляє самостійні вимоги щодо предмета спору, передбачені ст. 52 ЦПК України. Норми цивільного процесуального права як підстави виникнення цивільних процесуальних правовідносин не тільки встановлюють права й обов'язки учасників, характер їх поведінки, але й передбачають порядок розгляду і вирішення цивільних справ.

Роль норм цивільного процесуального права у виникненні, зміні та припиненні цивільних процесуальних

¹ Гражданский процесс [Текст] / под ред. М. К. Треушникова. М.: Изд. дом «Городец», 2010. С. 84.

правовідносин також полягає у тому, що саме вони встановлюють, наявність або відсутність яких юридичних фактів необхідна для цього. Наприклад, у справі за позовом про розірвання шлюбу суддя відмовив у відкритті провадження у справі, керуючись нормами цивільного процесуального законодавства, які встановлюють, що «суддя відмовляє у відкритті провадження у справі, якщо у провадженні цього чи іншого суду є справа зі спору між тими самими сторонами, про той самий предмет і з тих самих підстав».¹ Оскільки факт наявності тотожної справи у провадженні іншого суду було встановлено суддею, відмова у відкритті провадження у справі була обґрунтованою і відповідно до положень закону.

Окрім норми цивільного процесуального права, для виникнення цивільних процесуальних правовідносин також необхідна наявність цивільної процесуальної правосуб'єктності. Процесуальна правосуб'єктність - це специфічна властивість суб'єктів цивільного процесуального права, яка дозволяє їм бути носієм прав і обов'язків, вступати в цивільні процесуальні правовідносини.

Поняття «суб'єкт цивільного процесуального права» і «процесуальна правосуб'єктність» за своїм змістом збігаються, бо суб'єкт права - це особа, яка має правосуб'єктність, тобто особа, яка потенційно може бути учасником цивільних процесуальних правовідносин. Правосуб'єктність закріплює коло осіб, які можуть бути суб'єктами прав і обов'язків, конкретизує тим коло правовідносин, що виникають на основі правосуб'єктності. Процесуальна правосуб'єктність є, так би мовити, ступенем реалізації норм цивільного процесуального права, реальною передумовою виникнення цивільних процесуальних правовідносин, однак не існує абстрактної, єдиної для всіх процесуальної правосуб'єктності, а наявна правосуб'єктність суду, сторін, третіх осіб, представників, свідків тощо.

¹ Ухвала у справі № 650/94/21 (провадження № 2/650/84/21) Великоолександрівський районний суд Херсонської області // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL : <https://reestr.court.gov.ua/Review/94474128>

Процесуальна правосуб'єктність має свій зміст. Він структурований і складається з двох елементів: 1) можливості мати права і нести обов'язки (правоздатність); 2) можливості своїми діями набувати прав і обов'язків для самостійного здійснення прав і обов'язків (дієздатність).

Законодавець визначає цивільну процесуальну правоздатність як здатність мати цивільні процесуальні права й обов'язки сторони, третьої особи, заявника, заінтересованої особи. Вона визнається за всіма фізичними і юридичними особами¹. Цивільна процесуальна дієздатність - це здатність особисто здійснювати свої обов'язки в суді, яку мають усі повнолітні фізичні особи, а також юридичні особи (ст. 47 ЦПК).

Для фізичних осіб цивільна процесуальна правоздатність виникає одночасно з моментом народження і припиняється у разі смерті особи. Право на звернення до суду з метою захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав є невід'ємним правом кожної особи. Його практична реалізація гарантується Конституцією України. Так, згідно з положенням ст. 55 Основного закону, «кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб». Аналіз практики Європейського суду з прав людини свідчить про те, що право на справедливий суд є одним з ключових прав, гарантованих Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод. Зокрема, ст. 6 даної Конвенції встановлює, що «Кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, установленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру або встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення»². Згідно

¹ Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 № 1618-IV. Редакція від 13.08.2020. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> – ст. 46 (дата звернення 21.01.2021)

² Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. *Рада Європи*; Конвенція, Міжнародний документ від 04.11.1950. Редакція від 02.10.2013.

з позицією даного суду, однією зі складових права на справедливий суд є «право на доступ до суду». Дане право, з одного боку, передбачає можливість особи звернутися до суду для захисту своїх прав. З іншого боку, держава повинна це гарантувати і не чинити правові чи інші практичні перешкоди для реалізації цього права.

Щодо цивільної процесуальної правоздатності юридичних осіб, то вона виникає з моменту державної реєстрації та припиняється у момент її припинення (ліквідація, злиття, приєднання, поділ) та внесення відповідного запису до єдиного державного реєстру. Згідно з нормами цивільного законодавства, юридична особа може мати такі ж цивільні права й обов'язки (цивільну правоздатність), як і фізична особа, окрім тих, які за своєю природою можуть належати лише людині (ст. 91 ЦК України). Так, у справі за позовною заявою ОСОБА_1 до Виконавчого комітету Северодонецької міської ради Луганської області про визнання права власності на гараж суд відмовив у відкритті провадження у цивільній справі. Таке рішення було вмотивоване тим, що в Єдиному державному реєстрі юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців і громадських формувань відсутні відомості про Виконавчий комітет Северодонецької міської ради Луганської області як юридичну особу. Тож, оскільки останній не має статусу юридичної особи, то він і не наділений цивільною процесуальною правоздатністю, а тому не може бути стороною в цивільному процесі¹.

Отже, під цивільною процесуальною правоздатністю належить розуміти здатність фізичних і юридичних осіб за наявності вимог, передбачених нормами цивільного процесуального законодавства, мати цивільні процесуальні права й обов'язки учасника цивільного процесу.

URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення 21.01.2021)

¹Ухвала у справі № 428/4296/18 (провадження №2/428/667/2018) Северодонецький міський суд Луганської області. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/73572078> (дата звернення 02.12.2020)

Третьою передумовою виникнення цивільних процесуальних правовідносин є юридичні процесуальні факти. На відміну від норм цивільного процесуального права та цивільної процесуальної правоздатності, які є загальними підставами виникнення, зміни і припинення цивільних процесуальних правовідносин, юридичні процесуальні факти мають конкретний характер. Для виникнення цивільних процесуальних правовідносин у кожній окремій справі вони індивідуальні і є проявом норми цивільного процесуального права та цивільної процесуальної правоздатності стосовно конкретної, чітко визначеної життєвої ситуації.

Юридичні процесуальні факти – це передбачені гіпотезою процесуальної норми певні життєві обставини, з якими процесуальне законодавство пов'язує виникнення, зміну чи припинення цивільних процесуальних правовідносин. Такі факти поділяються на дії та події.

Так, юридичними фактами як передумовою виникнення, зміни і припинення процесуальних правовідносин є і події, особливість яких полягає в тому, що події самі по собі не викликають процесуальних наслідків, вони можуть бути тільки приводом до звершення дій учасниками процесу. Наприклад, факт смерті однієї з сторін сам по собі не може викликати зупинення або закриття провадження у справі. Провадження у справах за певних умов у такому випадку зупиняється або закривається через дію суду - постановлення ухвали про зупинення або закриття провадження в цивільних справах (статті 251, 252 ЦПК).

Сама суть цивільного процесуального права зумовлює те, що йому властивий особливий вид юридичних фактів – процесуальні дії суду і учасників судового провадження. Ці дії передбачені нормами цивільного процесуального права і вчиняються у визначеній ним послідовності. Виникнення, зміна чи припинення цивільних процесуальних правовідносин зумовлена наявністю передбачених процесуальним законом сукупності юридичних фактів, завершальним з яких є дія суду. Наприклад, учасники мають право заявити клопотання про розгляд справи у закритому судовому засіданні. Така

можливість передбачена ч. 7 ст. 7 ЦПК України. Однак справа буде розглядатись у закритому судовому засіданні тільки після постановлення ухвали суду про розгляд справи у закритому судовому засіданні. ЦПК України встановлює, що про розгляд справи у закритому судовому засіданні суд постановляє ухвалу (ч. 9 ст. 7). Інший приклад: ч. 7 ст. 49 ЦПК України відзначає, що мирова угода може бути укладена між сторонами на будь-якій стадії судового процесу. У разі укладання сторонами мирової угоди та її затвердження судом, постановляється ухвала про закриття провадження у справі (п. 5. ч. 1 ст. 255 ЦПК України). За наявності відповідного клопотання сторін суд може постановити ухвалу про визнання умов мирової угоди. Однак, якщо умови мирової угоди не відповідають закону чи порушують права, свободи чи охоронювані інтереси інших осіб, є невиконуваними або одна зі сторін мирової угоди була представлена законним представником, дії якого суперечать інтересам особи, яку він представляє, суд постановляє ухвалу про відмову у визнанні умов мирової угоди і продовжує судовий розгляд (ч. 5 ст. 207 ЦПК України).

Залежно від наявних умов, з якими законодавство пов'язує ті чи інші юридичні наслідки, розрізняють прості та складні юридичні факти. Коли юридичним фактом є одна умова, то це простий юридичний факт: наприклад, залучення судом співвідповідачів при заміні неналежного відповідача (ч. 1 ст. 51 ЦПК), залучення до участі у справі третіх осіб, які не заявляють самостійної вимоги щодо предмета спору (ст. 53 ЦПК), тощо. Утім найчастіше в цивільному процесі трапляються складні юридичні факти. Для виникнення процесуальних правовідносин, наприклад між позивачем і судом першої інстанції необхідно вчинити дві дії: позивач повинен подати позовну заяву, а суддя відкрити провадження у справі. Такий юридичний факт прийнято називати юридичним складом.

3. Поняття та класифікація суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин

Цивільні процесуальні правовідносини мають таку структуру: суб'єкт, об'єкт, зміст. Суб'єкти цивільних процесуальних відносин – це носії цивільних процесуальних прав і обов'язків.

Гарантоване Конституцією України право на судовий захист (ст. 55) на практиці реалізується шляхом звернення до суду, вступу в цивільні процесуальні правовідносини з ним та заняття процесуального становища конкретного учасника цих відносин (позивача, відповідача, заявника, третьої особи тощо). Одним із факторів ефективного виконання судом завдань цивільного судочинства є правильне встановлення кола осіб, які можуть бути учасниками судового процесу та їх процесуального становища. Передбачене цивільним процесуальним законодавством широке коло учасників є свідченням того, що форма і мета участі кожного з них у провадженні відрізняються. При цьому потрібно врахувати, що кількісний склад суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин не є незмінним і постійним. Обставини кожної справи, предмет судового захисту, характер спірних матеріальних правовідносин, вид провадження, стадії процесу, вид процесуальної діяльності, яку необхідно здійснити для розгляду і вирішення справи, є тими чинниками, які впливають на формування складу суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин в окремій справі. Необхідність урахування вказаних аспектів утруднює процес установа кола суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин, а помилки у цьому зумовлюють ускладнення розгляду справи.

У цивільному процесі кожен учасник судового розгляду наділяється власними, тільки йому притаманними цивільними процесуальними правами й обов'язками. Правове регулювання процесуального становища суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин передбачає чітке розмежування їх прав і обов'язків. Цивільне процесуальне законодавство чітко, окремими статтями передбачає права й обов'язки учасників

судового процесу. Наприклад, ст. 69 ЦПК України встановлює права й обов'язки свідка у цивільному процесі. Зокрема, зазначається, що свідок має право свідчити рідною мовою або мовою, якою він володіє, може користуватися письмовими записами, відмовитися давати показання у випадках, передбачених законом, а також має право на компенсацію тих витрат, які пов'язані з викликом до суду. Також відзначається обов'язок свідка прибути до суду за його викликом у встановлений час і дати правдиві показання про відомі йому обставини. Ст. 49 ЦПК України закріплює процесуальні права й обов'язки сторін. Так, позивач має право збільшити або зменшити розмір позовних вимог, відмовитися від позову (усіх або частини позовних вимог), а відповідач має право визнати позов (всі або частину позовних вимог). Відповідно, зміст поняття «суб'єкт цивільних процесуальних правовідносин» повинен у першу чергу містити вказівку на те, що це особи, які в процесі розгляду і вирішення цивільної справи наділяються комплексом суб'єктивних цивільних процесуальних прав і обов'язків.

При визначенні поняття суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин важливо розкрити й інші ознаки, які характеризують їх. Так, однією з ознак указаних суб'єктів є те, що вони вступають у процес з певною, чіткою метою і виконують конкретну функцію. Наприклад, позивач звертається до суду і вступає у цивільні процесуальні правовідносини з метою захисту порушеного, невизнаного або оспорюваного права; суддя розглядає і вирішує справу; функцією експерта є проведення експертизи та дослідження матеріальних об'єктів, явищ і процесів, що містять інформацію про обставини справи, і дати висновок з питань, виникаючих під час судового розгляду справи, тощо.

При розгляді ознак, притаманних суб'єктам цивільних процесуальних правовідносин, необхідно також указати, що однією з їх особливостей є те, що до них можуть бути вжиті заходи процесуального примусу, передбачені нормами цивільного процесуального законодавства. Зокрема, ч. 3 ст. 43 ЦПК України закріплює положення про можливість вжиття

заходів процесуального примусу до тих учасників справи, які не виконують своїх обов'язків. Можливість застосування заходів процесуального примусу до учасників судового процесу також передбачена ч. 8 ст. 84 ЦПК України, де зазначається, що суд застосовує заходи процесуального примусу до особи, яка не повідомила суд про неможливість подати докази, витребувані ним, або не подала до суду докази з причин, визнаних судом неповажними. У загальному такі заходи застосовуються судом до учасників судового процесу з метою спонукання їх до виконання та дотримання встановлених у суді правил, добросовісної реалізації процесуальних обов'язків, попередження та припинення зловживання процесуальними правами та запобігання створенню протиправних перешкод у здійсненні правосуддя (ч. 1 ст. 143 ЦПК України).

Щодо кола осіб, які можуть бути суб'єктами цивільних процесуальних правовідносин, то цивільне процесуальне законодавство встановлює можливість захисту у порядку цивільного судочинства прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб та інтересів держави (ч. 1 ст. 2 ЦПК України). Отже, виходячи з положень цивільного процесуального законодавства, суб'єктами цивільних процесуальних правовідносин можуть бути фізичні особи, юридичні особи та держава. Закріплення можливості держави виступати суб'єктом цивільних процесуальних правовідносин зумовлено тим, що в судовій практиці все частіше стороною у процесі, особливо в Європейському суді з прав людини, виступає держава Україна.

З метою упорядкування та виявлення особливостей їх участі в цивільному процесі, суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин прийнято класифікувати на групи за такими критеріями, як мета та завдання їх участі у процесі, процесуальні функції, рівень заінтересованості в результатах вирішення справи тощо.

ЦПК України всіх суб'єктів процесу поділяє на три групи: - учасники справи; - представники; - інші учасники судового процесу (глава 4 ЦПК). У главі 4 ЦПК України, яка присвячена регулюванню питань процесуального становища

учасників судового процесу, законодавець не виділяє як окрему групу суб'єктів суд або органи, які здійснюють правосуддя. Однак, виходячи з конституційних положень про судочинство, загальних засад правосуддя можна зробити висновок, що саме суду належить керівна, вирішальна роль у судовому процесі. Саме тому самостійну групу суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин становить суд як суб'єкт, виключною функцією якого є здійснення правосуддя. За межами суду ці відносини набувають тієї галузевої належності, в якій вони виникають (цивільні, сімейні, трудові, житлові, земельні). Суд є обов'язковим суб'єктом цивільних процесуальних правовідносин. Здійснюючи правосуддя, суд діє як орган судової влади і водночас є суб'єктом цивільних процесуальних правовідносин. Виходячи із законодавчих положень, суд не належить до учасників судового процесу. Тому, на теоретичному рівні, можна стверджувати, що суб'єкти цивільних процесуальних правовідносин класифікуються на дві великі групи: суд і учасники судового процесу.

Щоб визначити суб'єкти, які здійснюють правосуддя, варто звернути увагу на норми цивільного процесуального законодавства, зокрема на главу 3 ЦПК України, яка визначає склад суду та відводи. Так, цивільне процесуальне законодавство встановлює, що справи цивільної юрисдикції у суді першої інстанції розглядаються і вирішуються одноособово суддею. Під час розгляду справи він є головуючим і діє від імені суду. справи про визнання активів необґрунтованими та їх стягнення в дохід держави розглядаються колегіально Вищим антикорупційним судом у складі трьох суддів (ч. 1 ст. 34 ЦПК України).

У судах апеляційної інстанції перегляд рішень судів першої інстанції здійснюється колегіально (колегія у складі трьох суддів). Касаційний суд також розглядає цивільні справи колегіально (до складу колегії суддів можуть входити три або більша непарна кількість суддів). Також у випадках, передбачених ЦПК України, в касаційному порядку судові рішення у цивільних справах можуть переглядати судова палата Касаційного цивільного суду (палата), об'єднана палата

Касаційного цивільного суду (об'єднана палата) або Велика Палата Верховного Суду (Велика Палата) (ст. 34 ЦПК України).

У контексті розгляду питання про склад суду, який має право розглядати і вирішувати цивільні справи, варто звернути увагу на зміст ч. 2 ст. 34 ЦПК України, де зазначається, що у випадках, передбачених даним кодексом, суд першої інстанції може розглядати цивільні справи колегіально у складі одного професійного судді і двох присяжних. Під час здійснення правосуддя присяжні користуються всіма правами судді. Згідно зі змістом ст. 293 ЦПК України, «справи окремого провадження про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи, визнання фізичної особи недієздатною та поновлення цивільної дієздатності фізичної особи, визнання фізичної особи безвісно відсутньою чи оголошення її померлою, усиновлення, надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку, обов'язкову госпіталізацію до протитуберкульозного закладу розглядаються колегіальним складом суду у складі одного професійного судді і двох присяжних». При цьому законодавець урівнює їх у правах».

Тобто першу групу суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин становлять суб'єкти, які здійснюють правосуддя в цивільних справах. До них належать: а) суддя одноособово; б) колегіальний склад суду у складі одного судді і двох присяжних; в) колегія суддів апеляційної інстанції у складі трьох професійних суддів; д) колегія суддів касаційного суду у складі трьох або більшої непарної кількості суддів; ж) колегія суддів палати, об'єднаної палати або Великої Палати Верховного Суду.

Другу групу суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин становлять «Суб'єкти, які є учасниками справи». У цивільному процесуальному законодавстві дана група визначена як «Учасники справи». Вони наділені юридичною заінтересованістю, що визначає їх процесуально-правове становище під час розгляду та вирішення цивільної справи в суді. Заінтересованість таких суб'єктів може бути матеріально-правовою та процесуально-правовою.

Матеріально-правова заінтересованість - це прагнення за допомогою ухваленого судом рішення поновити своє

порушене, невизнане або оспорюване право, свободу чи законний інтерес. Матеріально-правова заінтересованість притаманна лише суб'єктам спірних матеріальних правовідносин.

Процесуально-правова заінтересованість - це прагнення досягти певного процесуального результату в формі відповідного судового рішення.

Враховуючи наявну матеріально-правову заінтересованість або ж її відсутність, учасники справи поділяються на дві групи:

1) особи, які звертаються до суду від свого імені та у власних інтересах (сторони, треті особи, заявники) та мають у справі як матеріально-правову, так і процесуальну заінтересованість (ч.1 ст.4 ЦПК);

2) особи, які звертаються до суду від свого імені та в інтересах інших осіб.

За діючим ЦПК України, «у справах позовного провадження учасниками справи є сторони та треті особи; у справах окремого провадження учасниками справи є заявники та інші заінтересовані особи; у справах можуть також брати участь органи та особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб. У справах про оскарження рішення третейського суду, оспорювання рішення міжнародного комерційного арбітражу та про видачу виконавчого документа на примусове виконання рішення третейського суду, міжнародного комерційного арбітражу учасниками справи є учасники (сторони) третейського розгляду, особи, які не брали участі у третейському розгляді, якщо третейський суд вирішив питання про їхні права та обов'язки, а також сторони арбітражного розгляду». (ст. 42 ЦПК України). Щодо органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб то перелік вищезазначених суб'єктів деталізується в окремій статті ЦПК України. Так, відповідно до положень ст. 56 ЦПК України, до їх складу входять: 1) Уповноважений Верховної Ради з прав людини; 2) прокурор; 3) органи державної влади; 4) органи місцевого самоврядування; 5)

фізичні особи; б) юридичні особи. Вказані особи вправі звертатись до суду із заявами про захист прав, свобод та інтересів інших осіб, або державних чи суспільних інтересів, та брати участь у цих справах (ч. 1 ст. 56 ЦПК України). Характерні особливості зазначених суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин – це наявність юридичного інтересу, а саме процесуальної заінтересованості у результатах вирішення справи. На відміну від них, інші суб'єкти, які є учасниками справи, в процесі захищають свої права та інтереси. Вони мають як суб'єктивну матеріально-правову, так і процесуальну заінтересованість у результатах вирішення справи.

Продовжуючи класифікацію суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин стосовно наступної групи, зазначимо, що в діючому ЦПК України, на відміну від попередньої редакції, вони складають самостійну групу суб'єктів, яких законодавець уніфікує і закріплює під назвою «Представники». Можливість участі представників у цивільному процесі передбачена ст. 58 ЦПК України. Зокрема, відповідно до положень згадуваної норми, сторона, треті особи, а також особи, які за законом наділені правом звернення до суду в інтересах іншої особи, можуть брати участь у судових процесах особисто (самопредставництво) та (або) через представника. За загальними правилами, встановленими цивільним процесуальним законодавством, представником у суді може бути адвокат або законний представник (ч. 1 ст. 60 ЦПК України). Також норми цивільного процесуального права містять уточнення, що особа, яка досягла вісімнадцяти років і має повну цивільну процесуальну дієздатність, може бути представником у справах, що виникають з трудових відносин, а також справ у малозначних спорах (малозначні справи). (ч. 2 ст. 60 ЦПК України). Щодо органів або інших осіб, які законом наділені правом звертатися до суду в інтересах малолітніх чи неповнолітніх осіб або осіб, визнаних судом недієздатними чи дієздатність яких обмежена, то вони можуть бути представлені у суді їх посадовими особами, крім випадків, коли зазначені органи й особи виступають як сторона чи третя особа у справі

(ч. 2 ст. 60 ЦПК України). Представники не є суб'єктами спірних матеріальних правовідносин, наділені процесуальними правами й обов'язками особи, в інтересах якої вони виступають, а у справі мають процесуальний інтерес. На них не поширюється рішення суду.

Наступну групу суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин становлять «Суб'єкти, які сприяють здійсненню правосуддя». У цивільному процесуальному законодавстві вказаних суб'єктів об'єднано під назвою «Інші учасники судового процесу». Так, згідно зі статтею 65 ЦПК України, учасниками судового процесу, крім учасників справи та представників, є: помічник судді; судовий розпорядник; секретар судового засідання; експерт; експерт з питань права; свідок; перекладач; спеціаліст. Специфічною ознакою вказаної групи суб'єктів є відсутність матеріальної заінтересованості в результатах вирішення справи, яка розглядається судом. Указані суб'єкти цивільних процесуальних правовідносин характеризуються наявністю процесуальної заінтересованості. Їхні основні функції полягають у сприянні суду в розгляді цивільних справ, дослідженню доказів, установленню фактичних обставин справи тощо.

Досліджуючи суб'єкти, які сприяють здійсненню правосуддя, зазначимо, що функції помічника судді, секретаря судового засідання і судового розпорядника дещо відрізняються від функцій, які виконуються іншими суб'єктами цієї групи. Їх основні функції полягають у створенні та підтриманні умов, необхідних для нормального розгляду та вирішення цивільних справ, які так само спрямовані на сприяння у здійсненні правосуддя. Тому таких суб'єктів як помічника судді, секретаря судового засідання та судового розпорядника варто об'єднати в окрему підгрупу – суб'єкти, які здійснюють організаційно-технічне забезпечення процесу. Так, у межах групи «Суб'єкти, які сприяють здійсненню правосуддя» варто виділити дві підгрупи: а) суб'єкти, які сприяють суду в установленні фактичних обставин справи (свідок, експерт, експерт з питань права, спеціаліст, перекладач) - ці суб'єкти в справі мають суто процесуальний інтерес; б) суб'єкти, які здійснюють

організаційно-технічне забезпечення процесу (помічник судді, судовий розпорядник, секретар судового засідання, такі особи в справі мають службовий інтерес.

П'яту групу посідають органи й особи, які можуть володіти будь-якими письмовими, речовими чи електронними доказами, що за ухвалою суду повинні бути подані до суду для розгляду справи. Якщо без поважних причин такі докази не будуть представлені суду, суд може постановити ухвалу про тимчасове вилучення доказів державним виконавцем для дослідження їх судом. Ці особи не мають у справі ні матеріального, ні процесуального інтересу, але перебувають у цивільних процесуальних правовідносинах із судом, який може застосувати до них заходи процесуального примусу, які вони зобов'язані виконати, що і робить їх суб'єктами цивільних процесуальних правовідносин.

Окреме місце серед суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин посідає шоста група учасників - це особи, присутні в залі судового засідання під час розгляду справи судом. Вони не мають жодного інтересу у справі, але їх поведінка в залі судового засідання може примусити суд застосувати до них такі заходи процесуального примусу, як попередження або видалення із залу судового засідання. Ухвала суду про застосування заходу процесуального примусу, а також відповідальність особи робить її суб'єктом цивільних процесуальних правовідносин.

Коментуючи питання класифікації суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин, С.Я. Фурса аргументує необхідність розширення їх кола. На її думку, із аналізу норм ЦПК України випливає, що існуюча в теорії цивільного процесу загальна класифікація суб'єктів цивільних процесуальних відносин потребує переосмислення та введення до неї додаткової групи суб'єктів: осіб, які не брали участі у справі, хоча повинні були брати таку участь у процесі, виходячи з їх матеріальних прав і обов'язків, але суд не залучив їх та вирішив

питання про їхні права й обов'язки¹. Зазначені особи складають наступну самостійну, четверту групу - суб'єкти, які не брали участь у розгляді справи, але судом вирішено питання щодо їх прав і обов'язків.

4. Зміст і об'єкт цивільних процесуальних правовідносин

Цивільні процесуальні правовідносини мають внутрішню визначену будову або структуру. До неї входять три елементи: зміст, суб'єкти і об'єкт.

Існуючі у теорії цивільного процесуального права погляди науковців з приводу визначення змісту цивільних процесуальних правовідносин можна систематизувати і класифікувати на три основні напрямки.

- I напрямок – його прихильники відтворюють традиційне для багатьох галузей права розуміння змісту цивільних процесуальних правовідносин, як сукупності прав і обов'язків суб'єктів (М.Б. Зейдер, Н.О. Чечина, О.В. Іванов, П.Ф. Елісейкін та ін.);

- II напрямок – визначення змісту цивільних процесуальних правовідносин пов'язується суто з діяльністю суду та інших суб'єктів цивільного процесу (М.А. Гурвич, І. Жеруолис, В.М. Щеглов та ін.);

- III напрямок - його представники, поєднуючи положення перших двох напрямків вважають, що зміст цивільних процесуальних правовідносин становлять як права і обов'язки, так і процесуальна діяльність їх суб'єктів (М.Й. Штефан, В.В. Комаров, П.І. Радченко, С.В. Васильєв, Ю.В. Білоусов, В.П. Мозолин, Д.Р. Джалилов, Г.З. Лазько та ін.).

На думку вітчизняного процесуаліста М. Й. Штефана, найбільш ґрунтовною є точка зору, згідно з якою під змістом цивільних процесуальних правовідносин розуміють сукупність прав і обов'язків учасників процесу та процесуальні дії щодо їх

¹ Фурса С.Я., Фурса Є.І., Щербак С.В. Цивільний процесуальний кодекс України: науково – практичний коментар: У 2 т. За заг. ред. С.Я. Фурси. К.: Видавець Фурса С.Я.: КНТ, 2006. Т. 1. С. 79.

реалізації¹. Неможливо не погодитися з тим, що права й обов'язки суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин є їх суттю, змістом. Вони визначають, що саме суб'єкти цих правовідносин можуть, і що повинні робити. Разом з тим, суб'єктивні процесуальні права й обов'язки визначають можливу і необхідну поведінку учасників процесу. Вступаючи в цивільні процесуальні правові відносини, учасники процесу реалізують надані цивільні процесуальні права і обов'язки шляхом здійснення процесуальних дій. Отже, права й обов'язки нерозривно пов'язані з процесуальними діями і утворюють єдиний зміст цивільних процесуальних правовідносин.

Категорії «суб'єктивне цивільне процесуальне право», «суб'єктивний процесуальний обов'язок» і «процесуальна діяльність» як складові елементи змісту цивільних процесуальних правовідносин взаємопов'язані та взаємодіють між собою. Їх взаємозв'язок полягає в тому, що суб'єкт для захисту свого порушеного чи оспорюваного права вступає в цивільні процесуальні правовідносини і наділяється комплексом прав і обов'язків, які він може реалізувати шляхом учинення процесуальних дій. А вчинення процесуальних дій зумовлює поступовий рух, зміну цивільних процесуальних правовідносин і в кінцевому результаті – сприяють досягненню тієї мети, задля якої вони виникли, об'єкта цих відносин.

Суб'єктивне цивільне процесуальне право - це закріплена і гарантована цивільним процесуальним законодавством можливість певної поведінки суб'єкта цивільних процесуальних правовідносин, спрямованої на захист порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи законних інтересів. Будь-якому суб'єктивному цивільному процесуальному праву кореспондує суб'єктивний цивільних процесуальний обов'язок. Надання учасникам цивільного судочинства суб'єктивних процесуальних прав пов'язане з покладанням на них обов'язків. Так, ст. 43 ЦПК України разом з

¹ Штефан М.Й. Цивільне процесуальне право України: Академічний курс: Підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2005. С. 94.

суб'єктивними процесуальними правами визначає й обов'язки учасників справи.

Суб'єктивний цивільний процесуальний обов'язок - це передбачена нормами цивільного процесуального законодавства необхідність певної поведінки суб'єкта цивільних процесуальних правовідносин, яка забезпечується заходами процесуального примусу. Суб'єктивні цивільні процесуальні права й обов'язки реалізуються на практиці шляхом здійснення суб'єктами цивільного судочинства процесуальної діяльності.

Отже, цивільна процесуальна діяльність - це сукупність процесуальних дій суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин, що здійснюються в межах наданих суб'єктивних процесуальних прав і на виконання обов'язків передбачених нормами цивільного процесуального законодавства за допомогою конкретних засобів, форм і методів, спрямованих на досягнення завдань і мети їх участі в цивільному судочинстві.

Цивільні процесуальні правовідносини функціонують заради досягнення певної мети. Такою метою, або кінцевим результатом виступає явище, яке в юридичній літературі позначається терміном «об'єкт». Важливість виділення об'єкта як складового елемента структури цивільних процесуальних правовідносин полягає в тому, що саме він визначає межі та напрямок діяльності суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин, мету їх вступу у процес тощо.

У теорії цивільного процесу відсутнє єдине, загальноприйняте визначення об'єкта цивільних процесуальних правовідносин. При вирішенні питання про об'єкт цивільних процесуальних правовідносин пропонується виходити з необхідності виділення загального об'єкта для всіх цивільних процесуальних правовідносин і спеціальних об'єктів для окремих конкретних цивільних процесуальних правовідносин¹. При цьому під загальним об'єктом розуміють те, на що спрямована вся система цивільних процесуальних правовідносин, тобто це самі цілі судочинства, а спеціальний,

¹ Комаров В.В., Радченко П.І. Суб'єкти цивільного процесуального права: Текст лекцій. Харків: Юрид. Ін-т., 1990. С. 24.

особливий об'єкт - це те, на що спрямовані окремі конкретні правовідносини.

Об'єкт цивільних процесуальних правовідносин - це те, заради чого виникають певні правовідносини, а саме явища матеріального та духовного світу, на які спрямовані суб'єктивні права та юридичні обов'язки. Інакше кажучи, об'єкт правовідносин – це різноманітні матеріальні та нематеріальні блага, що здатні задовольнити потреби уповноважених суб'єктів. Якщо вести мову про цивільні процесуальні правовідносини та об'єкт, на які вони спрямовані, то можна стверджувати, що таким об'єктом будуть процесуальні наслідки, на досягнення яких спрямовані процесуальні права, обов'язки та процесуальні дії суб'єктів правовідносин.

У науці цивільного процесу під об'єктом розуміють: дії суб'єктів правовідносин або тільки діяльність суду; матеріально-правові відносини, які захищаються судом; спір про право між учасниками матеріально-правових відносин, переданий на розгляд суду; передбачені законом наслідки процесуальних дій, які виступають як мета цивільного судочинства (загальний об'єкт), захист матеріальних прав і законних інтересів сторін і третіх осіб (спеціальний об'єкт), конкретна справа та ін. Висловлювалися також міркування, що процесуальні правовідносини взагалі не мають об'єкта. Наприклад, М.Й. Штефан прямо зазначає, що об'єкт цивільних процесуальних правовідносин може визначатись винятково стосовно конкретних правовідносин, а мова про загальний для всіх цивільних процесуальних правовідносин об'єкт узагалі не може йти.¹

Л.В. Діденко вказує на існування загального та спеціального об'єкта цивільних процесуальних правовідносин. Так, «загальний об'єкт цивільних процесуальних правовідносин – це мета, заради досягнення якої відбувається розгляд і вирішення справ у суді з метою ефективного захисту суб'єктивних прав, свобод чи інтересів особи, суспільства чи

¹ Штефан М.Й. Цивільне процесуальне право України: Академічний курс: підруч. для студ. спец. вищ. навч. закл. К.: Концерн Видавничий Дім Ін Юре, 2014. С. 62.

держави, а саме: матеріальні та нематеріальні блага, для захисту яких суб'єкти вступають у цивільні процесуальні правовідносини (гроші та цінні папери, інше майно, майнові права, результати робіт, послуги, результати інтелектуальної, творчої діяльності, інформація, а також інші матеріальні і нематеріальні блага)».¹ Спеціальний об'єкт цивільних процесуальних правовідносин, на думку Л.В. Діденко, – це результат, який уособлює процесуальні наслідки поведінки одного із суб'єктів унаслідок вимоги іншого суб'єкта, досягається останнім через низку його процесуальних дій, учинених під час розгляду і вирішення цивільної справи у порядку позовного, наказного, окремого провадження чи перегляду судових рішень, та отримує закріплення в судовому рішенні, постанові, ухвалі чи наказі.²

У цілому цивільні процесуальні правовідносини мають власний, тільки їм властивий об'єкт, індивідуальність якого зумовлена специфікою самої галузі цивільного процесуального права, особливостями конкретної справи, властивостями спірних матеріальних правовідносин та способами захисту, які застосовуються судом у порядку цивільного судочинства.

¹ Діденко Л.В. Об'єкти цивільних процесуальних правовідносин. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. № 2. Том 2. 2017. С. 36–39.

² Діденко Л.В. Об'єкти цивільних процесуальних правовідносин. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. № 2. Том 2. 2017. С. 36–39.

ТЕМА 6: СУД ЯК СУБ'ЄКТ ЦИВІЛЬНИХ ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ПРАВОВІДНОСИН

1. Склад суду.
2. Правовий статус судді у цивільному процесі.
3. Правовий статус присяжних у цивільному процесі.
4. Відвід (самовідвід) судді у цивільному судочинстві.

1. Склад суду

За словами відомого цивіліста Й.О. Покровського, «Закон не діє механічно, для своєї реалізації в житті він потребує живого посередника, який буде застосовувати його до конкретних випадків. Таким посередником є суд»¹.

У Конституції України закріплені основні положення у сфері правосуддя. Так, стаття 124 Конституції визначила, що правосуддя в Україні здійснюють виключно суди, а юрисдикція суду поширюється на будь-який юридичний спір.

Правосуддя – це самостійний напрямок державної діяльності, яку суди здійснюють шляхом розгляду і вирішення цивільних справ у судових засіданнях в особливій, установленій законом процесуальній формі.

Відповідно до ст.127 Конституції України народ безпосередньо бере участь у здійсненні правосуддя через присяжних. Отже, поряд з суддями судову владу реалізують і присяжні шляхом здійснення правосуддя в цивільному судочинстві.

Суд як орган держави, що має основне функціональне призначення – здійснювати правосуддя в порядку цивільного судочинства, є обов'язковим суб'єктом цивільного судочинства у будь-якій цивільній справі, що розглядається судом.

Згідно зі ст. 17 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 2 липня 2016 року, система судоустрою, яка будується за принципами територіальності, спеціалізації та

¹ Покровский И.А. Основные проблемы гражданского права. М., 1998. С. 90.

інстанційності складають: місцеві суди, апеляційні суди, Верховний Суд. Для розгляду окремих категорій справ відповідно до цього Закону в системі судоустрою діють вищі спеціалізовані суди.

Суд – державний владний орган, основною функцією якого є здійснення правосуддя шляхом розгляду і вирішення цивільних, господарських, адміністративних і кримінальних справ у встановленому законодавством процесуальному порядку у формі відповідного судочинства – цивільного, господарського, адміністративного, кримінального. Здійснення судочинства – основна і єдина професійна діяльність судів із відправлення правосуддя. Тому суд, унаслідок наділення його компетенцією (повноваженням) з здійснення правосуддя у цивільних справах є основним та обов'язковим суб'єктом цивільного процесу.

Система суддів загальної юрисдикції будується за принципом інстанційної юрисдикції (ст.ст. 23-25 ЦПК України). Відповідно до положень ЦПК України, цивільні справи у садах загальної юрисдикції розглядаються: судом першої інстанції; судом апеляційної інстанції; судом касаційної інстанції.

Усі справи, що підлягають вирішенню в порядку цивільного судочинства, розглядаються місцевими загальними судами як судами першої інстанції, крім справ, визначених частиною другою-четвертою статті 23 ЦПК України, які розглядаються апеляційними судами як судами першої інстанції (частини 2,3 статті 23 ЦПК України).

У судах першої інстанції цивільні справи розглядаються одноособово суддею, який є головуючим і діє від імені суду (ч.1 ст. 34 ЦПК України). У випадках, установлених у ЦПК, цивільні справи у суді першої інстанції розглядаються колегією у складі одного судді і двох присяжних, які при здійсненні правосуддя користуються всіма правами судді (ч.2 ст. 34 ЦПК України).

Судами першої інстанції є місцеві загальні суди, до яких віднесені окружні суди, які утворюються в одному або декількох районах чи районах у містах, або у місті, або у районі

(районах) і місті (містах) (ч. 1 ст. 21 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 02.07.2016 року).

Суди першої інстанції розглядають і вирішують цивільні справи в порядку позовного, окремого і наказного провадження. Більшість норм ЦПК України регулюють процесуальний порядок провадження в суді першої інстанції.

Отже, цивільні справи у судах першої інстанції розглядаються одноособово або колегіально.

Одноособовий склад суду означає, що цивільна справа розглядається і вирішується суддею, який є головуючим та наділяється для нього відповідними повноваженнями. У всіх випадках він діє від імені суду.

Колегіальний склад суду першої інстанції передбачено лише для деяких категорій цивільних справ окремого провадження. Стаття 234 ЦПК України встановлює, що розгляд таких справ, як обмеження цивільної дієздатності, фізичної особи; визнання фізичної особи недієздатною та поновлення цивільної дієздатності фізичної особи; визнання фізичної особи безвісти відсутньою чи оголошення її померлою; усиновлення; надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку; обов'язкову госпіталізацію до протитуберкульозного закладу, провадиться судом у складі одного судді і двох присяжних.

У *судах апеляційної інстанції* перегляд рішень судів першої інстанції здійснюється колегією суддів суду апеляційної інстанції у складі трьох суддів (ч. 3 ст. 34 ЦПК України). Апеляційними судами з розгляду цивільних справ є апеляційні суди, які утворюються в апеляційних округах (ч.2 ст. 26 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 02.07.2016 року). Судом апеляційної інстанції у цивільних справах є апеляційний суд, у межах апеляційного округу якого (територія, на яку поширюється повноваження відповідного апеляційного суду) знаходиться місцевий суд, який ухвалив судове рішення, що оскаржується, якщо інше не передбачено ЦПК України.

Верховний Суд переглядає в апеляційному порядку судові рішення апеляційних судів, ухвалених ними як судами першої інстанції (ч. 2 ст. 24 , ст. 351 ЦПК України).

Верховний Суд є *судом касаційної інстанції* та переглядає у касаційному порядку судові рішення, ухвалені судами першої та апеляційної інстанцій (ст. 25 ЦПК України).

Перегляд судових рішень судів першої та апеляційної інстанції здійснюється колегією суддів суду касаційної інстанції у складі трьох або більшості непарної кількості суддів (ч.4 ст. 34 ЦПК України).

У визначених ЦПК України випадках перегляд судових рішень судом касаційної інстанції здійснюється судовою палатою Касаційного суду (палатою), об'єднаною палатою Касаційного цивільного суду (об'єднаною палатою) або Великою Палатою Верховного Суду (Великою Палатою) (частини 4,5 ст. 34 ЦПК України).

Засідання палати у суді касаційної інстанції вважається правомочною за умови присутності на ньому більше половини її складу (ч. 6 ст. 34 ЦПК України).

Засідання об'єднаної палати, Великої Палати вважається правомочним, якщо на ньому присутні не менше ніж дві третини її складу (ч. 7 ст. 35 ЦПК України).

Перегляд судових рішень у зв'язку за нововиявленими обставинами здійснюється судом у такому самому кількісному складі, в якому рішення були ухвалені (одноособово чи колегіально) (ч.8 ст. 34 ЦПК України).

Перегляд справ у зв'язку з нововиявленими обставинами здійснює той суд, який ухвалив рішення за наявності таких обставин, які існували в момент розгляду справи та мали істотне значення для її вирішення, але не були та не могли бути відомі ані суду, ані заявникові.

Перегляд судових рішень за виключними обставинами з підстав, визначених пунктами 1,3 частини третьої статті 423 ЦПК України, здійснюється колегією у складі трьох або більшої непарної кількості суддів, а з підстави, визначеної пунктом 2 частини третьої статті 423 ЦПК України, - Великою Палатою Верховного Суду (ч.9 ст.34 ЦПК України).

Відповідно до статті 33 ЦПК України, визначення складу суду здійснюється Єдиною судовою інформаційно-телекомукаційною системою під час реєстрації документів,

визначених у статті 14 ЦПК України, а також в інших випадках визначення складу суду на будь-якій стадії судового процесу, з урахуванням спеціалізації та рівномірного навантаження для кожного судді, за принципом випадковості та в хронологічному порядку надходження справ (ч. 1 ст. 33 ЦПК України).

Питання, що виникають під час розгляду справи колегією суддів, вирішуються більшістю голосів суддів шляхом голосування. Головуючий голосує останнім (ч. 1 ст. 35 ЦПК України). Це процесуальна гарантія, яка захищає інших членів судової колегії від впливу головуючого в процесі прийняття ними рішення. Кожен суддя при голосуванні користується правом висловлювати свою думку, власні міркування з приводу цивільної справи, яка знаходиться в провадженні суду, що є проявом принципу незалежності суддів.

При ухваленні рішення з кожного питання жоден із суддів не має права утримуватися від голосування та підписання рішення чи ухвали (ч. 2 ст. 35 ЦПК України). Судді не мають право розголошувати міркування, що були висловлені у нарадчій кімнаті.

Якщо суддя не згодний з прийнятим рішенням, він може викласти свою власну окрему думку письмово (викласти власні міркування з приводу цивільної справи, що розглядається). Про наявність такої думки повідомляють учасники справи без оголошення її змісту в судовому засіданні. Окрема думка приєднується до справи і є відкритою для ознайомлення (ст. 35 ЦПК України).

Наведені положення процесуального законодавства поширюється і на присяжних.

2. Правовий статус судді у цивільному процесі

Правосуддя є функцією судової влади, яка полягає у здійсненні в порядку цивільного судочинства розгляду і вирішення цивільних справ судом, перегляду судових актів у вищестоящих судових інстанціях з метою захисту прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави.

Делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускаються. Особи, які привласнили функції суду, несуть юридичну відповідальність, установлену законом.

Народ бере участь у здійсненні правосуддя через присяжних.

Усі судді в Україні мають єдиний статус незалежно від місця та ролі суду в системі суддів загальної юрисдикції.

Суддя у своїй діяльності при здійсненні правосуддя є незалежним від будь-якого незаконного впливу, тиску чи втручання. Втручання у здійснення правосуддя, вплив на суддю у будь-який спосіб, неповага до судді, збирання, зберігання, використання і поширення інформації усно, письмово або в інший спосіб з метою дискредитації судді або впливу на безсторонність судді, заклики до невиконання судових рішень забороняються і мають наслідком відповідальність, установлену законом.

Суддя здійснює правосуддя відповідно до Конституції і законів України, керуючись при цьому принципом верховенства права.

Основу процесуально-правового статусу суддів формує їх незалежність, що гарантується Конституцією України, Законом України «Про судоустрій і статус суддів», іншими законами України.

Конституція України забороняє будь-який вплив на суддів у будь-який спосіб (ст.126 Конституції України). Суддя не може належати до політичних партій, профспілок, брати участь у будь-якій політичній діяльності, мати представницький мандат, обіймати будь-які інші оплачувані посади, виконувати іншу оплачувану роботу, крім наукової, викладацької та творчої (ст.127 Конституції).

У своїй професійній діяльності суддя не зобов'язаний давати жодних пояснень з приводу цивільної справи, яка перебуває в його провадженні. Порушення цього правила може вплинути на упередженість судді, призвести до ухвалення незаконного чи необґрунтованого рішення. Судді на момент розгляду справи повинні утримуватися від публічного

прогнозування кінцевого результату вирішення цивільної справи.

Гарантіями професійного статусу суддів є: встановлення особливого порядку їх обрання та притягнення до відповідальності; недоторкнаність та імунітет судді; незмінюваності суддів; встановленим процесуальним порядком здійснення судочинства в цивільних справах; таємність ухвалення судового рішення; відповідальність за неповагу до судді; заборона стороннього втручання у здійснення правосуддя; право на особисту безпеку, безпеку членів сім'ї тощо.

У цивільному судочинстві процесуальний статус судді визначається залежно від тих завдань і функцій, які він повинен виконати на певних стадіях провадження у цивільних справах. У ЦПК України реалізація процесуальних повноважень здійснюється суддею-одноособово, суддею у складі колегії суддів, суддею-головуючим, суддею-доповідачем. У всіх випадках суддя діє від імені суду.

Для здійснення своєї професійної діяльності судді наділяються правами й обов'язками, які закріплені в Конституції України, Законі України «Про судоустрій та статус суддів», ЦПК України.

Процесуальні права й обов'язки судді характеризують його повноваження, які визначають його процесуальний статус, взаємовідносини з учасниками судового процесу. Реалізація суддею своїх процесуальних повноважень впливає на рух, розвиток і завершення судового процесу.

Процесуальні права й обов'язки судді у процесі здійснення правосуддя у цивільних справах достатньо численні та різноманітні. Вони передбачені майже у кожній статті ЦПК України. Це пов'язано з особливою роллю суду у сфері цивільного судочинства. Реалізація процесуальних прав та обов'язків суддею здійснюється у межах цивільних процесуальних правовідносин за участю учасників судового процесу (сторін, третіх осіб, представника, свідка, експерта та інших) шляхом учинення процесуальних дій. Процесуальна діяльність судді повинна здійснюватися відповідно до

законодавства про цивільне судочинство у визначеній процесуальній послідовності, з дотриманням процесуальної форми. Суддя, діючи від імені суду, є виконавцем функцій правосуддя, практичним провідником мети і завдань цивільного судочинства.

Повноваження суду в процесуальній літературі поділяють на:

1) **предметні** (визначають межі юрисдикції суду та підсудність цивільних справ) і **функціональні** (пов'язані з вирішальними діями суду з керівництвом процесом;

2) **інтегруючі**, спрямовані на справедливий, неупереджений і своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ із метою захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав; **проміжні**, пов'язані з рухом провадження в напрямку вирішення справи, захисту прав та інтересів осіб, які можна поділити на імперативні та диспозитивні; **завершальні**, пов'язані із закінченням провадження у справі; **допоміжні**, що супроводжують і сприяють реалізації інших повноважень.

Права й обов'язки судді передбачені у статті 56 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 02.06. 2016 року, а також у нормах цивільного процесуального закону.

3. Правовий статус присяжних у цивільному процесі

У статті 127 Конституції України закріплено, що «правосуддя здійснюють судді. У визначених законом випадках правосуддя здійснюється за участі присяжних.

Судді реалізують судову владу та, у визначених законом випадках, присяжні шляхом здійснення правосуддя у рамках відповідних судових процедур»¹.

Залучення присяжних до участі у розгляді та вирішенні певної категорії цивільних справ спільно із суддею зумовлено необхідністю врахувати їх життєвий досвід, норми моралі, етики для оцінки складних людських відносин. Це своєрідна суспільна

¹URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96%D0%B2%D1%80#Text>

допомога судді у його процесуальній діяльності. Урахування життєвих обставин, які не завжди піддаються правовому регулюванню, дають можливість судді підійти до вирішення справи не лише з точки зору закону, а й оцінити їх з урахуванням існуючих у суспільстві моральних принципів, соціальних відносин, що сприяє ухваленню справедливого судового рішення. Залучення присяжних до здійснення правосуддя є свідченням про його демократизм, надійною гарантією встановлення дійсних обставин справи, що сприяє правильному вирішенню справи, забезпечує виховне значення судового процесу і судових рішень.

Участь присяжних у здійсненні судочинства в цивільних справах сприяє зближенню суспільства і суду, забезпечує авторитет останнього і є своєрідним контролем суспільства над діяльністю суддів при здійсненні правосуддя у справах, що мають соціальний характер.

Присяжним є «особа, яка у випадках, визначених процесуальним законом, та за її згодою вирішує справи у складі суду разом із суддею або залучається до здійснення правосуддя» (ст. 63 Закону України «Про судоустрій і статус суддів»)¹.

Присяжним може бути громадянин України, який досяг тридцятирічного віку і постійно проживає на території, на яку поширюється юрисдикція відповідного окружного суду.

Для затвердження списку присяжних територіальне управління Державної судової адміністрації України звертається з поданням до відповідних місцевих рад, які формують і затверджують у кількості зазначеній у поданні список громадян, які постійно проживають на територіях, на які поширюється юрисдикція відповідного окружного суду, відповідають вимогам установлених Законом України «Про судоустрій і статус суддів» від 02.07. 2016 року і дали згоду бути присяжними.

Список присяжних затверджується на три роки і переглядається в разі необхідності для заміни осіб, які вибули зі

¹URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/9-%D0%B2%D1%80#Text>

списку, за поданням територіального управління Державної судової адміністрації України.

Після затвердження списку присяжних такий список передається до відповідного окружного суду, в тому числі в електронній формі. Інформацію, що міститься у зазначеному списку, не може бути використано для цілей, що не пов'язаних із добором присяжних.

Не включаються до списків присяжних громадяни (ч. 2 ст.65 Закону України «Про судоустрій та статус суддів»):

- 1) визнані судом обмежено дієздатними або недієздатними;
- 2) які мають хронічні, психічні чи інші захворювання, що перешкоджають виконанню обов'язків присяжного;
- 3) які мають незняту чи непогашену судимість;
- 4) народні депутати України, члени Кабінету Міністрів України, судді, прокурори, працівники правоохоронних органів (органів правопорядку), військовослужбовці, працівники апаратів судів, інші державні службовці, посадові особи органів місцевого самоврядування, адвокати, нотаріуси, члени Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, Вищої ради правосуддя;
- 5) особи, на яких протягом останнього року накладалося адміністративне стягнення за вчинення корупційного правопорушення;
- 6) громадяни, які досягли шістдесяти п'яти років;
- 7) особи, які не володіють державною мовою

Присяжні залучаються судом до здійснення правосуддя в порядку черговості на строк не більше одного місяця на рік, крім випадків, коли продовження цього строку зумовлено необхідністю закінчити розгляд справи, розпочатий за їхньою участю.

Присяжним надсилається судом письмове запрошення для участі у цивільній справі у строк не пізніше ніж за сім днів до початку судового засідання. Одночасно з письмовим запрошенням подається письмове повідомлення для роботодавця про залучення особи як присяжного. Роботодавець зобов'язаний звільнити присяжного від роботи на весь час виконання ним обов'язків зі здійснення правосуддя. Відмова у звільненні від роботи вважається неповагою до суду.

Присяжний зобов'язаний вчасно з'явитися на запрошення суду для участі в судовому засіданні. Неприбуття в судові засідання без поважних причин вважається неповагою до суду (ст. 67 Закону України «Про судоустрій і статус суддів»).

4. Відвід (самовідвід) судді у цивільному судочинстві

Досягнення мети і завдань цивільного судочинства можливе лише тоді, коли у ньому буде забезпечено участь об'єктивного, неупередженого та незалежного судді (суду). Наявність інституту відводу (самовідводу) заінтересованих у справі суддів є процесуальною гарантією справедливого розгляду і вирішення цивільних справ, забезпечує усунення з процесу будь-якого упередженого ставлення з боку судді до учасників судового процесу. З іншого боку, відвід (самовідвід) суддів є не лише процесуальним механізмом, а й цивілізованим способом захисту суддів від впливу на них різних зовнішніх факторів. Учасники справи мають право заявити відвід: секретарю судового засідання, експерту, спеціалісту, перекладачу, які беруть участь у справі. Вказані суб'єкти цивільного процесу можуть заявити самовідвід за наявністю передбачених у ЦПК України підстав.

Підстави для відводу (самовідводу) судді визначені у статтях 36,37 ЦПК України.

Відвід судді (суду) – це передбачені у нормах цивільного процесуального законодавства підстави, за наявності яких суддя не може брати участь у розгляді судової справи і підлягає відстороненню від процесу за власною ініціативою (самовідвід) або за заявою учасника судової справи.

Відвід це висловлена учасником (учасниками) судового процесу обгрунтована і мотивована заява про недовіру судді (суду) у вчиненні ним процесуальної діяльності, пов'язаної з здійсненням правосуддя у цивільній справі.

Самовідвід судді (суду) це не шлях для ухилення судів від розгляду справ. Це одне із цивілізованих рішень, які допомагають уникнути протиріч між заінтересованістю окремих осіб суду та законним правом особи.

Самовідвід це добровільна процесуальна дія судді, заснована на морально-етичних правилах суспільного життя, які, на переконання самого судді, є перешкодою в участі ним (суддею) у конкретній цивільній справі, що знаходиться у провадженні суду.

Відвід (самовідвід) є гарантіями, що забезпечують неупередженість, безсторонність і незалежність судді у розгляді та вирішенні цивільної справи

Відповідно до ст. 36 ЦПК України, суддя підлягає відводу (самовідводу) у таких випадках, якщо:

- 1) він є членом сім'ї або близьким родичем (чоловік, дружина, батько, мати, вітчим, мачуха, син, дочка, пасинок, падчерка, брат, сестра, дід, баба, внук, внучка, усиновлювач чи усиновлений, опікун чи піклувальник, член сім'ї або близький родич цих осіб) сторони або інших учасників судового процесу, або осіб, які надавали стороні або іншим учасникам справи правничу допомогу у цій справі, або іншого судді, який входить до складу суду, що розглядає чи розглядав справу;
- 2) він брав участь у справі як свідок, експерт, спеціаліст, перекладач, представник, адвокат, секретар судового засідання або надавав стороні чи іншим учасникам справи правничу допомогу в цій чи іншій справі;
- 3) він прямо чи побічно заінтересований у результаті розгляду справи;
- 4) було порушено порядок визначення судді для розгляду справи. Наказом Державної судової адміністрації України від 21.12.2018 року № 622 затверджено «Загальний класифікатор спеціалізації суддів та категорій справ». З урахуванням наведеного класифікатора при визначенні суддів для розгляду справи може бути допущено помилку, а отже, відповідно до ч. 1 п. 4 ст. 36 ЦПК, суддя не може брати участь у розгляді справи і підлягає відводу (самовідводу) у разі порушення порядку визначення судді для розгляду справи, відповідно до ч. 1 п. 4 ст. 36 ЦПК (Ухвала КАС ВС про самовідвід¹;

¹ URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95138795>

5) є інші обставини, що викликають сумнів у неупередженості або об'єктивності судді.

Суддя підлягає відводу (самовідводу) за наявності обставин, установлених статтею 37 ЦПК України.

Відповідно до ч.3 ст. 36 ЦПК, до складу суду не можуть входити особи, які є членами сім'ї, родичами між собою чи родичами подружжя.

ЦПК України не обмежується лише вищезазначеними випадками відводу судді. Суддя також зобов'язаний заявити самовідвід відповідно до заборони про недопустимість повторної участі судді у розгляді справи (ст. 37 ЦПК України) у випадках:

1. Судя, який брав участь у вирішенні справи в суді першої інстанції, не може брати участь у розгляді цієї самої справи в судах апеляційної та касаційної інстанцій, а так само у новому розгляді справи судом першої інстанції після скасування рішення суду або ухвали про закриття провадження у справі;

2. суддя, який брав участь у врегулюванні спору у справі за участю судді, не може брати участь у розгляді цієї справи по суті або перегляді будь-якого ухваленого в ній судового рішення;

3. суддя, який брав участь у вирішенні справи в суді апеляційної інстанції, не може брати участь у розгляді цієї справи в судах касаційної та першої інстанції, а також у новому розгляді справи після скасування ухвали чи рішення суду апеляційної інстанції;

4. суддя, який брав участь у перегляді справи в суді касаційної інстанції не може брати участь у розгляді цієї справи в суді першої чи апеляційної інстанцій, а також у новому її розгляді після скасування ухвали чи рішення суду касаційної інстанції;

5. суддя, який брав участь у вирішенні справи, рішення в якій було в подальшому скасовано судом вищої інстанції, не може брати участі у розгляді заяви про перегляд за нововиявленими обставинами рішення суду у цій справі;

6. суддя, який брав участь у вирішенні справи в суді першої, апеляційної, касаційної, не може брати участі у розгляді

заяви про перегляд судового рішення у зв'язку з виключними обставинами у цій справі.

З підстав, зазначених у статтях 36,37 і 38 ЦПК України, суддя зобов'язаний заявити самовідвід. З цих же підстав йому можуть заявити відвід учасники справи.

Відвід у цивільному процесі може бути заявлений учасниками справи (сторонию, третьою особою та їх представниками), при цьому необхідно враховувати, що самовідвід – це обов'язок судді, а клопотання про відвід – це право учасників цивільної справи.

Підставою для відводу судді є пряма чи побічна заінтересованість у розгляді справи. Прояв побічної заінтересованості виявити важче, адже необхідно врахувати певні факти, що можуть виходити і поза межі відкритої в суді справи, так як в прямій заінтересованості суддя особисто виступає стороною у справі та може отримати будь-яку безпосередню позитивну користь від вирішення справи.

Крім заінтересованості у розгляді справи, як мотив відводу, увага приділяється іншим обставинам, які теж можуть викликати сумнів в об'єктивності та неупередженості судді (суперечливі стосунки судді з однією зі сторін справи) підтвержені відповідним посиланням на факти.

Відвід викладається у вигляді заяви та заявляється протягом десяти днів з дня отримання учасником справи ухвали про відкриття провадження у справі, але не пізніше початку підготовчого засідання або першого судового засідання, якщо справа розглядається в порядку спрощеного позовного провадження (ч.3 ст.39 ЦПК України). Самовідвід може бути заявлений не пізніше початку підготовчого засідання або першого судового засідання, якщо справа розглядається в порядку спрощеного позовного провадження.

Відвід може бути заявлено як в усній, так і в письмовій формах. Зміст усної заяви про відвід заноситься до протоколу судового засідання, письмовий відвід додається до матеріалів цивільної справи.

Заява про відвід судді повинна бути вмотивованою, з викладенням підстав для відводу та підкріплена доказами. Якщо

заява про відвід обґрунтовується іншими обставинами, суд має з'ясувати, чи достатні вони для того, щоб піддати сумніву об'єктивність судді, якому заявляється відвід. Суд може задовольнити відвід, який був заявлений пізніше, якщо заявник не знав і не міг знати про обставини – підстави відводу. Якщо обставини, що є підставами відводу, вже відомі до початку судового засідання, то в такому випадку їх враховують при формуванні складу суду до початку розгляду цивільної справи. Встановлення обставин, указаних у пунктах 1-4 частини першої статті 36, 37 ЦПК України, звільняє заявника від обов'язку надання інших доказів упередженості судді для цілей відводу.

Порядок вирішення заявленого відводу чи самовідводу врегульовано статтею 42 ЦПК України.

Отже, інститут відводу (самовідводу) суддів надає впевненості учасникам справи в тому, що їх справа буде вирішена в умовах об'єктивного та неупередженого ставлення суду до учасників справи та предмета спору.

ТЕМА7: СТОРОНИ В ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

1. **Поняття та основні ознаки сторін, їх процесуальні права обов'язки.**
2. **Співучасть у цивільному судочинстві.**
3. **Заміна неналежного відповідача. Залучення співвідповідача.**
4. **Цивільне процесуальне правонаступництво.**

1. Поняття та основні ознаки сторін, їх процесуальні права обов'язки

Серед учасників справ позовного провадження у частині першій статті 42 ЦПК виділяються сторони. *Сторони* в цивільному судочинстві – це особи між якими виник матеріально-правовий спір, що підлягає розгляду і вирішенню судом у порядку цивільного судочинства.

Відповідно до ст. 48 ЦПК України сторонами в цивільному процесі є *позивач і відповідач*. Це процесуальний статус сторін, і особа не може одночасно зайняти процесуальне становище позивача і відповідача. У будь-якому судовому процесі сторін завжди дві – сторона є позивачем або відповідачем, а тому судовий процес виникає між двома сторонами – позивачем і відповідачем.

Позивач є активною стороною судового процесу, оскільки він не лише викладає свої вимоги в позовній заяві, але й визначає предмет доказування (ч.2 ст.77 ЦПК), формує той обсяг доказів, які підтверджують правомірність його матеріально-правових вимог до відповідача. Позивач звертається через суд з вимогою до відповідача, адже вважає, що саме він, а не будь-хто інший порушив, не визнав або оспорив його права, свободи або інтереси, а тому він має намір притягнути до відповідальності відповідача.

Відповідач – це особа, яка притягається через суд до відповіді за вимогою позивача. Відповідач вказується позивачем

у позовній заяві (п.2, ч. 3, ст. 175 ЦПК), а тому є пасивною стороною судового процесу. Відповідач дізнається про пред'явлені до нього позивачем претензії після відкриття судом провадження у справі (ст. 187 ЦПК). Після прийняття судом позовної заяви до розгляду та ухвали про відкриття провадження у цивільній справі сторони набувають процесуально-правового визначення, тобто, хто і в якості якої сторони (позивача, відповідача) буде брати участь у конкретній справі.

Незважаючи на те, що позивач і відповідач в суді намагаються отримати один і той же процесуальний документ – судові рішення, але кожен із них має намір отримати його з різним змістом. Так позивач бажає отримати судові рішення про задоволення своїх позовних вимог, а відповідач має за мету – отримати рішення про відмову в задоволенні позову. Отже, позивач і відповідач мають протилежні юридичні інтереси.

Сторони як учасники цивільного процесу мають такі характерні риси:

1. Сторони – це суб'єкти спірних матеріально-правових відносин. Такий спір може виникнути з цивільних, земельних, трудових, сімейних, житлових та інших матеріальних правовідносин (ст. 19 ЦПК). Саме спір про право між суб'єктами матеріально-правових відносин характеризує такий стан відносин, як наявність конфлікту, розбіжностей, невизначеності щодо обсягу змісту їх прав та обов'язків, обмеження свобод та інтересів тощо.

Існуюча ситуація не може бути вирішена (чи врегульована) сторонами мирним шляхом, а тому вимагає судового втручання. У більшості випадків підставою для виникнення спору між сторонами є факт неправомірної поведінки однієї чи обох сторін (наприклад: невиконання умов договору; безпідставне звільнення працівника; питання про аліментні зобов'язання тощо). Чи справді між сторонами існує спір і чи справді він має правовий зміст, належить установити суду в процесі розгляду і вирішення цивільної справи в судовому засіданні.

Сторонами у цивільному процесі переважно є суб'єкти матеріальних правовідносин (цивільних, сімейних, житлових,

трудовах та інших). Саме учасники матеріальних правовідносин у разі виникнення між ними спору й передачі його вирішення до суду надалі займають процесуальне становище сторін у судовому процесі.

2. Наявність у сторін юридичної заінтересованості. Саме заінтересованість сторін у кінцевому результаті судового процесу спонукає їх до активності, оскільки їх інтереси не збігаються, тобто є протилежними за змістом. Позивач має за мету отримати рішення суду про задоволення своїх позовних вимог, а відповідач отримати рішення про відмову в задоволенні таких позовних вимог. Заінтересованість сторін у процесі має особистий характер, оскільки вони виступають на захист своїх прав, свобод і законних інтересів. Протилежність інтересів сторін ґрунтується на можливості та необхідності відстоювати свої претензії та заперечення в цивільному судочинстві.

Сторони – це учасники судової справи, які мають за мету отримати на свою користь судові рішення і виграти процес у власній справі.

3. На сторони поширюються матеріально-правові наслідки вирішення справи в суді. Спір між сторонами є предметом судового розгляду й вирішення. Чи справді між сторонами існує правовий спір і чи справді позивачу належить право вимоги, а відповідач є зобов'язаною особою, суд дає відповідь у своєму рішенні. Отже, на сторони поширюються вимоги судового рішення після набрання ним законної сили.

4. Сторони – це учасники судового процесу, які діють на захист власних прав, свобод та інтересів. Наведена ознака зумовлюється наявністю у сторін протилежних юридичних інтересів у наслідках вирішення справи судом. Кожна зі сторін захищає або відстоює особисті інтереси. Навіть якщо сторона бере участь через представника, то останній діє не лише в інтересах сторони, яку представляє, а й від її імені.

5. На сторони покладаються усі судові витрати (Глава 8 ЦПК). Види та розміри таких витрат визначаються ЦПК та іншими нормативно-правовими актами України.

6. Сторони – це учасники справ позовного провадження (ч.1. ст. 42 ЦПК).

7. Відносно сторін у цивільному процесі допускається процесуальне правонаступництво. Це процесуальний порядок, який за наявності передбачених у матеріальному законодавстві підстав і при дотриманні процесуального порядку дозволяє замінити одну зі сторін, яка вибуває з процесу (смерть особи, уступка вимоги, перевід боргу тощо), іншою, яка вступає в судовий процес замість неї.

8. Сторони наділяються широким обсягом процесуальних прав і обов'язків, що дає їм можливість здійснювати активну поведінку в судовому процесі для досягнення своєї мети участі у процесі.

Наведені ознаки дають можливість полегшити визначення сторін у конкретній судовій справі з урахуванням складності матеріальних правовідносин, їх різної галузевої належності, чисельності суб'єктного складу, недосконалості норм матеріального права тощо, що не завжди дає можливість швидко та правильно визначити сторони в судовому процесі, а це не сприяє виконанню завдань цивільного судочинства (ст. 2 ЦПК).

Як риса сторін іноді використовується критерій їх «імовірності», а саме те, що вони є передбачуваними (ймовірними) учасниками (суб'єктами) спірних матеріальних правовідносин або що це ймовірні суб'єкти (учасники) ймовірних спірних правовідносин. Вирішення питання про те, чи справді сторони є суб'єктами спірних матеріальних правовідносин, буде встановлено судом у процесі розгляду й вирішення цивільної справи. На момент відкриття провадження у справі лише констатується факт їх причетності до спірних матеріальних правовідносин, оскільки у процесі розгляду й вирішення справи може бути з'ясовано, що між сторонами відсутні такі відносини¹. З цим важко погодитися з таких обставин. По-перше, сторони – це інститут процесуального

¹ Васильєв С.В. Цивільний процес. Підручник. / С.В. Васильєв. К.: Алерта, 2019. С.72.

права, а тому при визначенні сторін повинні поєднуватися матеріально-правові та процесуально-правові ознаки цього поняття. В іншому випадку напрошується висновок про те, що за відсутності матеріально заінтересованих осіб у процесі немає і сторін. По-друге, ознака «ймовірності» сторін цивільним процесуальним законодавством не передбачена. Це не має і практичного значення, адже, якщо у процесі розгляду й вирішення справи судом буде встановлено, що позивач не має права вимагати, то суд відмовить йому в задоволенні позовних вимог. Якщо відповідач виявиться особою, яка не повинна відповідати за позовною вимогою, то суд може застосувати процесуальний порядок заміни неналежного відповідача або залучити співвідповідача (ст. 51 ЦПК). По-третє, процесуальний статус сторони особа набуває вже з моменту відкриття провадження у справі та перебуває у такому статусі до завершення процесу. Вона користується процесуальними правами й виконує процесуальні обов'язки сторони без будь-яких обмежень.

У цивільному процесуальному законодавстві відсутні визначення поняття сторін. У ст. 48 ЦПК лише вказується, що «сторонами в цивільному процесі є позивач і відповідач».

Згідно з частиною 2 ст. 48 ЦПК, сторонами можуть бути: 1) фізичні особи; 2) юридичні особи; 3) держава. Пред'явлення до суду позову не завжди дає підстави вважати таку особу позивачем. Але у ЦПК містить винятки з цього правила, а тому, наприклад, потрібно враховувати і положення норм ЦПК у визначенні сторони у справі (наприклад: частину 5 ст. 56 ЦПК).

У кожній цивільній справі позовного провадження, що знаходиться в провадженні суду, завжди наявні дві сторони, без яких неможливий і сам процес. Це позивач і відповідач. Позивачем є особа, в інтересах якої відкрито позовне провадження для захисту порушених, невизнаних, оспорюваних прав, свобод чи інтересів у порядку цивільного судочинства.

Звернутися до суду за захистом має право, як сама особа особисто, так це можуть зробити інші суб'єкти у випадках, передбачених законодавством України (наприклад: представники; суб'єкти статті 56 ЦПК).

Відповідачем є особа, яка через суд залучається до участі у справі внаслідок пред'явлення до неї позовних вимог в інтересах позивача. Відповідача притягують до процесу у зв'язку з тим, що позивач, або суб'єкт, який діє в інтересах позивача, вважає, що він порушив, оспорив чи не визнав права, свободи чи інтереси позивача. При цьому згода відповідача на притягнення його до судового процесу не потрібна.

Сторони у цивільній справі (позивач і відповідач) визначаються особою, яка подає до суду позовну заяву. Згідно з п. 2, ч. 3. Ст. 175 ЦПК, у позовній заяві повинні міститися: повне найменування (для юридичних осіб) або місце проживання чи перебування (для фізичних осіб), поштовий індекс, ідентифікаційний код юридичної особи в Єдиному державному реєстрі підприємств і організацій України (для юридичних осіб, зареєстрованих за законодавством України, а також реєстраційний номер облікової картки платника податків (для фізичних осіб) за його наявності або номер і серія паспорта для фізичних осіб-громадян України (якщо такі відомості позивачу відомі), відомі номер засобів зв'язку, офіційної електронної пошти.

Сторони у цивільному процесі наділяються широким колом *процесуальних прав* і на них покладаються *процесуальні обов'язки*. У сукупності вони є правовою основою для процесуальної діяльності сторін. Вони користуються правами й обов'язками учасників справи (ст. 43 ЦПК), а також правами й обов'язками, якими наділяються лише сторони у справі (ст. 49 ЦПК). В основу процесуального статусу сторін покладено принципи змагальності, диспозитивності та рівності сторін.

Процесуальні права й обов'язки сторін передбачені в багатьох нормах ЦПК, і вони досить різноманітні за своїм змістом. Залежно від змісту їх поділяють на права: пов'язані із самостійним вирішенням обсягу захисту своїх прав, свобод та інтересів; пов'язані з використанням засобів захисту; права сторін на можливість домагатися перевірки законності та обґрунтованості судового рішення, і пов'язані з примусовим виконанням рішень. Також за змістом їх поділяють на права: реалізація яких впливає на динаміку цивільного судочинства; на

участь у судовому розгляді; що забезпечують судовий захист у широкому значенні. Але дати будь-яку універсальну класифікацію процесуальних прав сторін, яка б охопила весь їх обсяг, або дати їх повний перелік досить складно.

Загалом можна виділити такі загальні процесуальні права сторін (ст. 43 ЦПК): право знайомитися з матеріалами справи, робити з них витяги, копії, одержувати копії судових рішень; подавати докази; брати участь у судових засіданнях, якщо інше не визначено законом; брати участь у дослідженні доказів; ставити питання іншим учасникам справ, а також свідкам, експертам, спеціалістам; подавати заяви та клопотання, надавати пояснення суду, наводити свої доводи, міркування щодо питань, які виникають під час судового розгляду, і заперечення проти заяв, клопотань, доводів і міркувань інших осіб; ознайомлюватися з протоколом судового засідання, записом фіксування судового засідання технічними засобами, робити з них копії, подавати письмові зауваження з приводу їх неправильності чи неповноти; оскаржувати судові рішення у визначених законом випадках; користуватися іншими процесуальними правами, визначених законом.

У частині 2 статті 49 ЦПК передбачено процесуальні права, якими наділяються лише сторони цивільного процесу: 1) позивач має право відмовитися від позову (всіх або частини позовних вимог), а відповідач має право визнати позов (усі або частину позовних вимог) на будь-якій стадії судового процесу; позивач має право протягом усього часу розгляду справи збільшити або зменшити розмір позовних вимог до закінчення підготовчого засідання або до початку першого судового засідання, якщо справа розглядається в порядку спрощеного позовного провадження; 3) відповідач має право подати зустрічний позов у строки, встановлені ЦПК; до закінчення підготовчого засідання позивач має право змінити предмет або підставу позову шляхом подання письмової заяви, сторони можуть укласти мирову угоду на будь-якій стадії судового процесу ст. 49 ЦПК).

Кожна з сторін має право заявити відвід секретаря судового засідання, експерта, спеціаліста, перекладача (ст. 39

ЦПК); право на забезпечення позову й доказів (ст.ст. 149-150; 116-119 ЦПК); право на подання заяви про виправлення недоліків у судовому рішенні (ст.ст. 269, 270, 271 ЦПК) та інші.

На сторони покладаються процесуальні обов'язки, які забезпечують динамічне функціонування цивільного процесу та є процесуальними гарантіями захисту процесуальних інтересів однієї з сторін від зловживання процесуальними правами іншою.

На сторони покладаються процесуальні обов'язки (ч. 2 ст. 43 ЦПК):

- 1) виявляти повагу до суду та до інших учасників судового процесу;
- 2) сприяти своєчасному, всебічному, повному й об'єктивному встановленню всіх обставин справи;
- 3) з'являтися в судові засідання за викликом суду, якщо їх явка визнана судом обов'язковою;
- 4) подавати усі наявні у них докази в порядку та строки, встановлені законом або судом, не приховувати докази;
- 5) давати суду повні і достовірні пояснення з питань, які ставляться судом, а також учасниками справи в судовому засіданні;
- 6) виконувати процесуальні дії у встановлені законом або судом строки;
- 7) виконувати інші процесуальні обов'язки, визначені законом або судом.
- 8) обов'язки у сфері доказування (статті 81 ЦПК). Кожна з сторін повинна довести наявність або відсутність тих обставин, які обґрунтовують її вимоги або заперечення. Це здійснюється шляхом подання доказів до суду (ст. 83 ЦПК). Кожна з сторін повинна завчасно повідомити іншу сторону про наявні в неї докази. Це дає можливість протилежній стороні завчасно підготуватися до захисту, що забезпечує рівність сторін у цивільному процесі;
- 9) повідомляти суд про зміну свого місця проживання (перебування, знаходження) та про причини неявки в судові засідання (ст. 131 ЦПК);
- 10) обов'язки під час судового засідання (ст. 216 ЦПК).

Учасники справи та їхні представники повинні добросовісно користуватися своїми процесуальними правами (ч. 1 ст. 44 ЦПК). Тобто позивач і відповідач повинні реалізувати свої процесуальні права за призначенням, без порушення та обмеження прав та інтересів іншої сторони і реалізовуватися своєчасно. Тому, зловживання процесуальними правами не допускається (ст. 44 ЦПК).

Неприпустимість зловживання процесуальними правами є однією з основних засад цивільного судочинства (п. 11 ч. 3 ст.2 ЦПК).

Зловживання процесуальним правом – це реалізація процесуальних прав учасником процесу не за їх призначенням, усупереч меті та завданням цивільного судочинства, з метою безпідставного затягування судового процесу, створення перешкод у реалізації процесуальних прав іншими учасниками судового процесу.

Суттєвими ознаками факту зловживання процесуальними правами учасником судового процесу є: 1) належність і наявність в особи конкретного процесуального права наданого процесуальним законодавством. Відсутність в особи такого права виключає можливість кваліфікувати її дії як зловживання; 2) мета використання. Використання процесуального права всупереч меті, для якої призначено дане процесуальне право, або порушення меж і порядку його реалізації; 3) реалізації процесуального права за призначення, але всупереч іншим процесуальним правам і меті правосуддя (наприклад: чисельні відводи суду (судді), що призводить до затягування судового процесу); 4) зловживання повинно проявлятися у діях або бездіяльності учасника процесу. Особа повинна усвідомлювати значення і результати своїх дій; 5) формальний характер учинюваних особою процесуальних дій (реалізація учасником справи процесуального права без наміру створення процесуальних наслідків: подання до суду великої кількості процесуальних документів, заявлення декілька клопотань з одного і того ж питання); звернення особи до суду за захистом лише на основі переконання такої особи у факті порушення,

невизнання, оспорення іншою особою її прав, свобод чи інтересів (наприклад: оскарження дій особи, які не підлягають оскарженню в судовому порядку).

Довести на практиці факт зловживання процесуальним правом досить важко, а іноді не під силу навіть досвідченому адвокату.

Об'єктом зловживання виступають процесуальні права, а не обов'язки.

Зловживання процесуальними правами є елементом процесуального правопорушення, а отже, є підставою для застосування судом заходів процесуального примусу і реагування судом на такі дії учасника судового процесу з метою недопущення їх у подальшому (зобов'язання такої особи припинення таких дій, про недопустимість їх повторного вчинення тощо).

2. Співучасть у цивільному судочинстві

Кількість сторін у цивільному процесі завжди дві - це позивач і відповідач. Але на стороні позивача або відповідача можуть брати участь кілька осіб, тобто виникає процесуальна співучасть. Це можливо, коли позов подано спільно кількома позивачами або до кількох відповідачів: пред'явлення позову одним позивачем до кількох відповідачів; пред'явлення позову кількома особами до одного відповідача; пред'явлення позову кількома позивачами до кількох відповідачів (ст. 50 ЦПК). Отже, **цивільна процесуальна співучасть** – це участь в одному й тому ж процесі кількох позивачів або відповідачів.

Множинність осіб на стороні позивача – це *співпозивачі*, а множинність осіб на стороні відповідача – це *співвідповідачі*. Щодо кількості співучасників варто виходити з кількісного складу суб'єктів спірних матеріально-правових відносин. Але кожен з співпозивачів і співвідповідачів щодо протилежної сторони виступає у процесі самостійно. Тобто позовні вимоги співпозивачів, як і обов'язки співвідповідачів, не поглинають і не виключають одне одного.

Процесуальна співучасть дещо ускладнює процес (збільшення кількості учасників справи – сторін; необхідність дослідити більшу кількість доказів; збільшується час розгляду справи тощо), але даний інститут сприяє більш повному з'ясуванню обставин справи, дає можливість урахувати інтереси інших суб'єктів спору, виключає можливість ухвалення протилежних за змістом судових рішень.

Процесуальні співучасники мають процесуальні права й обов'язки сторони. Однак для співучасті характерне також те, що інтереси співучасників не повинні суперечити один одному. У співпозивачів чи у співвідповідачів, які беруть участь у судовому процесі в одній справі, повинні бути однакові за спрямованістю матеріально-правові вимоги або обов'язки. У частині 2 статі 50 ЦПК наведено підстави, за наявності хоча б однієї з яких допускається процесуальна співучасть, а саме:

- 1) предметом спору є спільні права чи обов'язки кількох позивачів або відповідачів;
- 2) права й обов'язки кількох позивачів чи відповідачів виникли з однієї підстави;
- 3) предметом спору є однорідні права й обов'язки.

Процесуальна співучасть можлива за умови:

- якщо вимоги кількох позивачів чи вимоги до кількох відповідачів заявлені для спільного розгляду в одному процесі у поданій до суду позовній заяві;
- якщо суд у визначених ЦПК випадках постановить ухвалу про об'єднання в одне провадження кількох однорідних позовних вимог до одного й того ж відповідача чи до різних відповідачів або за позовом різних позивачів до одного й того ж відповідача;
- коли суд залучить до справи співучасника.

Незважаючи на кількість співучасників, суд ухвалює одне рішення у справі за їх участю. Відповідно до ст. 265 ЦПК, суд, ухвалюючи рішення на користь кількох позивачів або проти кількох відповідачів, повинен зазначити, в якій частині рішення стосується кожного з них, або зазначити, що обов'язок чи право стягнення є солідарним.

Види цивільної процесуальної співучасті: Залежно від того, на чиєму боці існує співучасть, вона поділяється на активну, пасивну й змішану.

Активна співучасть – коли на стороні позивача беруть участь двоє і більше осіб, а на боці відповідача одна особа (наприклад, у справі про відшкодування шкоди, завданої внаслідок дорожньо-транспортної пригоди одним власником транспортного засобу кільком власникам). Такий вид співучасті можливий лише з ініціативи співпозивачів, оскільки вони мають спільність інтересів щодо відповідача.

Пасивна співучасть – коли на стороні позивача бере участь одна особа, а на стороні відповідача дві і більше осіб (наприклад, стягнення аліментів з обох батьків в інтересах неповнолітньої (малолітньої) дитини). Такий вид співучасті можливий як з ініціативи позивача, так і з ініціативи суду.

Змішана співучасть – коли на стороні позивача і відповідача одночасно беруть участь двоє і більше осіб (наприклад у справах про виселення або примусовий обмін пред'являються вимоги кількома співвласниками до кількох піднаймачів). Вона можлива як з ініціативи суду, так і з ініціативи позивача (позивачів).

Залежно від обставин матеріально-правового та процесуально-правового характеру співучасть поділяють на обов'язкову (необхідну) і факультативну (необов'язкову).

Обов'язкова (необхідна) співучасть настає у випадках, коли без вирішення питання про права й обов'язки одного зі співучасників неможливо визначити права (обов'язки) інших співучасників у справі, не можна правильно вирішити справу.

Цивільне процесуальне законодавство не містить переліку випадків обов'язкової співучасті. Проте в судовій практиці встановилося правило, згідно з яким обов'язкова співучасть повинна мати місце у всіх тих випадках, коли в основі вимоги кількох позивачів або кількох відповідачів лежать спільне право або спільний обов'язок.

Обов'язкова співучасть застосовується, наприклад, у таких справах: про захист честі і гідності та ділової репутації; про виключення майна з опису або звільнення майна від арешту;

у справах щодо спільної власності; у справах щодо користування житловими приміщеннями; у справах про спадщину; про авторські й суміжні права та інші.

Обов'язкова співучасть можлива лише на стороні відповідача. Якщо позовні вимоги пред'явлені не до всіх відповідачів, суд за власною ініціативою повинен притягнути інших співвідповідачів. Хоча процесуальний механізм вирішення цього питання недосконалий і потребує більш детального врегулювання.

Питання про те, чи має право суд залучити як співпозивачів тих осіб, які не пред'явили позовні вимоги, у випадках обов'язкової співучасті, то це питання не отримало законодавчого врегулювання. Виходячи з принципу диспозитивності, суд не має право зобов'язати особу пред'явити позовні вимоги або залучити її як співпозивача. Це право самої особи, яке залежить від її особистого волевиявлення.

Факультативна (необов'язкова) співучасть має місце у випадках, коли у справі беруть участь співучасники, хоча питання про право одного з співвідповідачів можна було б вирішити самостійно, незалежно від прав і обов'язків інших співучасників. Підставою факультативної співучасті можуть бути: однорідність вимог; коли вимоги ґрунтуються на тотожних

Факультативна співучасть повинна бути мотивована доцільністю та раціональністю (з'ясування всіх обставин справи, економія часу, ухвалення законного й обґрунтованого рішення тощо).

3. Заміна неналежного відповідача. Залучення співвідповідача

Звертаючись до суду, особа в позовній заяві повинна зазначити сторони: позивача і відповідача. Тобто позивач повинен легітимувати себе і відповідача як суб'єктів спору, що буде предметом судового розгляду.

Під час відкриття провадження у справі для суду достатньо, що як відповідача визнано особу, яка, за твердженням позивача, є носієм спірного обов'язку.

Суд не має право відмовити в прийнятті позовної заяви з мотивів пред'явлення позову не до тієї особи, яка має відповідати за позовом. Однак у ході розгляду цивільної справи може виявитися, що позов пред'явлено не до тієї особи, яка повинна відповідати за пред'явленою до неї вимогою. Інакше кажучи, відповідач визнається неналежним. Причини такої ситуації різноманітні: помилка у правовій кваліфікації суб'єктного складу матеріальних правовідносин; суб'єктивне переконання позивача щодо відповідача як зобов'язаної особи; незнання закону, в якому міститься пряма вказівка на відповідача (відповідачів) тощо.

Отже, неналежний відповідач – це особа, яка притягнута до процесу як відповідач, відносно якої за матеріалами справи виявлено, що вона не є зобов'язаною особою за позовною вимогою.

Заміна неналежного відповідача є процесуальним інститутом і регулюється ст. 51 ЦПК, згідно з якою суд за клопотанням позивача, не припиняючи розгляду справи, замінює первісного відповідача за позовом належним або залучає до участі у справі іншу особу як співвідповідача.

Для правильного вирішення питання щодо визнання відповідача неналежним недостатньо встановити відсутність у нього обов'язку відповідати за даним позовом. Установлення цієї умови – підстава для ухвалення судового рішення про відмову в позові. Щоб визнати відповідача неналежним, крім названої умови, суд повинен мати дані про те, що обов'язок відповідати за позовом покладений на іншу особу. Про неналежного відповідача можна говорити тільки в тому випадку, коли суд може вказати особу, яка повинна виконати вимогу позивача, - належного відповідача.

Діюче цивільне процесуальне законодавство передбачає лише заміну неналежного відповідача. Якщо у процесі розгляду спільної справи буде виявлено, що позов пред'явлено не тією

особою, якій належить право вимоги, суд повинен відмовити такому позивачу в задоволенні позову.

Заміна неналежного відповідача належним можлива при дотриманні процесуальних умов і порядку заміни:

1. заміна неналежного відповідача належним здійснюється лише в суді першої інстанції до закінчення підготовчого провадження, а у разі розгляду справи за правилами спрощеного позовного провадження – до початку першого судового засідання;

2. встановлено відсутність у відповідача обов'язку відповідати за позовними вимогами;

3. встановлено, що обов'язок відповідати покладено на іншу особу;

4. заміна неналежного відповідача здійснюється лише за клопотанням позивача;

5. за відсутності клопотання позивача про заміну неналежного відповідача суд за власною ініціативою залучає іншу особу як співвідповідача;

6. після заміни неналежного відповідача або залучення до участі у справі співвідповідача справа за клопотанням нового відповідача або залученого співвідповідача розглядається спочатку;

7. заміна неналежного відповідача або залучення співвідповідача оформляється ухвалою суду.

Отже, залежно від волевиявлення позивача щодо заміни неналежного відповідача належним можливі два варіанти:

4. за наявності згоди позивача на заміну неналежного відповідача суд здійснює його заміну на іншого відповідача (належного);

5. за відсутності згоди позивача на заміну неналежного відповідача суд залучає особу до участі у справі як співвідповідача.

4. Цивільне процесуальне правонаступництво

У процесі розгляду цивільної справи судом можливі випадки вибуття з процесу особи, яка брала участь у ньому

стороною (або третьою особою). У таких випадках допускається особливий вид заміни сторони або третьої особи – процесуальне правонаступництво.

Процесуальне правонаступництво – це перехід матеріальних і процесуальних прав та обов'язків від особи, яка брала участь у процесі стороною (або третьою особою), до іншої особи, яка вступає у процес замість неї у зв'язку з наступництвом у спірних матеріальних відносинах.

Підставою процесуального правонаступництва є можливість (необхідність) правонаступництва у матеріальних правовідносинах. У ч.1 ст. 55 ЦПК даються приблизні і найбільш поширені випадки (підстави), за наявності яких допускається процесуальне правонаступництво. Це у разі смерті фізичної особи, припинення юридичної особи, заміни кредитора чи боржника у зобов'язанні (уступка вимоги чи переведення боргу) та в інших випадках.

Перехід матеріальних прав та обов'язків від однієї особи до іншої стає підставою для правонаступництва процесуального, тобто в судовому провадженні. Заміна особи, яка брала участь стороною (третьою особою) у судовому процесі, іншою особою в порядку правонаступництва допускається лише у матеріальних правовідносинах майнового характеру. Процесуальне правонаступництво неможливе у справах, коли позовні вимоги пов'язані з особистими якостями особи (наприклад, у справах про стягнення аліментів, відшкодування шкоди заподіяної каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю, поновлення на роботі, розірвання шлюбу та інші).

Згідно зі статтею 55 ЦПК, процесуальне правонаступництво допускається на будь-якій стадії цивільного процесу.

Виходячи зі змісту ч. 1 ст. 55 ЦПК, процесуальне правонаступництво здійснюється за ініціативою суду. Відповідно до принципу диспозитивності, вступ у справу правонаступника позивача залежить від його особистого волевиявлення, тому змусити його до процесуального правонаступництва суд не має права. Якщо позивач – правонаступник не бажає вступити у процес, справа

закривається судом за п.1 ч. 1 ст. 255 ЦПК як відмова позивача від позову і відмова, прийнята судом. Щодо відповідача- правонаступника, то його згода на притягнення і участь у процесі не потрібна. Участь у процесі правонаступника сторони, третьої особи вирішується в судовому засіданні. правонаступник повинен надати суду докази свого правонаступництва в матеріальних правовідносинах (документально підтвердити).

Правонаступництво оформляється ухвалою суду. Ухвалу суду про відмову в допуску правонаступника може бути оскаржена.

Після вступу правонаступника до участі у справі процес продовжується, а всі наслідки вчинення процесуальних дій попередником є обов'язковими для правонаступника.

ТЕМА 8: ТРЕТІ ОСОБИ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

1. Поняття та види третіх осіб.
2. Треті особи, які заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору
3. Треті особи, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору.

1. Поняття та види третіх осіб

У складі учасників справи позовного провадження стаття 42 ЦПК у частині першій виділяє третіх осіб.

Будь-яка справа позовного провадження обов'язково передбачає участь у ній двох сторін: позивача й відповідача. Але, окрім сторін, у наслідках вирішення справи можуть мати заінтересованість й інші особи, які не є суб'єктами спору, переданого на розгляд і вирішення суду¹. Вони отримали законодавче визначення як треті особи, які вступають у судовий процес від свого імені і для захисту власних інтересів, оскільки рішення суду між сторонами так чи інакше може вплинути на їхні права, свободи та інтереси.

Сама назва таких учасників судового процесу як «треті особи», означає, що такі особи є кількісно третіми по відношенню до сторін (позивач – перша особа, відповідач – друга особа). Вони вступають уже у розпочатий між сторонами процес, а тому їх іноді характеризують як осіб, що захищають свої права у «чужому» процесі. Заінтересованість третіх осіб не збігається із заінтересованістю сторін, а тому вони не можуть бути співпозивачами чи співвідповідачами.

Можна виділити такі процесуальні *ознаки* третіх осіб:

1. Вони є учасниками справ (ч.1 ст.42 ЦПК). Треті особи користуються всіма процесуальними правами і виконують процесуальні обов'язки, передбачені у ст. 43 ЦПК. Вони

¹Курс цивільного процесу : підручник/ В.В. Комаров, В.А. Бігун, В.В. Баранкова та ін.; за ред. В.В. Комарова. Харків : Право, 2011. С. 309.

займають самостійне процесуальне становище і є окремими суб'єктами цивільних процесуальних правовідносин.

Існування третіх осіб як учасників судового процесу зумовлено складністю суб'єктної структури матеріальних правовідносин. У вирішенні цивільної справи можуть мати заінтересованість особи, які не є співучасниками. Їх інтереси не збігаються з інтересами позивача та відповідача. Тому участь третіх осіб, як і сторін, забезпечує захист їх прав, свобод та інтересів, і це пов'язано з тим, що рішення між сторонами може безпосередньо вплинути на права й обов'язки третіх осіб або на їх відносини з однією з сторін процесу.

Участь третіх осіб передбачена лише у справах позовного провадження (ч.1 ст. 42 ЦПК)

2. Треті особи мають юридичну заінтересованість у наслідках вирішення справи.

Юридична заінтересованість третіх осіб формується у зв'язку з відкриттям провадження у справі між сторонами. Вони не є ініціаторами звернення до суду за захистом, але водночас процес, розпочатий позивачем, за своїми кінцевими наслідками може безпосередньо (або опосередковано) вплинути на права, свободи та інтереси третьої особи (наприклад, спір спадкоємця за заповітом може торкатися інтересів спадкоємця за законом).

Заінтересованість третіх осіб має матеріально-правовий і процесуально-правовий характер. Матеріально-правова заінтересованість проявляється в тому, що рішення суду, яке буде ухвалено судом щодо конкретного спору, може вплинути на права, обов'язки чи свободи третьої особи. Процесуально-правова заінтересованість третіх осіб полягає в недопущенні ухвалення судом несприятливого для них рішення. Тому свої дії у процесі треті особи спрямовуватимуть на запобігання присудженню судом об'єкта матеріального спору позивачеві чи залишення його за відповідачем або ж виступатимуть проти сторін, вимагаючи присудження об'єкта спору собі. Ступінь заінтересованості третіх осіб може бути різною і це впливає на їх види: треті особи, які заявляють самостійні вимоги до предмета спору, та треті особи, які не заявляють самостійних вимог до предмета спору.

Третя особа, яка заявляє самостійні вимоги на предмет спору, має стосовно предмета спору безпосередній юридичний інтерес, оскільки вона є суб'єктом спірних матеріальних правовідносин (або вважає себе такою), а третя особа без самостійних вимог має стосовно предмета спору непрямий юридичний інтерес, оскільки не є суб'єктом спірних матеріальних правовідносин, перебуває з однією з сторін у процесі в таких матеріальних правовідносинах, які можуть змінитися в результаті ухваленого рішення суду у спорі між сторонами¹.

3. Треті особи вступають або залучаються вже у розпочатий процес між сторонами.

Набути процесуального статусу третьої особи фізична чи юридична особа може лише за умови, коли судом відкрито провадження у справі між сторонами. Треті особи, які заявляють самостійні вимоги до предмета спору, можуть вступити у справу до закінчення підготовчого провадження або до початку першого судового засідання, якщо справа розглядається в порядку спрощеного позовного провадження (ч. 1 ст. 52 ЦПК), а треті особи, які не заявляють самостійних вимог до предмета спору, можуть вступити у справу на стороні позивача або відповідача до закінчення підготовчого провадження у справі або до початку першого судового засідання, якщо справа розглядається в порядку спрощеного позовного провадження, у разі коли рішення у справі може вплинути на їхні права або обов'язки щодо однієї зі сторін. Їх може бути залучено до участі у справі також за заявою учасників справи. (ч. 1 ст. 53 ЦПК)

Отже, *треті особи* – це учасники справи, які вступають або залучаються у розпочатий процес між сторонами для захисту своїх права, свобод та інтересів, відмінних від прав, свобод та інтересів сторін.

Значення участі третіх осіб у цивільному процесі полягає у тому, що вони:

¹Васильєв С.В. Цивільний процес : Підручник. /С.В. Васильєв. К.: Алерта, 2019. С. 84.

- забезпечують можливість більш повного з'ясування обставин, які мають значення для правильного вирішення справи;
- допомагають правильно вирішити спір між сторонами;
- сприяють визначенню прав, обов'язків інших учасників справи судового процесу;
- запобігають ухваленню судом суперечливих рішень.

З іншого боку, участь третіх осіб є одним із випадків ускладнення процесу. Це призводить: до збільшення кількості учасників судового процесу; розширення кола обставин, які підлягають з'ясуванню; потрібно більше часу для дослідження доказів, що збільшує тривалість розгляду справи. Але, незважаючи на це, участь третіх осіб має принципово важливе значення, оскільки забезпечує судовий захист прав, свобод та інтересів учасників справи, що сприяє виконанню завдань цивільного судочинства, закріплених у ст. 2 ЦПК шляхом ухвалення законних та обґрунтованих рішень у справі.

Залежно від характеру юридичної заінтересованості у результатах вирішення справи треті особи поділяються на види:

- 1) треті особи, які заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору (ст. 52 ЦПК). Вони мають матеріально-правову і процесуально-правову заінтересованість (рішення суду може призвести до виникнення, зміни чи припинення матеріальних прав третьої особи стосовно однієї із сторін або обох сторін);
- 2) треті особи, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору (ст. 53 ЦПК). Вони мають лише цивільну процесуальну заінтересованість у справі (рішення суду може вплинути на права й обов'язки стосовно однієї зі сторін судового процесу).

2. Треті особи, які заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору

Треті особи, які заявляють самостійні вимоги, є учасниками справи, які вступають у розпочатий процес між сторонами, пред'явивши позов на предмет спору до однієї чи

обох сторін з метою захисту власних прав, свобод та інтересів, адже рішення у справі може вплинути на їх права.

Питання процесуальної участі третіх осіб, які заявляють самостійні вимоги, присвячена стаття 52 ЦПК, в якій закріплено загальні риси цих суб'єктів процесу. У теорії цивільного процесуального права відзначається недосконалість процесуальних норм, які визначають особливості участі третіх осіб, які заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору, що ускладнює вирішення багатьох питань, пов'язаних з участю в судовій практиці. Пропонується таке їх перейменування на «третіх осіб – позивач», «другий позивач», «треті сторони» тощо.

Так, у ч.1 статті 52 ЦПК зазначено, що для них характерні:

- наявність самостійних вимог щодо предмета спору;
- можливість вступити у справу до закінчення підготовчого провадження або до початку першого судового засідання, якщо справа розглядається в порядку спрощеного позовного;
- вступають у справу шляхом пред'явлення позовної заяви;
- позовні вимоги можуть бути пред'явлені до однієї чи обох сторін одночасно;
- вони користуються всіма правами й обов'язками позивача.

Треті особи з самостійними вимогами повинні мати заінтересованість у вирішенні справи, пов'язану із захистом власних прав, свобод чи інтересів. Вони вважають, що права, свободи чи інтереси, які є предметом спору між позивачем і відповідачем, належать саме їм на законних підставах. Формування власних вимог третьої особи, яка заявляє самостійні вимоги, ґрунтується на необхідності усунення в судовому порядку існуючої невизначеності у правовому становищі предмета спору і визначення суб'єктів, які на нього претендують. Оспорюючи претензії сторін, третя особа пред'являє власні, тобто самостійні вимоги, які повністю або частково виключають задоволення вимог позивача (або) відповідача. Тому вступ у справу третьої особи, яка заявляє самостійні вимоги, не тягне за собою процесуальної співучасті.

Самостійність вимог третьої особи, яка заявляє свої вимоги на предмет спору, характеризуються матеріально-правовою індивідуальністю і взаємовиключним змістом щодо вимог сторін. Вимоги повинні ґрунтуватися на спірних матеріальних правовідносинах, інтереси третьої особи та сторін повинні бути протилежними, а вимоги виключати задоволення вимог позивача. Це забезпечує автономне процесуальне становище третьої особи, яка заявляє самостійні вимоги в цивільному процесі поряд зі сторонами, іншими третіми особами.

Наявність самостійних вимог у третьої особи не є достатньою умовою для допуску її до участі у процесі. Такі позовні вимоги повинні стосуватися предмета спору, на що прямо вказується у ч.1 ст. 52 ЦПК. Визначення поняття предмета спору законодавець не дає, що є суттєвим недоліком, оскільки у практичній діяльності суддів він може бути розтлумачений по-різному, що призводить до помилок при вирішенні питання про допуск чи недопуск до участі у процесі третьої особи, яка заявляє самостійні вимоги.

У теорії з цивільного процесуального права це питання вирішується неоднозначно. Можна виділити такі підходи до визначення предмета спору: це матеріальний об'єкт; матеріальні правовідносини; права, обов'язки суб'єктів матеріальних правовідносин. Найбільш обґрунтованою точкою зору є погляд, що предмет спору становлять спірні матеріальні правовідносини, а права, свободи, інтереси й обов'язки становлять об'єкт спору. Такий підхід ґрунтується на положеннях ст. 19 ЦПК, відповідно до якої суди розглядають справи, що виникають із цивільних, земельних, трудових, сімейних, житлових правовідносин.

Предмет спору дає можливість вирішити питання про належність чи неналежність третьої сторони, яка заявляє самостійні вимоги до спірних матеріальних правовідносин, та визначити зміст вимог.

Особливістю, та одночасно підставою, участі осіб, які заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору, є: наявність самостійних вимог до предмета спору; взаємовиключний

характер їх юридичної заінтересованості з позивачем і відповідачем.

Вступити у справу третя особа із самостійними вимогами може лише за власною ініціативою. Змусити її до таких дій не має права ані суддя, ані інші учасники судового процесу.

Згідно з ч. 4 ст. 52 ЦПК, після вступу у справу третьою особою, яка заявила самостійні вимоги щодо предмета спору, справа за клопотанням третьої особи розглядається спочатку.

Своє бажання реалізувати право на участь у процесі третя особа, яка заявляє самостійні вимоги має право після відкриття провадження у цивільній справі до закінчення судового розгляду (ч. 1 ст. 52 ЦПК). Але кінцевий момент звернення такої особи уточнюється у ст. 195 ЦПК.

Вступ або відмова у допуску третьої особи, яка заявляє самостійні вимоги щодо предмета спору, оформляється ухвалою суду (ч. 2 ст. 52 ЦПК).

Особа, яка бажає взяти участь у розпочатому процесі між сторонами як третя особа з самостійними вимогами, повинна подати до суду позовну заяву з дотриманням вимог щодо її форми та змісту (ст. 195 ЦПК), а також виконати вимоги статті 177 ЦПК стосовно документів, що додаються до позовної заяви. Також у позовній заяві третя особа, яка заявляє самостійні вимоги на предмет спору, повинна викласти обставини, що 243ед.243сс243дстав її вимоги на предмет спору між сторонами. Цим підтверджується належність третіх осіб до процесу між сторонами. Недотримання вимог щодо процесуального порядку оформлення й подання позовної заяви тягне процесуальні наслідки: залишення позовної заяви без руху (ст. 185 ЦПК), відмова у відкритті провадження у справі за позовом третьої особи (ст. 186 ЦПК).

Третя особа, яка заявляє самостійні вимоги, за своїм процесуальним становищем тотожна процесуальному становищу позивача (ч. 3 ст. 52 ЦПК). Але, незважаючи на це, третя особа, яка заявляє самостійні вимоги, перебуває у своєму процесуальному статусі до закінчення процесу у справі.

Участь третьої особи, яка заявляє самостійні вимоги, в цивільному процесі між сторонами гарантує не лише своєчасне, а й правильне вирішення справи, тому що суд розглядає не лише доводи сторін, а й третьої особи. Це дозволяє запобігти ухваленню суперечливих судових рішень в одній і тій же справі, оскільки заінтересована особа може і не брати участь у процесі як третя особа, а пред'явити після ухвалення судового рішення позовну заяву й узяти участь в ній вже як позивач. Але це не сприяє економії часу, не забезпечує повноти й об'єктивності розгляду й вирішення справи, не гарантує реального захисту прав, свобод та інтересів інших заінтересованих у справі осіб. А отже, на практиці судді не повинні безпідставно відмовляти в допуску до участі у справі такої третьої особи.

Третя особа, яка заявляє самостійні вимоги, може пред'явити позов: до позивача чи відповідача або ж до позивача чи відповідача одночасно. Найчастіше позовні вимоги пред'являються до позивача або двох сторін одночасно. У позовній заяві, яка подається до суду третьою особою, що пред'являє самостійні вимоги до предмета спору, повинно бути обов'язково зазначено відповідача за їх правовою вимогою.

Будучи учасниками цивільної справи, третя особа, яка заявляє самостійну вимогу, користується всіма процесуальними правами та обов'язками позивача (ч. 3 ст. 52 ЦПК) без будь-яких обмежень. Вони мають право брати активну участь у розгляді й вирішенні справи судом і в такий спосіб виконують свою основну процесуальну функцію – захищають свої права, свободи та інтереси в судовому процесі між сторонами.

3. Треті особи, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору

Третіми особами, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору, є учасники процесу, які вступають у розпочатий судовий процес між сторонами для захисту своїх прав, свобод та інтересів, оскільки рішення суду у справі може

вплинути на права чи обов'язки по відношенню до однієї зі сторін.

Треті особи, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору, належать до учасників справи позовного провадження (ст. ч.1 ст. 42 ЦПК).

Згідно зі ст. 53 ЦПК, треті особи, які не заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору, можуть вступити у справу на стороні позивача або відповідача до закінчення підготовчого провадження у справі або до початку першого судового засідання, якщо справа розглядається в порядку спрощеного позовного провадження, у разі коли рішення у справі може вплинути на їхні права чи обов'язки щодо однієї зі сторін. Їх може бути залучено до участі у справі за заявою учасників справи (ч.1 ст. 53 ЦПК).

Участь третіх осіб, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору, забезпечує виконання цілого ряду завдань: дають можливість для захисту матеріально-правових інтересів осіб, які беруть у процесі участь як треті особи; сприяють у захисті прав та інтересів сторін; допомагають повному і всебічному з'ясуванню обставин справи й ухваленню законного та обґрунтованого рішення.

Особливістю участі третьої особи, яка не заявляє самостійні вимоги щодо предмета спору, є те, що вони захищають свої інтереси, оскільки рішення суду може вплинути на їхні права й обов'язки стосовно однієї зі сторін. Юридична заінтересованість третьої особи, яка не заявляє самостійні вимоги щодо предмета спору, зумовлюється можливістю пред'явлення до них у майбутньому регресних вимог (наприклад, боржник, який виконав повністю солідарний обов'язок, має право на зворотну вимогу (регрес) до кожного з решти солідарних боржників; відшкодування шкоди, завданої іншою особою, дає право зворотної вимоги (регресу) до винуватої особи. Рішення суду між сторонами для третьої особи, яка не заявляє самостійних вимог на предмет спору, буде мати преюдиціальне значення. За регресним позовом не можуть оспорюватися факти та правовідносини, встановлені рішенням суду за участі третьої особи. Через регресні зобов'язання третя

особа вступає або притягається до участі в судовій справі між сторонами, щоб своєю участю запобігти можливості настання в майбутньому несприятливих наслідків у формі пред'явлення до неї регресного позову. Тобто, беручи участь у справі, третя особа, захищаючи власні інтереси, буде свою процесуальну діяльність здійснювати так, щоб уплинути на кінцевий результат розгляду справи між сторонами з метою недопущення ухвалення судом несприятливого для себе рішення (не допустити задоволення позову в разі, якщо вона бере участь на стороні позивача). Третя особа, яка не заявляє самостійні вимоги щодо предмета спору, захищаючи власні інтереси, буде допомагати у захисті інтересів тієї сторони, на боці якої вона бере участь. У цьому випадку їх об'єднує спільна мета: ухвалення судом рішення на їх користь (виграти справу).

Іншою формою юридичної заінтересованості третьої особи без самостійних вимог є необхідність захисту від можливості порушення, обмеження в майбутньому існуючого у неї права, або можливості покладання на неї додаткового обов'язку. Щоб захиститися від майбутнього погіршення свого правого становища у відносинах з однією зі сторін, третя особа, яка не заявляє самостійних вимог, бере участь у судовому процесі з метою захисту й інших інтересів, а не лише пов'язаних із можливістю пред'явлення регресного позову. Тому підставою для участі третьої особи, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору, є їх матеріально-правова заінтересованість, яка формується на можливих правових наслідках майбутнього рішення суду у справі між сторонами (можливість регресу, інша заінтересованість).

Щоб третя особа, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору, змогла вступити у справу, або бути притягнутою для участі у справі, повинні бути дотримані такі умови:

- наявність між третьою особою із самостійними вимогами і однією з сторін (позивач, відповідач) матеріально-правових відносин, які повинні існувати до початку судового процесу;

- матеріально-правові відносини між третьою особою, яка заявляє самостійні вимоги з однією зі сторін процесу, повинні знаходитися у взаємозв'язку з правовідносинами між позивачем і відповідачем, з яких виник спір;

- матеріально-правові відносини третьої особи з однією зі сторін повинні передбачати можливість виникнення спору про право між цими особами.

Наведені умови повинні враховуватися при визначенні процесуальної можливості участі третіх осіб даного виду в судовому процесі.

Третя особа без самостійних вимог може брати участь у судовому процесі на стороні позивача або відповідача. Але вона є самостійним учасником у судовому процесі та захищає власні інтереси.

Найчастіше на практиці треті особи без самостійних вимог беруть участь на стороні відповідача. Однак можуть мати місце випадки участі третьої особи без самостійних вимог і на стороні позивача (наприклад, унаслідок уступки вимоги новий кредитор пред'явив позов до боржника; як третя особа, яка не заявляє самостійних вимог, може бути залучений до участі у справі попередній кредитор).

Процесуальний порядок залучення до участі у справі або вступ у справу третіх осіб, які не заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору, врегульовано ст.ст. 53, 54 ЦПК. Їх участь можлива: за власною ініціативою (ч.1 ст. 53 ЦПК), за ініціативою суду (судді) (ч. 3 ст. 53 ЦПК), за ініціативою сторін або інших учасників справи (ч. 4 ст. 53 ЦПК). Вступ або залучення третіх осіб, які не заявляють самостійні вимоги, до судового процесу суд постановляє ухвалу (ч. 5 ст. 53 ЦПК). Сторона, в якій за рішенням суду виникне право заявити вимогу до третьої особи або до якої у такому випадку може заявити вимогу третя особа, зобов'язана повідомити суд про цю третю особу.

Вступ третьої особи за власної ініціативою або залучення її до участі у справі за ініціативою сторін та інших учасників справи здійснюється шляхом подання письмової заяви до суду. У заяві повинні бути зазначені 247ед'я

(найменування) третьої особи, місце її проживання (перебування) або місцезнаходження та підстави, за яких вона має бути залучена до участі у справі.

У порядку ч.1 ст. 54 ЦПК сторона зобов'язана повідомити суд про наявність третьої особи без самостійних вимог як юридично заінтересованого учасника процесу. Інформованість суду про наявність такої особи повинна здійснюватися письмовою заявою. До такої заяви повинні бути додані докази про направлення її копії особі, про залучення якої як третьої особи подана заява.

На підставі такої інформації суд може за власною ініціативою або за ініціативою інших учасників справи залучити третю особу до участі в судовому процесі.

У будь-якому випадку заяви про наявність третіх осіб без самостійних вимог, заяви про вступ до процесу за власною ініціативою самої третьої особи, заяви про їх залучення до процесу підлягають оцінці судом з точки зору наявності підстав її участі та умов участі. Вирішення питання про допуск, залучення або недопуск третьої особи без самостійних вимог до участі у справі оформляється ухвалою суду.

Третя особа має право заперечувати своє залучення до участі у справі, посилаючись на те, що вона не перебуває з жодною зі сторін у правовідносинах, а рішення суду не вплине на її права й обов'язки. Вирішення питання про залучення третьої особи, яка не заявляє самостійних вимог за ініціативою суду, повинно ґрунтуватися на нормах матеріального законодавства, особливостях обставин справи, які підлягають встановленню в судовому засіданні, необхідності враховувати права та інтереси інших осіб, які не беруть участь у справі, але мають у ній юридичну заінтересованість.

Ухвала суду про допуск (залучення) або недопуск до участі у справі третьої особи без самостійних вимог оскарженню не підлягає.

Можливі випадки, коли учасники справи можуть заперечувати про залучення чи допуску третьої особи, яка не заявляє самостійних вимог до участі у справі. У такому випадку це питання вирішується судом залежно від обставин справи.

При цьому повинна враховуватися думка учасників справи, а також бажання самої заінтересованої особи, яка може взяти участь у судовому процесі в процесуальному статусі третьої особи без самостійних вимог.

Вступ у справу третьої особи, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору, не тягне за собою розгляду справи спочатку (ч. 7 ст. 53 ЦПК).

Процесуальні наслідки незалучення у справу третьої особи, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору, передбачені статтею 54 ЦПК.

Треті особи, які не заявляють самостійних вимог, наділяються процесуальними правами й обов'язками, передбаченими у ст. 43 ЦПК. Процесуальними правами позивача чи відповідача вони не наділяються, оскільки вони не займають процесуальне становище сторони.

Отже, основними ознаками третіх осіб, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору, є:

- відсутність самостійних вимог щодо предмета спору;
- наявність юридичної заінтересованості у наслідках вирішення справи;
- вступають (залучаються) у розпочатий процес і беруть участь або на стороні позивача, або на стороні відповідача;
- наявність у них матеріальних правовідносин лише з однією зі сторін, на боці якої приймають участь;
- захищають власні права та інтереси, адже судові рішення у справі може вплинути на її права й обов'язки.

ТЕМА 9: ЦИВІЛЬНЕ ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

- 1. Поняття представництва. Види представництва.**
- 2. Представництво інтересів особи законними представниками.**
- 3. Представництво юридичних осіб.**
- 4. Особи, які можуть бути представниками.**
- 5. Особи, які не можуть бути представниками.**
- 6. Повноваження процесуального представника та документи, що їх підтверджують.**

1. Поняття представництва. Види представництва

Конституція України закріплює за фізичними та юридичними особами «право на правову допомогу при зверненні до суду за захистом» (ст.59). Це конституційне положення знайшло відображення в статті 4 ЦПК, згідно з яким будь-яка особа має право « звернутися до суду за захистом своїх порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи законних інтересів» (ч.1) та ст.15 ЦПК, відповідно до якої учасники справи мають право користуватися правничою допомогою. Указана стаття конкретизує суб'єкт надання правової допомоги, який і здійснює представництво у суді, зокрема, це адвокат, який надає професійну правничу допомогу. Представництво у суді може здійснюватися також законними представниками особи (ст.59 ЦПК), а також іншими особами під час розгляду спорів, що виникають з трудових правовідносин, а також в справах у малозначних спорах (ч.2 ст. 60 ЦПК). У таких випадках ЦПК установлює певні вимоги для осіб, що здійснюють таке представництво, а саме: досягнення вісімнадцятирічного віку та наявність цивільної процесуальної дієздатності (ч.2 ст. 60 ЦПК).

У науці цивільного процесуального права існують різні погляди на розуміння поняття процесуального представництва, яке визначається як система процесуальних дій, що здійснюються в суді, і як окреме правовідношення, і як

правовий інститут. Наприклад, С.Я. Фурса¹ та В.І. Тертишніков² розглядають представництво як правовідносини, в яких одна особа (представник) виконує на підставі повноваження процесуальні дії у цивільному судочинстві в інтересах іншої особи, в результаті чого виникає комплекс процесуальних прав та обов'язків. С.В. Васильєв вважає, що цивільне процесуальне представництво - це форма надання правової допомоги представником іншій особі³. Представництво в цивільному процесі як процесуальну діяльність, що породжує цивільні процесуальні відносини між представником і судом з метою захисту прав та інтересів особи, яку представляють, розглядає Ю.С. Червоний⁴. Існує також думка, згідно з якою процесуальна діяльність не може вважатися ключовою ознакою процесуального представництва, оскільки в ньому взаємодіє низка як процесуальних, так і матеріальних прав і обов'язків, які мають здійснювати довіритель і представник⁵. Справедливим є твердження Н.В. Волкової, згідно з яким процесуальне представництво належить розглядати як самостійний правовий інститут, який містить систему правових норм, покликаних регламентувати відносини, що виникають між довірителем і представником у процесі здійснення останнім юридично значимих дій, спрямованих на реалізацію та захист прав і законних інтересів довірителя⁶. З наведених вище науково обґрунтованих точок зору та керуючись чинним

¹Фурса С. Я. Цивільний процесуальний кодекс України : наук.-практ. комент. : у 2 т. /С. Я. Фурса, Є. І. Фурса ; за заг. ред. С. Я. Фурси. К. : Вид. Фурса С. Я. : КНТ. 2006.

²Тертишніков В. І. Цивільний процес України (лекції) : навч.-практ. посіб. / В. І. Тертишніков. Х. : Від. ФО-П Вапнярчук Н. М. 2009. 320 с.

³Васильєв С. В. Цивільний процес України : навч. посіб. / С. В. Васильєв. Х. : Еспада, 2009. 456 с.

⁴Цивільний процес України : підручник / за ред. Ю. С. Червоного. К. : Істина, 2007. 392 с.

⁵Цивільний процес України. Академічний курс / за ред. С. Я. Фурси. К. : Вид. Фурса С. Я. :КНТ, 2009. 848 с.

⁶ Волкова Н.В. Представництво в цивільному процесі: поняття, мета та завдання/ Н.В.Волкова // Актуальні проблеми держави і права. 2011.Вип.58. С.397-401

законодавством, можна визначити мету процесуального представництва. Так, метою процесуального представництва є надання правничої допомоги учасникам справи, які бажають отримати кваліфіковану правничу допомогу, а також забезпечення дотримання засад змагальності при здійсненні судочинства у цивільних справах, учасниками яких є особи, які не мають повної цивільної дієздатності, визнані недієздатними або дієздатність яких обмежена. З погляду на правову природу процесуального представництва, правовідносини, які виникають між особою, яку представляють (довірителем), і представником, що здійснює представництво, а також між представником і судом, який здійснює правосуддя, носять різний галузевий характер. У першому випадку такі правовідносини носять матеріально-правовий характер і регулюються нормами цивільного, сімейного, трудового, житлового права. Ці відносини базуються на довіреності, переважно нотаріально посвідченій. Правовідносини між судом і представником виникають з приводу розгляду та вирішення цивільної справи в суді та регулюються нормами цивільного процесуального права. Інакше кажучи, представництво у цивільному процесі – це правовідносини, під час яких представник здійснює процесуальні дії від імені та в інтересах особи- учасника справи з метою захисту її прав та інтересів у суді, чим сприяє суду у вирішенні справи і ухваленні законного та обґрунтованого рішення.

Отже, *цивільне процесуальне представництво*- це врегульовані нормами цивільного процесуального права відносини, що виникають між представником та особою, яку він представляє (довірителем) на підставі закону, договору, статуту, положення, процесуальні дії під час здійснення цивільного судочинства з метою захисту прав, свобод чи інтересів особи, державних і громадських інтересів, а також з метою сприяння суду в розгляді справи й ухваленні законного та обґрунтованого рішення суду.

На підставі аналізу глави 4 РОЗДІЛУ 2 ЦПК можна визначити види цивільного процесуального представництва. В

основу виокремлення основних видів представництва закладені критерії, згідно з якими види представництва класифікуються:

за підставами виникнення представництво поділяється на *законне* (підставою є норма закону) *та договірне* (грунтується на договорі про надання юридичних адвокатських послуг);

за ступенем обов'язковості - на *обов'язкове* (або *необхідне*) щодо малолітніх і неповнолітніх осіб, недієздатних та обмежених у дієздатності осіб (підставами такого представництва є норма закону, адміністративний чи судовий акт) *та факультативне* (або *добровільне*), що виникає на підставі цивільно-правового договору;

за ознаками особи, в інтересах якої виникає представництво, воно поділяється на *представництво фізичних осіб* (виникає на підставі цивільно-правового договору або закону) *та представництво юридичних осіб* (виникає на підставі закону, положення, статуту, довіреності), а також представництво **держави** (таке представництво здійснюється органами державної влади, органами місцевого самоврядування в межах їх компетенції через свого представника).

Цивільне процесуальне законодавство чітко встановлює, що представником у суді може бути адвокат або законний представник особи (ч.1ст. 60 ЦПК). *Цивільний процесуальний представник* - це особа, яка здійснює процесуальні дії в суді від імені та в інтересах особи, яку представляють. Брати участь у процесі поряд з представником можуть як сторони, треті особи, так і заявники та інші заінтересовані особи, а також особи, які згідно із законом мають право у передбачених законом випадках звертатися до суду в інтересах інших осіб (ч.1 ст.58 ЦПК). Брати участь у судовому процесі особа може особисто (самопредставництво) та (або) через представника. При цьому особиста участь у справі учасника справи не позбавляє його права мати у цій справі представника.

Юридична особа може брати участь у справі через свого керівника або члена виконавчого органу уповноваженого діяти від її імені відповідно до закону, статуту, положення (самопредставництво юридичної особи), або через представника. У цьому контексті правомірно виникає питання, як

співвідносяться між собою поняття «самопредставництво» та «представництво за довіреністю». Це різні поняття. Так, *Верховний Суд (справа № 260/988/18)* констатував, що представництво юридичної особи виражається через доручення та видачу довіреності на вчинення процесуальних дій. Самопредставництво здійснюється на підставі внутрішніх документів юридичної особи таких як положення, трудовий договір тощо. Головна відмінність полягає в тому, хто і на підставі якого документа здійснює представництво в суді. За самопредставництва відбувається залучення особи, яка має безпосереднє відношення до юридичної особи, а її повноваження вже передбачені внутрішніми документами, зокрема трудовим договором. Щодо представництва, то воно виникає з моменту залучення іншої третьої особи (як правило, це адвокат), яка діє в процесі на підставі довіреності.

З огляду на вказане вище, слід звернути увагу на те, що процесуальне законодавство закріплює поділ процесуального представництва юридичної особи на дві категорії: 1. «самопредставництво юридичної особи» – юридична особа незалежно від порядку її створення бере участь у справі через свого керівника, члена виконавчого органу, іншу особу, уповноважену діяти від її імені відповідно до закону, статуту, положення, трудового договору (контракту); 2. представництво юридичної особи представником (адвокатом), уповноваженого діяти в процесі на підставі довіреності чи ордеру, виданих згідно договору про надання правничої допомоги. Так, у постанові в господарській справі № 916/914/19 пояснюється, що належним і достатнім доказом на підтвердження повноважень на представництво для адвоката є довіреність або ордер. Інакше кажучи, повноваження представника на подання та підписання позову підтверджують: 1) договір про надання правничої допомоги, підписаний з керівником юридичної особи, 2) ордер¹.

¹Кондрат'єва Л.А. Самопредставництво юридичних осіб в суді згідно чинного законодавства // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія Право Випуск 64. 2021. С. 128- 132

Відповідно до Закону, «держава, Автономна Республіка Крим, територіальна громада беруть участь у справі через відповідний орган державної влади, орган влади Автономної Республіки Крим, орган місцевого самоврядування відповідно до його компетенції, від імені якого діє його керівник, інша уповноважена особа відповідно до закону, статуту, положення, трудового договору (контракту) (самопредставництво органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим, органу місцевого самоврядування), або через представника» (ч. 4 ст. 58 ЦПК) ч.4 ст.58 в редакції Закону № 390-IX від 18.12.2019).

2. Представництво інтересів особи законними представниками

Права, свободи та інтереси малолітніх осіб віком до чотирнадцяти років, а також недієздатних фізичних осіб, відповідно до ч.1 ст. 59 ЦПК, захищають у суді їхні *батьки, усиновлювачі, опікуни чи інші особи, які визначені законом*. Щодо прав, свобод чи інтересів неповнолітніх віком від чотирнадцяти до вісімнадцяти років, а також осіб, цивільна дієздатність яких обмежена, то їх у суді теж можуть представляти їхні батьки, усиновлювачі, піклувальники або інші особи, визначені законом. При цьому суд може залучити до участі у справі саму неповнолітню особу чи особу, цивільна дієздатність яких обмежена. Особи, які здійснюють представництво таких учасників справи, є їх законними представниками. До законних представників належить також *опікун, призначений для опіки над майном особи, яка визнана безвісно відсутньою; виконавець заповіту або інша осоау, яка вживає заходів для охорони спадкового майна особи, яка оголошена померлою, якщо спадщина ще ніким не прийнята*.

Законне представництво ґрунтується, як правило, на нормах матеріального права, що і визначають правовий механізм участі представника в цивільному судочинстві. У цих нормах міститься також перелік осіб, щодо яких здійснюється представництво, а також перелік осіб, які можуть здійснювати

таке представництво (ст.242 ЦКУ). Законні представники можуть доручати ведення справи в суді також іншим особам (ч.3 ст. 59 ЦПК).

«Якщо у сторони чи третьої особи, визнаної недієздатною або обмеженою у цивільній дієздатності, немає законного представника, суд за поданням органу опіки та піклування на підставі ухвали призначає опікуна або піклувальника для участі у справі як законних представників» (ч.1 ст.63 ЦПК).Таке ж правило поширюється на малолітніх чи неповнолітніх осіб, які позбавлені батьківського піклування. За їх клопотанням суд може також призначити або замінити законного представника, якщо це відповідає їх інтересам. «Суд може замінити законного представника у випадку, коли останній не має права вести справу в суді з підстав, установлених законом» (ч.3 с.63 ЦПК).

3. Представництво юридичних осіб

У 2016 році Верховна Рада України внесла зміни до Конституції України, згідно з якими було введено так звану «адвокатську монополію». Ці зміни передбачали здійснення представництва в судах винятково адвокатами, за винятком справ, перелічених у статті 131-2 Конституції України . Конституція України закріплює виняткове право адвокатів на представництво інтересів особи в суді. Водночас фізичні та юридичні особи можуть представляти себе в суді самостійно. Поняття «самопредставництво» закріплене в процесуальних кодексах: у ЦПК (ст. 58); ГПК (ст. 56); КАС (ст. 55). Аналізуючи вказані процесуальні норми, можна стверджувати, що самопредставництво - це самостійна участь особи (фізичної чи юридичної) в судовому процесі, який ведеться від її імені та в її інтересах.

Якщо самопредставництво фізичної особи не викликає будь-яких дискусійних моментів, то щодо представництва юридичних осіб виникає безліч запитань з огляду на прийняття Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих

актів України щодо розширення можливостей самопредставництва в суді органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, інших юридичних осіб незалежно від порядку їх створення» від 18.12.2019 р. №390-IX. Указаним законом значно розширено перелік осіб, які можуть представляти юридичну особу в порядку самопредставництва. Так, представляти інтереси юридичної особи в рамках господарського, цивільного й адміністративного процесу може будь-який працівник підприємства (як державної, так і приватної форми власності). Крім керівника підприємства і членів виконавчого органу (наприклад, це може бути виконавчий директор, фінансовий директор, інтереси юридичної особи можуть представляти ще й інші уповноважені особи відповідно до закону, статуту, положення, трудового договору (контракту) тощо. Отже, фактично надано права на представництво в суді штатним юристам, оскільки такі особи не повинні мати свідоцтва про право на зайняття адвокатською діяльністю. Водночас, чинна норма Конституції щодо представництва в судах винятково адвокатами. Прийняття цього закону ставить під сумнів подальше існування «адвокатської монополії». Підставою так вважати може слугувати те, що 14 січня 2021 року Верховна Рада України попередньо схвалила законопроект № 1013 про скасування норми щодо адвокатської монополії в Конституції України, в якому передбачається, що «участь адвоката є обов'язковою у здійсненні захисту особи від кримінального обвинувачення». Незважаючи на правову визначеність норм Закону №390-IX, у ньому відсутній повний перелік осіб, які можуть здійснювати «самопредставництво» юридичної особи та не встановлений перелік документів, які необхідно подати особі до суду, щоб позов чи будь-який процесуальний документ був прийнятий судом; та підтвердити право на здійснення такого представництва з метою запобігання необґрунтованій відмови суду щодо можливості представляти інтереси юридичної особи¹.

¹Кондрат'єва Л.А. Запровадження адвокатської монополії у наданні правової

З огляду на вказане вище, потрібно звернути увагу на те, що процесуальне законодавство закріплює поділ процесуального представництва юридичної особи на дві категорії : 1.«самопредставництво юридичної особи» – юридична особа незалежно від порядку її створення бере участь у справі через свого керівника, члена виконавчого органу, іншу особу, уповноважену діяти від її імені відповідно до закону, статуту, положення, трудового договору (контракту) ;2. представництво юридичної особи представником (адвокатом), уповноваженим діяти у процесі на підставі довіреності чи ордера, виданих згідно з договором про надання правової допомоги. Так, у *постанові в господарській справі № 916/914/19* пояснюється, що «належним і достатнім доказом на підтвердження повноважень на представництво для адвоката є довіреність або ордер». Інакше кажучи, повноваження представника на подання та підписання позову підтверджують: 1) договір про надання правової допомоги, підписаний з керівником юридичної особи, 2) ордер. У своїй *постанові від 5.06.2019 року Велика Палата Верховного Суду* вказала, що «в ордері має бути зазначена конкретна назва суду, в якому адвокат надає правову допомогу». Проте восьмеро суддів Великої Палати виклали окрему думку щодо правил заповнення ордера на надання правової допомоги, оскільки вважають, що в ордері достатньо вказати «орган державної влади».

Отже, не може бути допущений до судового розгляду самопредставник, який на підтвердження своїх повноважень надає довіреність, адже цим документом можуть бути підтвержені лише повноваження адвоката. З іншого боку, юридична особа може бути представлена юрисконсультом, який працює згідно зі штатним розкладом на підставі трудового договору або контракту, для цього не потрібно отримувати свідоцтво адвоката. Саме така вимога часто була підставою для повернення або залишення без руху процесуальних документів судом. Так, суддя Касаційного адміністративного суду повернув

допомоги в Україні // Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції /Науковий збірник. Випуск.№1. Том 1. Дніпропетровськ, 2017, С.150-154.

скаргу особи, яка намагалась підтвердити свої повноваження довіреністю. В ухвалі від 3 лютого у справі № 160/6823/19 суддя зазначив, що «особа може діяти в порядку самопредставництва тільки у випадках, якщо в законі, положенні чи трудовому договорі визначене право діяти від імені юридичної особи (суб'єкта владних повноважень) без додаткового уповноваження».

4. Особи, які можуть бути представниками

Представниками в цивільному процесі можуть бути:

1. Адвокат згідно з ч.1.ст.60 ЦПК та пункту 9 частини першої статті 1 Закону України "Про адвокатуру та адвокатську діяльність";
2. Законний представник (ч.1 ст. 60 ЦПК);
3. Особа, яка досягла 18 років, має цивільну процесуальну дієздатність, під час розгляду спорів, що виникають з трудових відносин, а також справ у малозначних спорах (малозначні справи) (ч.2 ст. 60ЦПК);
4. Посадові особи органів або інших осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах малолітніх чи неповнолітніх осіб або осіб, які визнані судом недієздатними чи дієздатність яких обмежена (ч.3 ст. 60 ЦПК).
5. «Держава, Автономна Республіка Крим, територіальна громада беруть участь у справі через відповідний орган державної влади, орган влади Автономної Республіки Крим, орган місцевого самоврядування відповідно до його компетенції, від імені якого діє його керівник, інша уповноважена особа відповідно до закону, статуту, положення, трудового договору (контракту)» (ч.4 ст.58 в редакції Закону № 390-IX від 18.12.2019).

5. Особи, які не можуть бути представниками

Чинне процесуальне законодавство чітко передбачає перелік осіб, які не можуть бути представниками в суді. До них належать:

1. «Особа, яка бере участь у справі як секретар судового засідання, експерт, спеціаліст, перекладач, свідок, помічник судді, який розглядає справу» (ч. 1. ст.61 ЦПК). Ця частина статті потребує певного уточнення. Так, словосполучення «бере участь у справі» дає підстави вважати, що перелічені особи можуть бути представниками в інших справах. Інакше кажучи, їхня неможливість бути представником у суді є відносною. Крім того, частина перша статті не містить в переліку такого учасника судового процесу як судовий розпорядник. Однак очевидно те, що й він не може бути представником у суді, оскільки здійснює інші функції у процесі.

2. «Особа, яка у цій справі представляє або представляла в суді іншу особу, інтереси якої у цій справі суперечать інтересам її довірителя» (ч.2 ст.61 ЦПК).

Так, відповідно до статті 43 Правил адвокатської етики, « у випадку, коли в процесі виконання доручення клієнта адвокат дізнався про існування суперечності між інтересами цього та інших клієнтів, він повинен розірвати угоду з клієнтом (одним з клієнтів), якщо не буде отримано відповідної письмової згоди клієнта (клієнтів) або осіб, зацікавлених у збереженні конфіденційної інформації, на подальше представництво його інтересів цим адвокатом або на розголос конфіденційної інформації».

3. Судді, прокурори, слідчі, працівники підрозділів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність (ч.3 ст.61 ЦПК). Такі особи можуть бути представниками в суді, коли вони діють від імені відповідного органу, що є стороною або третьою особою у справі, чи беруть участь у справі як законні представники.

4. Одна й та сама особа не може бути одночасно представником обох сторін за умови наявності конфлікту інтересів між ними. Ця частина статті потребує, певного

доповнення, а саме: «або коли такі інтереси можуть стати з високим ступенем вірогідності суперечливими».

5. У разі припинення повноважень представника на здійснення представництва особи у справі представник не може бути у цій справі представником іншої сторони, третьої особи на іншій стороні або третьої особи із самостійними вимогами щодо предмета спору (ч.5 ст. 64 ЦПК).

6. Повноваження процесуального представника та документи, що їх підтверджують

Відповідно до ст.62 ЦПК, повноваження представників сторін та інших учасників справи мають бути підтверджені такими документами:

1. Довіреністю фізичної або юридичної особи – щодо договірному представництва.

Згідно зі статтею статті 244 ЦК України, довіреність - це письмовий документ, що видається однією особою іншій особі для представництва перед третіми особами. У цивільному процесі довіреність - це документ, який дає право на здійснення усіх процесуальних дій, що їх має право вчиняти ця особа, однією (особою - представником в інтересах іншої особи – довірителя (*Постанова ВП ВС від 13.03.2019 по справі № 199/1478/17 (14-52цс19)*¹

Довіреність фізичної особи повинна бути посвідчена нотаріально або у визначених законом випадках іншою особою. Так, довіреності від імені органу, підприємства, установи, організації видаються за підписом керівника або іншої уповноваженої на те законом, положенням, статутом особи і можуть засвідчуватися печаткою цього органу, підприємства, установи, організації.

Довіреність фізичної особи, за зверненням якої прийнято рішення про надання їй безоплатної вторинної правничої

¹Постанова ВП ВС від 13.03.2019 по справі № 199/1478/17 (14-52цс19URL:<http://reyestr.court.gov.ua/Review/80854779>

допомоги, може бути посвідчена посадовою особою органу, який прийняв таке рішення (ч. 2 ст. 62 ЦПК).

Довіреність від імені юридичної особи видається за підписом (електронним цифровим підписом) посадової особи, уповноваженої на це законом, установчими документами (ч.3 ст.62 ЦПК).

Як уже згадувалося вище, юридична особа може брати участь у справі через свого керівника або члена виконавчого органу, уповноваженого діяти від її імені відповідно до закону, статуту, положення, інша уповноважена особа відповідно до закону, статуту, положення, трудового договору (контракту) (це самопредставництво юридичної особи), або через представника (договірне представництво).

Повноваження щодо представництва державного органу підтверджується копією довіреності від керівника, завіреної самим представником. Так, *Велика Палата у постанові від 4 грудня 2019 року у справі № 826/5500/18 (К/9901/66600/18)* роз'яснила, що «повноваження представника юридичної особи підтверджуються засвідченою ним копією довіреності, виданої на його ім'я». При цьому довіреність має підтверджувати повноваження представника на подання скарги, зокрема на засвідчення копії довіреності власним підписом. Водночас існує певна особливість представництва, коли воно здійснюється адвокатом. Так, у *Постанові Верховного Суду у складі касаційного цивільного суду від 29 травня 2019 року по справі 202/5348/18*, в якій ідеться про неможливість посвідчення відповідності оригіналу копії ордера самостійно адвокатом, оскільки положеннями ЦПК України і Закону України «Про адвокатуру і адвокатську діяльність» такого права не передбачено. З метою запобігання відмови суду в допущенні осіб, які перебувають у трудових правовідносинах з юридичною особою, до здійснення самопредставництва цієї особи або самопредставника юридичної особи допустили до участі в судовому засіданні, необхідно подати такі документи:

1. Наказ про прийняття на роботу, трудовий договір, у яких відображається займана посада особи. У трудовому договорі повинно бути зазначено положення, згідно з яким

особа, займаючи посаду юрисконсульта, наділена повноваженнями на представництво інтересів юридичної особи в суді. Відсутність відповідних положень у трудовому договорі є підставою для відмови в допуску до розгляду справи.

2. Докази, що підтверджують посаду особи й обсяг її повноважень. Ними можуть бути: статут, положення, трудовий договір (контракт).

2) Повноваження законного представника підтверджуються свідоцтвом про народження дитини або рішенням про призначення опікуном, піклувальником чи охоронцем спадкового майна – щодо законного представництва.

Повноваження законних представників підтверджуються документами, що підтверджують займану ними посаду чи факт родинних, опікунських відносин з особою, інтереси якої вони представляють. Засвідчені підписом судді копії цих документів приєднуються до справи.

Повноваження адвоката як представника підтверджуються довіреністю або ордером, виданим відповідно до Закону України «Про адвокатуру і адвокатську діяльність». Відповідно до ч. 2 ст. 26 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», ордер - це письмовий документ, що у випадках, установлених цим Законом та іншими законами України, посвідчує повноваження адвоката на надання правової допомоги. Ордер видається адвокатом, адвокатським бюро або адвокатським об'єднанням і повинен містити підпис адвоката. Рада адвокатів України затверджує типову форму ордера.

У господарському судочинстві, наприклад, для підтвердження своїх повноважень адвокату достатньо лише ордера (Рішення ВС у справі № 904/151/20). Оригінали документів, копії з них, засвідчені суддею, приєднуються до матеріалів справи.

Згідно з чинним законодавством, «представник, який має повноваження на ведення справи в суді, здійснює від імені особи, яку він представляє, її процесуальні права й обов'язки. Обмеження повноважень представника на вчинення певної процесуальної дії мають бути застережені у виданій йому довіреності або ордері» (ч.2 ст. 64 ЦПК)

ТЕМА 10: УЧАСТЬ У СУДОВОМУ ПРОЦЕСІ ОРГАНІВ ТА ОСІБ, ЯКИМ ЗАКОНОМ НАДАНО ПРАВО ЗВЕРТАТИСЯ ДО СУДУ В ІНТЕРЕСАХ ІНШИХ ОСІБ

- 1. Суб'єкти звернення, підстави участі в цивільному процесі.**
- 2. Форми участі у процесі органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб.**
- 3. Процесуальний правовий статус органів та осіб, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб.**

1. Суб'єкти звернення, підстави участі в цивільному процесі

Виходячи із закріпленої в Конституції України соціальної суті держави, «утвердження і забезпечення прав і свобод людини проголошено головним обов'язком держави, а права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість її діяльності». Це загальний принцип Конституції, однак у системі державних органів визначено окремі з них, які наділяються функціями захисту прав людини і громадянина чи створення умов для такого захисту. Право на судовий захист – одне із важливіших конституційних прав особи. Відповідно до ст. 55 Конституції України, «права і свободи людини і громадянина захищаються судом. Кожна особа має право в порядку, встановленому законом, звернутися до суду за захистом своїх порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів. В інтересах особи, у випадках установлених законом, до суду можуть звернутися також органи й особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, або державних чи суспільних інтересах» (ч.2 ст. 4 ЦПК). Коло цих органів та осіб визначається статтею 56 ЦПК¹. До них належать:

¹ Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного

Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, прокурор, органи держаної влади, органи місцевого самоврядування, фізичні та юридичні особи. **Метою участі** у процесі вказаних органів та осіб є надання правової допомоги, сприяння у судовому захисті особам, які не можуть самостійно внаслідок поважних причин захистити свої порушені чи оспорювані права або реалізувати процесуальні повноваження через недосягнення повноліття, недієздатність або обмежену дієздатність, а законні представники або органи, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси такої особи, не здійснюють або неналежним чином здійснюють її захист. Як видно, метою участі в судовому процесі зазначених осіб є захист прав, свобод та інтересів іншої особи, з якою цей орган чи особа не перебувають у відносинах представництва. Кожен із перелічених у ч.1 ст. 56 ЦПК суб'єктів виконує в судовому процесі певні функції, переслідує певну мету і завдання, що покладаються на них законом. Коло суб'єктів, яким надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб або державні чи суспільні інтереси, визначається законом¹.

Так, *Уповноважений Верховної Ради України з прав людини* бере участь у процесі на підставі Конституції України, Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради з прав людини»².

Прокурор діє у процесі на підставі статті 131-1 Конституції України (набрала чинності 30.09.2016)³, ст. 23

судочинства України та інших законодавчих актів : Закон України // Відом. Верхов. Ради України. 2017. - № 48. - Ст. 436.

¹ Кондрат'єва Л.А. Методи дослідження інституту участі прокурора в цивільному процесі // Судова реформа в Україні: реалії та перспективи.- К.: Інститут законодавства Верховної Ради України, 2017. С.264-269.

² Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини : Закон України від 23 грудня 1997 р. № 776/97-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1998. № 20. Ст. 99.

³Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя): Закон України // Відом. Верхов. Ради України. 2016. № 28. Ст. 532

Закону України «Про прокуратуру» від 14.10.2014 зі змінами та доповненнями¹, наказів Генерального прокурора України².

Перелік *органів державної влади* та їх функції міститься в ст. 1 Закону України «Про джерела фінансування органів державної влади». Ними є: органи виконавчої влади (Кабінет міністрів України, міністерства, комітети, агентства, служби, адміністрації, департаменти, комісії, управління, палати, фонди, інспекції, бюро та інші центральні органи виконавчої влади); місцеві державні адміністрації, які відповідно до частини 1,2 ст. 1 Закону України «Про місцеві державні адміністрації», є місцевими органами виконавчої влади і здійснюють виконавчу владу в областях, районах, місті Києві, Верховна Рада України та її апарат, Рахункова палата, Президент України, його консультативні та дорадчі органи. Органами місцевого самоврядування є сільські, селищні, місцеві, районні, обласні ради та їх виконавчі органи, а також органи самоорганізації населення, (ч.3, ч.6 ст. 140 Конституції України; ч.1 ст. 10; ч.1 ст. 14 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні»; ст. 3 Закону України «Про органи самоорганізації населення»). Правом на звернення до суду в інтересах інших осіб наділені також фізичні особи, зокрема: батьки (ч.3 ст. 154 СК України); особа, яка утримує та виховує дитину (ч.3 ст. 128; ч.2 ст. 130; ч.2 ст. 132 СК України); особа, в сім'ї якої проживає дитина (ст. 165 СК України).

Право на звернення до суду мають і визначені законом юридичні особи, наприклад, громадські природоохоронні об'єднання (п. ж. ст. 21 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища»); об'єднання громадян та об'єднання підприємств у галузі реклами (ст. 29 Закону України «Про рекламу»); об'єднання споживачів (п. 9, п.10 ч. 1 ст. 25 Закону України «Про захист прав споживачів»); заклад

¹ Про прокуратуру : Закон України від 14 жовт. 2014 р. № 1697—VII // Відом. Верхов. Ради України. 2015. № 2/3. Ст. 12. 34

² Наказ від 21.09.2018 № 186 Про організацію діяльності прокурорів щодо представництва інтересів держави в суді та при виконанні судових рішень <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0186900-18>

охорони здоров'я, навчальний або інший дитячий заклад, в якому перебуває дитина (ст. 165 СК України).

Наявність перелічених вище нормативно-правових актів свідчить, що підставами для участі у процесі «органів та осіб, яким законом надано право звертатися в інтересах інших осіб», є відповідні норми матеріального та процесуального права, а також ініціатива цих органів та осіб. При зверненні до суду органи державної влади, органи місцевого самоврядування повинні подати документи, що підтверджують наявність передбачених законом підстав для звернення до суду в інтересах інших осіб. **Підстави** участі у цивільному процесі органів та осіб, які звертаються в інтересах інших осіб, поділяються на: **нормативні та фактичні**.

Нормативною підставою участі у цивільному процесі «органів та осіб, яким законом надано право звертатися в інтересах інших осіб», є норми цивільного процесуального та інших галузей матеріального права, які дають їм повноваження захищати права та інтереси інших осіб. Наприклад, правовими підставами участі прокурора у цивільному процесі є Конституція України, Закон України «Про прокуратуру», ЦПК України, а також норми галузевого законодавства, накази Генерального прокурора України.

Фактичною підставою участі може виступати ініціатива цих органів чи осіб, закріплена у поданій до суду заяві, або постановлена судом ухвала про залучення до участі у справі відповідного органу державної влади чи органу місцевого самоврядування, прокурора. «Суд залишає за собою право повернути заяву, якщо відсутні підстави для звернення прокурора до суду в інтересах держави або для звернення до суду особи, якій законом надано право звертатися до суду в інтересах іншої особи» (п.4 ч.4 ст. 185 ЦПК). Такий висновок зроблено *ВС у результаті перевірки касаційної скарги прокурора на постанови судів нижчих інстанцій за позовом фізичної особи до районної державної адміністрації про визнання протиправним і скасування розпорядження у справі № 822/1169/17.*

Порушення процесу за ініціативою вказаних у ст. 56 ЦПК органів та осіб можливе за наявності певних *передумов*. Насамперед, необхідно щоб у осіб, у чийх інтересах здійснюється звернення до суду, було право на пред'явлення позову, зокрема відсутність підстав для відмови у відкритті провадження у справі, зазначених у ч.1 ст. 186 ЦПК, а також існування прямої вказівки в законі щодо можливості пред'явлення позову в інтересах інших осіб. Відповідно до ст. 42 ЦПК, «органи та особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, належать до учасників справи, а, відповідно, і можуть брати участь у судовому процесі в усіх категоріях справ, що можуть належати до будь-якого виду провадження в цивільному судочинстві (позовного, наказного, окремого провадження)». Варто нагадати, що «органи та особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб», можуть брати участь у цивільних справах тільки у випадках, установлених законом. «Звернення до суду за захистом прав, свобод та інтересів інших осіб у випадках, не передбачених законом, або за відсутності підстав для звернення до суду, розгляду не підлягають», що передбачено п.4 ч.4 ст. 185 ЦПК України. На практиці зустрічаються випадки, коли особа, в інтересах якої в установлених законом випадках відкрито провадження у справі за заявою інших осіб, не підтримує заявлених вимог і від неї надійшла відповідна заява, тоді суд залишає таку заяву без розгляду (ч. 3 ст.57 ЦПК, п.7 ч.1 ст.257 ЦПК).

2. Форми участі у процесі органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб

Кожен із перелічених суб'єктів має певну специфіку з точки зору функцій, мети і завдань, які покладаються на них законом, а також форм участі в цивільному процесі, передбачених ст. 56 ЦПК.

Аналіз норми ст. 56 ЦПК указує на наявність трьох форм участі у судовому процесі органів та осіб, яким законом

надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб. Такими формами є:

- 1) звернення до суду із заявою про захист прав, свобод чи інтересів інших осіб або державних чи суспільних інтересів та участь у цивільних справах (так зване ініціювання процесу);
- 2) представництво інтересів громадян чи держави на будь-якій стадії цивільного процесу;
- 3) участь у справі з метою подання висновків на виконання своїх повноважень.

Розглянемо окремо кожен форму участі органів та осіб у цивільному процесі.

Звернутися до суду із позовною заявою на захист прав, свобод та інтересів інших осіб або державних чи суспільних інтересів, а також брати участь у цивільних справах у встановлених законом випадках можуть: Уповноважений Верховної Ради України з прав людини; прокурор, органи державної влади, органи місцевого самоврядування, фізичні та юридичні особи.

Так, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, на підставі ст.13 Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради з прав людини», може бути присутнім на засіданнях судів усіх інстанцій, у тому числі на закритих судових засіданнях, за умови згоди суб'єкта права, в інтересах якого судовий розгляд оголошено закритим (п.9 Закону); відповідно до п.10 Закону з метою захисту прав і свобод людини та громадянина особисто або через свого представника в установленому законом порядку має право: звертатися до суду про захист прав і свобод осіб, які через фізичний стан, недозрілість повноліття, похилий вік, недієздатність або обмежену дієздатність неспроможні самостійно захистити свої права і свободи; брати участь у судовому розгляді справ, провадження в яких відкрито за його позовами (заявами, клопотаннями (поданнями)); вступати у справи, провадження з яких відкрито за позовами (заявами, клопотаннями (поданнями)) інших осіб, на будь-якій стадії їх судового розгляду; ініціювати незалежно від його участі у судовому провадженні перегляд судових рішень, а саме: подавати апеляційну, касаційну скаргу,

заяву про перегляд судового рішення за нововиявленими чи виключними обставинами (статті 352, 389, 423 ЦПК), у тому числі в справі, провадження в якій відкрито за позовом чи заявою іншої особи.

Виконуючи такі повноваження, Уповноважений повинен обґрунтувати суду неможливість особи самостійно здійснювати захист своїх інтересів. Невиконання Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини вимог щодо надання зазначеного обґрунтування приводить до застосування положень, передбачених статтею 185 ЦПК. Окрім цього права, ч.1 ст. 56 ЦПК надає Уповноваженому Верховної Ради України з прав людини право звернутися до суду із заявою про захист прав, свобод чи інтересів не тільки фізичних та юридичних осіб, а й державних чи суспільних інтересів, що значно розширює можливості Уповноваженого у порівнянні з п.10 ч.1 ст. 13 Закону «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини», згідно з яким Уповноважений наділяється правом звернутися до суду із заявою лише на захист прав і свобод людини і громадянина. Отже, участь у цивільному процесі Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини передбачена в ст. 56 ЦПК у єдиній формі - звернення до суду з позовною заявою про захист прав, свобод та інтересів інших осіб, державних чи суспільних інтересів.

Прокурор наділений законом «правом на звернення до суду із заявами про захист прав, свобод та інтересів інших осіб або державних чи суспільних інтересів» і брати участь у цих справах згідно з ч.1.ст.56 ЦПК та ст. 23 Закону України «Про прокуратуру». При цьому прокурор теж повинен надати суду документи, що підтверджують наявність передбачених законом підстав для звернення до суду в інтересах інших осіб. ЄСПЛ висловив свою позицію щодо участі прокурора в процесі. Так, у рішеннях по справах «Менчинська проти Росії» та у справі «Бацаніна проти Росії» Суд підкреслив, що «присутність прокурора в некримінальному процесі, що виступає з протилежною позицією до приватних осіб, може бути виправданою, якщо спір торкається публічних інтересів або якщо одна зі сторін належить до вразливої групи, що потребує

спеціального захисту» (*Batsanina v. Russia, заява № 3932/02, п.п. 20-28*). Участь прокурора в цивільному процесі також може мати місце, коли «прокурор діє на захист великої групи осіб, інтереси яких постраждали від цивільного правопорушення, або коли потрібно захистити значні державні активи та інтереси» (*Menchinskaya v. Russia, заява № 42454/02, п.п. 30-40*).

Згідно з ч.3 ст.56 ЦПК, «у визначених законом випадках прокурор звертається до суду з позовною заявою, бере участь у розгляді справ за його позовами, а також може вступити за своєю ініціативою у справу, провадження у якій відкрито за позовом іншої особи, до початку розгляду справи по суті, подає апеляційну, касаційну скаргу, заяву про перегляд судового рішення за нововиявленими або виключними обставинами».

На підставі ч.5 ст. 57 ЦПК «прокурор з метою вирішення питання щодо наявності підстав для ініціювання перегляду судових рішень у справі, розглянутій без його участі, вступу у справу за позовом (заявою) іншої особи має право ознайомлюватися з матеріалами справи в суді та отримувати з них копії». Ця норма носить імперативний характер.

У разі відкриття провадження за позовною заявою, поданою прокурором в інтересах держави в особі органу, уповноваженого здійснювати функції держави у спірних правовідносинах, зазначений орган набуває статусу позивача. У разі «відсутності такого органу або відсутності у нього повноважень щодо звернення до суду прокурор зазначає про це в позовній заяві і в такому разі прокурор набуває статусу позивача» (ч. 5 ст.56 ЦПК), що відображається в ухвалі суду. Проте прокурор не може вважатися альтернативним суб'єктом звернення до суду і замінювати належного суб'єкта владних повноважень, який може і бажає захищати інтереси держави (*ухвала ВС від 19.07.2018 у справі № 822/1169/17*).

Іншою процесуальною формою, в якій може виступати прокурор у цивільному процесі, це представництво інтересів громадянина або держави в порядку, встановленому ЦПК та іншими законами. Так, відповідно до ч.2 статті 23 Закону України «Про прокуратуру», прокурор «здійснює

представництво в суді інтересів громадянина (громадянина України, іноземця або особи без громадянства) у випадках, якщо така особа не спроможна самотійно захистити свої порушені чи оспорювані права або реалізувати процесуальні повноваження через недосягнення повноліття, недієздатність або обмежену дієздатність, а законні представники або органи, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси такої особи, не здійснюють або неналежним чином здійснюють її захист». Таке представництво прокурор може здійснювати на будь-якій стадії цивільного процесу.

ЕСПЛ неодноразово звертав увагу на те, що участь прокурора в суді на боці однієї зі сторін – це обставина, яка може впливати на дотримання принципу рівності сторін (*рішення у справі «Ф.В. проти Франції» (F.W. v. France), заява № 61517/00, п. 27; «Кресс проти Франції» (Kress v. France [GC]), заява № 39594/98, п. 72).*

У цивільній процесуальній літературі існує думка, що представництво прокурора поєднує в собі можливість «звернення до суду із заявами про захист прав, свобод та інтересів інших осіб, державних чи суспільних інтересів та участь у цих справах», як це передбачено ч.1 ст. 56 ЦПК¹. На думку інших процесуалістів, це дві самотійні форми участі прокурора в цивільному процесі, а саме: ініціювання процесу шляхом пред'явлення позовної заяви в інтересах інших осіб і безпосередньо представництво інтересів інших осіб, тобто у випадках, коли участь прокурора визнається обов'язковою як за його зверненням, так і за зверненням до суду інших осіб². Представництво прокурором - це представництво особливого виду, передбачене Конституцією, яке здійснюється на підставі відповідної заяви до суду (позовної заяви) та службового

¹Цивільний процес України: Підручник / За ред .Є.О. Харитонов, О.І. Харитонові, Н.Ю. К.: Істина. 2011. С.76

²Курс цивільного процесу: підручник / В.В.Комаров, В.А. Бігун, В.В. баранкова та ін.; за ред.. В.В.Комарова. Х.: Право. 2011. С.326.

² Штефан М. Й. Цивільне процесуальне право України. Академічний курс : підруч. для студентів юрид. спец. вищ. навч. закл. / М. Й. Штефан ; М-во освіти і науки України. Київ : Ін Юре, 2005. 624 с.

засвідчення, тому й називається офіційним представництвом, що ґрунтується безпосередньо на Конституції. Відомий учений-процесуаліст М.Й. Штефан свого часу говорив про представництво прокурором як про офіційне представництво конституційного рівня¹.

Представництво прокурора в цивільній справі, як і представництво, що передбачене ст. 58 ЦПК, досить подібні між собою інститути і за своєю природою є цивільним процесуальним представництвом, яке переслідує єдину мету: захист порушених прав, свобод та інтересів громадян, державних чи суспільних інтересів. Проте представництво прокурора суттєво відрізняється від інституту представництва в суді, що здійснюється іншими фізичними та юридичними особами.

Основними відмінностями між цими двома процесуальними інститутами є:

1. Відсутність матеріально-правового зв'язку між прокурором та особою, яку він представляє. Прокурор у справі має винятково службовий інтерес. Представник особи теж не є суб'єктом спірних матеріально-правових відносин, але у справі має інтерес тієї особи, на боці якої він виступає.

2. Представник виступає від імені довірителя, що передбачає наявність довіреності або ордера. Прокурор здійснює представництво інтересів громадян, держави від свого імені, а тому і не потребує довіреності від особи на ведення справи в суді. Судовий представник, як правило, підтверджує свої повноваження в суді довіреністю фізичної чи юридичної особи, яка підлягає нотаріальному засвідченню.

3. Прокурор здійснює представництво в суді лише за наявності підстав, передбачених у законі. Представник особи в суді діє у процесі за її власною ініціативою та на підставі ст. 58 ЦПК.

4. Прокурор у процесі наділений усіма «процесуальними правами та обов'язками особи, в інтересах якої він виступає, за винятком права укладати мирову угоду» (ч.1 ст.57 ЦПК).

Судовий представник теж наділений усіма процесуальними правами й обов'язками особи, яку він представляє (навіть правом на укладення мирової угоди), без жодних застережень, якщо інше не передбачено довіреністю (ч.2 ст.64 ЦПК).

Отже, представництво прокурором у судах інтересів громадян чи держави у випадках, передбачених законом, є самостійною формою діяльності, що здійснюється особливим органом, який не має особистого інтересу, виступає від імені держави в інтересах громадянина, держави, суспільства.

Нормою ст. 341 ЦПК передбачено, що «справа про надання психіатричної допомоги у примусовому порядку чи про припинення надання амбулаторної психіатричної допомоги у примусовому порядку розглядається за обов'язковою участю прокурора та інших заінтересованих осіб», що подали заяву. Враховуючи перелік осіб, які поряд із прокурором беруть участь у процесі, та їх функції у процесі можна припустити про наявність ще однієї форми участі прокурора в цивільному процесі, а саме: вступ прокурора в цивільний процес для дачі висновку у справі, хоча така форма участі прокурора в цивільному процесі не передбачена статтями 56, 57 ЦПК. Такий виняток можливий лише щодо однієї категорії справ, але може підтверджувати про наявність ще однієї форми участі прокурора в цивільному процесі, а саме: надання висновку у справі. Як видно, на законодавчому рівні визначені *3 форми участі прокурора в цивільному процесі*. Так само, як і прокурор, який на підставі закону здійснює представництво в цивільних справах, «органи державної влади, органи місцевого самоврядування мають право звертатися до суду із заявами про захист прав, свобод та інтересів інших осіб, або державних чи суспільних інтересів та брати участь у цих справах за своєю ініціативою або можуть бути залучені судом для подання висновків на виконання своїх повноважень» (ч.6 ст. 56 ЦПК). Такі випадки участі органів державної влади, органів місцевого самоврядування в цивільному процесі передбачені законом і містяться в нормах матеріального та процесуального права. Підставами для участі в цивільному процесі органів державної влади, органів місцевого самоврядування є норми матеріального

права, а також особиста ініціатива цих органів. Участь у цивільному процесі зазначених осіб подібна до участі у справі судового представника, але така участь теж має певні відмінності від представництва. Так, судове представництво відрізняється від участі у справі органів державної влади, органів місцевого самоврядування підставами участі, формами участі, колом осіб, які можуть бути представниками, а також обсягом і порядком оформлення своїх повноважень, подібних до повноважень прокурора¹.

Щодо іншої форми участі органів державної влади й органів місцевого самоврядування в цивільному процесі – подання висновків у справі на виконання своїх повноважень, то чинне цивільне процесуальне законодавство не містить чітких вказівок щодо обов'язковості участі цих органів у певних категоріях справ для надання висновку у справі. Норма ч.6 ст. 56 ЦПК носить відсильний характер. Така форма участі досить подібна до участі у справі експерта, але має певні відмінності. Висновок експерта є засобом доказування в цивільному процесі, який підлягає обов'язковому дослідженню й оцінюванню в суді. Висновок органу чи особи носить інформаційний характер, може містити в собі правову оцінку та вказівку на можливий спосіб вирішення конфліктної ситуації. Як свідчить судова практика, в цивільному процесі при розгляді цивільних справ частіш за все беруть участь органи опіки та піклування. Така участь, як правило, є обов'язкова та передбачена для певних категорій справ окремого провадження. Так, «участь представника органу опіки та піклування є обов'язковою при розгляді справ про надання неповнолітній особі повної цивільної дієздатності» (ст. 303 ЦПК); у справах про визнання громадянина обмежено дієздатним чи недієздатним (ч.1 ст. 299 ЦПК); наявність висновку органів опіки та піклування вимагається у справах про усиновлення (ч.1 ст. 313 ЦПК). Щодо інших категорій справ, то «участь у процесі органів державної

¹Кондрат'єва Л.А. Методи дослідження інституту участі прокурора в цивільному процесі // Судова реформа в Україні: реалії та перспективи.- К.: Інститут законодавства Верховної Ради України, 2017. С.264-269.

влади, органів місцевого самоврядування для надання висновку в справі» передбачена нормами матеріального права. Зокрема, ч. 4 ст. 19 СК містить правило, згідно з яким «при розгляді судом спорів щодо участі одного із батьків у вихованні дитини, місця проживання дитини, позбавлення та поновлення батьківських прав, побачення з дитиною матері, батька, які позбавлені батьківських прав, відібрання дитини від особи, яка тримає її у себе не на підставі закону чи рішення сулу, управління батьками майном дитини, скасування усиновлення та визнання його недійсним обов'язковою є участь органу опіки і піклування».

Вступ у процес органів державної влади та місцевого самоврядування або залучення їх у процес за ініціативою суду оформляється ухвалою. Висновок органу державної влади чи органу місцевого самоврядування подається до суду в письмовій формі. Він складається на підставі попереднього вивчення матеріалів справи та дослідження, яке здійснюється органом державної влади або місцевого самоврядування і підписується керівником цього органу. Висновок указаних у ч. 3 ст. 56 ЦПК органів має важливе значення для правильного вирішення справи, але не є обов'язковим для суду. Водночас суд у рішенні має зазначити підстави, з яких він не погоджується із висновком.

Беручи участь у процесі для надання висновку у справі, органи державної влади й органи місцевого самоврядування не є ініціаторами порушення провадження у цій справі і, відповідно, мають менший обсяг процесуальних прав. Вони не можуть змінити предмет позову, підстави позову, уточнити позовні вимоги тощо, ці процесуальні права належать заявникам.

Органи державної влади, органи місцевого самоврядування, які беруть участь у цивільному процесі за власною ініціативою або залучені судом для надання висновку у справі, користуються процесуальними правами й обов'язками учасників справи на підставі ст. 43 ЦПК.

Учасі у цивільному процесі інших суб'єктів цивільних процесуальних відносин, а саме: фізичних та юридичних осіб, тобто профспілок, підприємств, установ чи організацій, можлива лише в одній формі – у випадках, установлених

законом, вони можуть звертатися до суду із заявами про захист прав, свобод та інтересів інших осіб або державних чи суспільних інтересів та брати участь у розгляді цих справ.

3. Процесуальний правовий статус органів та осіб, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб

Передумовою участі органів та осіб, передбачених ст. 56 ЦПК, в цивільному процесі в будь-якій із трьох форм є набуття ними цивільного процесуального правового статусу органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, і наявність цивільної процесуальної правосуб'єктності, яка передбачає цивільну процесуальну правоздатність і цивільну процесуальну дієздатність.

На відміну від учасників справи (позивача, відповідача, третьої особи), відповідні органи й особи повинні бути наділені спеціальною цивільною процесуальною правоздатністю, тобто здатністю мати цивільні процесуальні права й обов'язки органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб. Така цивільна процесуальна правоздатність настає з моменту виникнення у цих осіб відповідної компетенції або передбачених законом повноважень. Необхідною умовою такої участі є норми матеріального права, що передбачають випадки такої участі, тобто особи, перелічені ст. 56 ЦПК, можуть звернутися до суду із позовною заявою або беруть участь у процесі лише у випадках, чітко встановлених законом.

Так, в Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини спеціальна цивільна процесуальна правоздатність виникає з моменту призначення цієї особи на посаду Уповноваженого. «Здатність мати цивільні процесуальні права та обов'язки органу та особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб», виникає у Уповноваженого Верховною Радою України з прав людини тільки у визначених законом випадках, а саме – з моменту звернення до суду із позовною заявою на захист інтересів інших осіб.

Як зазначено в ст. 16 Закону України «Про Уповноваженого Верховною Радою України з прав людини», «дідзятися про порушення прав і свобод людини та громадянина Уповноважений Верховною Радою України може: 1) від громадян України, іноземців, осіб без громадянства чи їх представників; 2) від народних депутатів України; 3) за власною ініціативою».

Спеціальна цивільна процесуальна правоздатність мати цивільні процесуальні права й обов'язки «органу та особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб», притаманна також і прокурору, і виникає вона з моменту призначення особи на посаду та за умови, що прокурор за власною ініціативою звертається із заявою в інтересах інших осіб або бере участь у цивільній справі, якщо це передбачено законом. Аналіз норм статей Закону України «Про прокуратуру» свідчить про те, що держава в цьому Законі визначає основні завдання, покладені на прокурора в судовому процесі. Так, прокурор, який бере участь у розгляді справ у судах, додержуючись принципу незалежності суддів і підкорення їх тільки закону, сприяє виконанню вимог закону про всебічний, повний і об'єктивний розгляд справ та постановленню судових рішень, що ґрунтуються на законі.

Представництво прокурором інтересів громадянина або держави передбачене статтею 23, яка встановлює підстави такого представництва. У цивільній процесуальній літературі розрізняють загальні та спеціальні (конкретні) підстави участі прокурора в цивільному процесі.

Загальні підстави участі прокурора в суді визначені загалом п.6 ч.2 ст. 20; ч.3 ст. 23 Закону України «Про прокуратуру», згідно з якими «прокурор має право звернутися до суду із позовною заявою про захист прав і законних інтересів особи, невизначеного кола осіб, прав юридичних осіб, державних чи суспільних інтересів». Підставою представництва в суді інтересів громадянина, про що вже говорилося раніше, є його неспроможність через фізичний стан, недосягнення повноліття, похилий вік, недієздатність або обмежену дієздатність самостійно захистити свої порушені чи оспорювані права або реалізувати процесуальні повноваження. Наявність

зазначених підстав має бути підтверджена прокурором шляхом надання суду відповідних доказів. Щодо представництва інтересів держави, то підставою представництва в суді слугує наявність порушень або загрози порушень інтересів держави.

Представництво інтересів громадянина або держави може здійснюватися прокурором також на підставі заподіяння громадянину або державі шкоди внаслідок учинення кримінального правопорушення чи іншого суспільно небезпечного діяння, передбаченого законом про кримінальну відповідальність. Обираючи форму представництва, прокурор визначає, в чому полягає порушення або загроза порушення інтересів держави чи громадянина, обґрунтовує необхідність їх захисту.

З метою вирішення питання про наявність підстав для ініціювання перегляду судових рішень у справі, розглянутій без участі прокурора, вступ у розгляд справи за позовом (заявою, поданням) іншої особи прокурор має право знайомитися з матеріалами справи в суді, робити витяги з неї, отримувати копії документів, що знаходяться у справі.

Спеціальні (конкретні) підстави участі прокурора у цивільному процесі містяться в нормах матеріального права. Так, прокурор може звернутися до суду з вимогою про: визнання шлюбу недійсним (ст. 42 СК України) або неукладеним (ст. 48 СК України); позбавлення батьківських прав або відібрання дитини без позбавлення батьків батьківських прав (ст. 165 СК України, ч.2 ст. 170 СК України); скасування усиновлення або визнання його недійсним (ст. 240 СК України) відшкодування шкоди, завданої в результаті порушення законодавства про охорону навколишнього середовища і припинення екологічно небезпечної діяльності (ч.2 ст. 37 Закону України «Про охорону навколишнього середовища»), відшкодування втрат лісгосподарського виробництва, а також повернення самовільно або тимчасово зайнятих лісових ділянок, строк користування якими закінчився (п.14 ч.1 ст. 91 Лісового кодексу України).

Однак наявність перелічених вище норм закону як підстави ініціювання прокурором провадження у цивільній

справі носить імперативний характер. На участь у процесі впливає волевиявлення прокурора, тобто його бажання брати участь у розгляді цивільної справи, що порушується за його позовом. При цьому ініціатива прокурора не може бути будь-ким обмежена, тому варто погодитися з думкою науковців, які вважають, що прийняття прокурором рішення щодо необхідності ініціювання відкриття провадження у справі у кожному конкретному випадку є винятково його правом¹.

Звертаючись до суду з позовною заявою, прокурор не може бути позивачем у справі, тобто процесуальна правосуб'єктність прокурора не може зводитись до сторони позивача, оскільки стороною в процесі може бути лише особа, яка має у справі матеріально-правовий інтерес і щодо якої судове рішення може встановити наявність чи відсутність прав та обов'язків. На відміну від сторони прокурор у справі не має особистої матеріально-правової заінтересованості. Його інтерес носить державний (службовий), процесуальний характер. Прокурора не можна вважати позивачем у процесі, оскільки у такому випадку учасники справи або інші учасники судового процесу не змогли б заявити прокурору відвід, або до нього міг би бути пред'явлений зустрічний позов учасником справи.

Окрім Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини та прокурора, набути цивільного процесуального правового статусу органу та особи, яким законом надано право захищати, свободи чи інтереси інших осіб, можуть також визначені ч.1 ст. 56 ЦПК органи державної влади та органи місцевого самоврядування. Для виконання свого обов'язку їм теж треба мати спеціальну цивільну процесуальну правоздатність. Така спеціальна цивільна процесуальна правоздатність виникає в органів державної влади й органів

¹ Бичкова С.С. Цив. процес. правовий статус осіб, які беруть участь у справах позовного провадження: Монографія. К.: Атака, 2011. С.271; Дунас Т.О. Прокурор у цивільному процесі України: Сутність, завдання, повноваження: [навч. та наук. – практ. посібник для студ.юрид.вищ.навч.закл.] / Т.О.Дунас, М.В. Руденко: за ред.. М.В.Руденко: Х.: Харків юридичний, 2006. – 340с.; Гузе К. А. Представництво прокурором інтересів громадянина або держави в суді: монографія / К. А. Гузе. Харків : Право, 2016. 200 с.

місцевого самоврядування з моменту їх створення, що визначає їх компетенцію. На відміну від прокурора, який самостійно визначає підстави для представництва, органи державної влади, органи місцевого самоврядування уповноважені порушувати цивільні справи на захист прав, свобод чи інтересів інших осіб тільки у випадках, передбачених законом.

Так, згідно зі ст. 21 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», «громадські природоохоронні об'єднання мають право подавати до суду позови про відшкодування шкоди, заподіяної внаслідок порушення законодавства про охорону навколишнього природного середовища, у тому числі здоров'ю громадян і майну громадських об'єднань».

Відповідно до ст. 27 Закону України «Про рекламу» з метою захисту інтересів суспільства, держави, споживачів реклами і учасників рекламного ринку органи державної влади, зазначені у ст. 26 цього Закону, «можуть звертатися до суду з позовами про заборону відповідної реклами та її публічне спростування цими органами є: спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади у сфері захисту прав споживачів – щодо захисту прав споживачів; Антимонопольний комітет України – щодо дотримання законодавства про захист економічної конкуренції; Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення – щодо телерадіоорганізацій цих форм власності; Міністерство фінансів України – щодо реклами державних цінних паперів; Державна комісія з цінних паперів та фондового ринку – щодо реклами та фондового ринку. Структурні підрозділи з питань захисту прав споживачів, що створені органами місцевого самоврядування, мають право подавати до суду позовні заяви щодо захисту прав споживачів» (п.6 ч.1 ст. 28 Закону України «Про захист прав споживачів»).

Участь у справі органів опіки та піклування передбачена п.п. 1.3, 1.4 «Правил опіки і піклування». Так, «безпосереднє ведення справ з опіки та піклування у виконкомх районних (міських) рад покладено: відносно неповнолітніх – на відділ освіти; відносно осіб визнаних судом недієздатними чи обмежено дієздатними, - на відділ охорони здоров'я; відносно

дорослих дієздатних осіб, які потребують піклування за станом здоров'я, - на органи соціального захисту населення. У сільській місцевості і селищах ведення справ з опіки і піклування покладається на виконавчі комітети сільських і селищних рад».

«Участь органу опіки та піклування визнана законом обов'язковою незалежно від того, хто був ініціатором відкриття провадження у справі при розгляді судом спорів щодо участі одного з батьків у вихованні дитини, місце проживання дитини, позбавлення та поновлення батьківських прав, побачення з дитиною матері, батька, які позбавлені батьківських прав, відібрання дитини від особи, яка тримає її у себе не на підставі закону або рішення суду, управління батьками майном дитини, скасування усиновлення та визнання його недійсним» (ч.1 ст. 15 СК України).

Обов'язкова участь органу опіки і піклування передбачена також цивільним процесуальним законодавством у певних категоріях справ окремого провадження. Така участь є обов'язковою при розгляді справи про надання неповнолітній особі повної цивільної дієздатності (ст. 303 ЦПК); у справах про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи, визнання фізичної особи недієздатною та поновлення цивільної дієздатності фізичної особи (ч.1 ст. 299 ЦПК), наявність висновку органів опіки і піклування вимагається у справах про усиновлення (ч.1 ст.313 ЦПК).

Правом на звернення до суду в інтересах інших осіб наділені також фізичні та юридичні особи.

Так, правом звернутися до суду з вимогою про визнання батьківства наділена особа, яка утримує та виховує дитину (ч.3 ст. 128 СК України). Особа, яка утримує та виховує дитину, може звернутися також у справі про встановлення факту материнства (ч.2 ст. 132 СК України). Особа, в сім'ї якої проживає дитина, має право на звернення до суду з вимогою про позбавлення батьківських прав (ст. 165 СК України). Відповідно до ч.3 ст. 154 СК України, батьки мають право звернутися за захистом прав та інтересів дітей і тоді, коли згідно із законом діти самостійно можуть звернутися до суду за захистом.

Фізичні особи, які пред'являють позовні заяви «на захист прав, свобод чи інтересів інших осіб», набувають спеціальної цивільної процесуальної правоздатності з моменту набуття ними правового статусу особи, яка утримує та виховує дитину, або «особи, в сім'ї якої проживає дитина».

Визначені законом юридичні особи теж наділені спеціальною цивільною процесуальною правоздатністю як однією з передумов набуття цивільного процесуального правового статусу органу та особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб. Така правоздатність виникає у юридичних осіб з моменту їх державної реєстрації та за умови їх звернення до суду із позовною заявою у визначених законом випадках.

Згідно ст. 165 СК України, «правом на пред'явлення позовної заяви до суду у справах про позбавлення батьківських прав можуть заклади охорони здоров'я, навчальні або інші дитячі заклади, в якому перебуває дитина». У випадках передбачених ст. 29 Закону України «Про рекламу», «об'єднання громадян та об'єднання підприємств у галузі реклами мають право пред'явити позов до суду в інтересах рекламодавців, виробників і розповсюджувачів реклами у разі порушення їх прав, передбачених законодавством».

Окрім зазначеної цивільної процесуальної правоздатності, органи та особи для набуття цивільного процесуального правового статусу органу та особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, повинні ще мати цивільну процесуальну дієздатність, яка повинна бути повною, а за процесуальною формою як безпосередньою, так і опосередкованою¹.

Повна безпосередня цивільна процесуальна дієздатність - це здатність особисто здійснювати у суді цивільні процесуальні права та виконувати цивільні процесуальні обов'язки органу й особи, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб. Відповідно, повна

¹ Бичкова С.С. Цив. процес. правовий статус осіб, які беруть участь у справах позовного провадження: Монографія. К.: Атака. 2011. С.275.

опосередкована цивільна процесуальна дієздатність - це здатність здійснювати у судді цивільні процесуальні права і виконувати цивільні процесуальні обов'язки через представника.

Отже, щоб набути цивільного процесуального правовий статус органу та особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, установлені законом органи й особи, які звертаються до суду із позовними заявами та беруть участь у цих справах, повинні мати цивільну процесуальну правоздатність, а також повну безпосередню або опосередковану цивільну процесуальну дієздатність.

ТЕМА 11: ІНШІ УЧАСНИКИ СУДОВОГО ПРОЦЕСУ

- 1. Поняття інших учасників судового процесу**
- 2. Особи, які забезпечують підготовку та сприяють організаційно-технічному забезпеченню судового процесу**
- 3. Особи, які сприяють суду в розгляді цивільної справи**

1. Поняття інших учасників цивільного судочинства

У системі учасників судового процесу Глава 4 § 3 ЦПК виділяє самостійну групу «Інші учасники судового процесу». У науковій літературі цих суб'єктів цивільного судочинства характеризують як таких, що сприяють справедливому, неупередженому та своєчасному розгляду і вирішенню цивільних справ судом.

Для таких учасників судового процесу є характерним:

- є самостійним видом (групою, підвидом) учасників судового процесу поряд із учасниками справи та їхніх представників;

- відсутність юридичної заінтересованості в результатах розгляду і вирішення цивільної справи судом (рішення суду не впливає і не може вплинути у майбутньому на їх правових статус та не породжує для них правових наслідків судового рішення);

- у цивільному судочинстві мають процесуальну мету – здійснення організаційно-технічного забезпечення судового процесу або сприяння суду в розгляді і вирішенні справи (з'ясуванню обставин (фактів) справи і встановленні та дослідженні доказів). Відповідно зазначена група учасників судового процесу поділяється на:

- а) осіб, які забезпечують підготовку та сприяють організаційно-технічному забезпеченню судового процесу (помічник судді, секретар судового засідання, судовий розпорядник);

б) осіб, які сприяють розгляду і вирішенню цивільної справи по суті (свідки, експерти, експерт з питань права, перекладач, спеціаліст).

Участь судового розпорядника і секретаря судового засідання є обов'язковим у кожній цивільній справі позовного та окремого провадження. Участь другої підгрупи є факультативною (не обов'язковою) і залежить від обставин справи (фактів) та необхідних доказів у справі;

- для виконання своїх функцій наділяються процесуальними правами і обов'язками;

- приймають процесуальну участь переважно в судовому засіданні;

- кожен з інших учасників судового процесу має свою мету участі в судовому процесі та виконує спеціальні завдання.

2. Особи, які забезпечують підготовку та сприяють організаційно-технічному забезпеченню судового процесу

Помічник судді

Сучасне цивільне судочинство характеризується найбільш поширеною формою судового захисту прав, свобод та інтересів. Одночасно простежується тенденція не лише збільшення кількості цивільних справ, що розглядаються судами, а й їх ускладнення. Це вимагає від судді високої професійної підготовки, яка передбачає знання діючого законодавства, вміння його правильно застосувати, здійснювати необхідне тлумачення положень права, аналізувати судову практику, правильно оформляти рішення та інші процесуальні документи. У виконанні суддею такого обсягу роботи важливу допомогу надають помічники судді.

У ЦПК України помічника судді віднесено до групи «інших учасників судового процесу» (ст. 65 ЦПК України). На них покладаються функції, які пов'язані з організаційним забезпеченням роботи суду та судового процесу.

Кожний суддя суду загальної юрисдикції має помічника (помічників), правовий статус і умови діяльності якого визначаються Законом України «Про судоустрій і статус

суддів», Законом України «Про державну службу», ЦПК України, Положенням про помічника судді затвердженого Радою суддів України 18.05.2018 року № 21.

Помічник судді – це посадова особа, яка перебуває на державній службі, забезпечує виконання суддею відповідних повноважень та сприяє здійсненню правосуддя.

Помічник судді прикріплюється до апарату суду і призначається на посаду та звільняється з посади керівником апарату суду за поданням судді.

Помічником судді може бути громадянин України, який має вищу юридичну освіту і вільно володіє державною мовою. Для помічника судді Верховного Суду України претендент повинен також мати стаж професійної роботи в сфері права не менше трьох років (ч.2 ст. 157 Закону України «Про судоустрій і статус суддів»).

На помічника судді покладається основне завдання пов'язане із створенням умов для підготовки та організаційного забезпечення судового процесу. У частині 2 статті 66 ЦПК визначено наступні посадові обов'язки помічника судді до яких входять:

- брати участь в оформленні судових справ, за дорученням судді готувати проекти запитів, листів, інших матеріалів, пов'язаних із розглядом конкретної справи, виконавчих документів;
- здійснювати оформлення копій судових рішень для направлення сторонам у справі та іншим учасникам справи відповідно до вимог процесуального законодавства, контролювати своєчасність надсилання копій судових рішень;
- виконувати інші доручення судді, що стосуються організації розгляду судових справ.

Помічник судді за дорученням судді (головуючого у судовій колегії) може за відсутності секретаря судового засідання здійснювати його повноваження. Під час здійснення таких повноважень помічнику судді може бути заявлено відвід з підстав, передбачених цим Кодексом, для відводу секретаря судового засідання (ч. 3 ст. 66 ЦПК).

Секретар судового засідання

Секретар судового засідання входить до «Інших учасників судового процесу» і є обов'язковим учасником судового засідання у цивільній справі позовного та окремого провадження.

Метою участі секретаря судового засідання є забезпечення організаційних аспектів проведення судового засідання (наприклад, повідомлення про день, час, місце проведення судового засідання або проведення окремих процесуальних дій, здійснення виклику до суду учасників судового процесу та ін.) та забезпечує фіксування судового процесу відповідно до Глави 7 Розділу III ЦПК.

Секретар судового засідання - посадова особа апарату суду на яку покладаються обов'язки із здійснення організаційних аспектів судочинства та проведення технічної фіксації судового засідання.

Відповідно до статті 67 ЦПК основними процесуальними обов'язками секретаря судового засідання є:

- 1) здійснює судові виклики і повідомлення;
- 2) перевіряє, хто з учасників судового процесу з'явився в судове засідання, хто з учасників судового процесу бере участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції, і доповідає про це головууючому;
- 3) забезпечує контроль за повним фіксуванням судового засідання технічними засобами і проведенням судового засідання в режимі відеоконференції;
- 4) забезпечує ведення протоколу судового засідання;
- 5) забезпечує оформлення матеріалів справи;
- 6) виконує інші доручення головууючого, що стосуються розгляду справи.

Секретар судового засідання може уточнювати суть процесуальної дії з метою її правильного відображення в протоколі судового засідання.

Секретар судового засідання може виконувати обов'язки судового розпорядника у випадку його відсутності.

Секретарь судового засідання виконує розпорядження головуєчого судовим засіданням пов'язаних із підготовкою цивільної справи до судового розгляду і вирішення її по суті.

Судовий розпорядник

Іншим учасником судового процесу на якого покладаються основний обов'язок із створення належних умов для проведення судового засідання з конкретної цивільної справи є ***судовий розпорядник***.

Судовий розпорядник відповідно до статті 68 ЦПК виконує обов'язки, які фактично пов'язані з допомогою головуєчому в судовому засіданні, а саме:

- забезпечує належний стан залу судового засідання і запрошує до нього учасників судового процесу;
- з урахуванням кількості місць та забезпечення порядку під час судового засідання визначає можливу кількість осіб, які можуть бути присутні у залі судового засідання;
- оголошує про вхід і вихід суду із зали судового засідання та пропонує всім присутнім встати;
- слідкує за додержанням порядку особами, присутніми у залі судового засідання;
- виконує розпорядження головуєчого про приведення до присяги перекладача, експерта;
- під час судового засідання приймає від присутніх у залі учасників судового процесу документи та інші матеріали і передає до суду;
- запрошує до залу судового засідання свідків та виконує вказівки головуєчого щодо приведення їх до присяги;
- виконує інші доручення головуєчого, пов'язані зі створенням умов, необхідних для розгляду справи.

Перелік обов'язків судового розпорядника не є вичерпним і він зобов'язаний виконувати інші розпорядження головуєчого судовим засіданням, які пов'язані з належним порядком в залі судового засідання, виконання організаційних питань і підтримання належної дисципліни в залі судового засідання. Судовий розпорядник не має права застосовувати заходи процесуального примусу або притягувати до юридичної відповідальності осіб, присутніх в залі судового засідання або

до осіб, які намагаються проникнути в зал судового засідання без дозволу головуючого. Але вимоги судового розпорядника, пов'язані з виконанням обов'язків, зазначених у частині першій статті 68 ЦПК, є обов'язковими для учасників судового процесу та інших осіб, присутніх у залі судового засідання (ч. 2 ст. 68 ЦПК).

Скарги на дії чи бездіяльність судового розпорядника розглядаються судом у цьому самому процесі (ч. 3 ст. 68 ЦПК).

Наказом Державної судової адміністрації України від 20.07.2017 № 815 затверджено «Положення про порядок створення та діяльності служби судових розпорядників».

3. Особи, які сприяють суду в розгляді цивільної справи

Свідок

Згідно з статтею 65 ЦПК до складу інших учасників судового процесу відноситься свідок.

Відповідно до ч. 1 ст. 69 ЦПК «свідком може бути кожна особа, якій відомі будь-які обставини, що стосуються справи»¹.

Свідок це найпоширеніший учасник судового процесу, а його показання є одним із важливих засобів доказування в цивільному судочинстві (п. 3 ч.2 ст. 76 ЦПК), який використовується учасниками справи майже в кожній цивільній справі, що розглядається і вирішується судом в порядку цивільного судочинства.

Свідок – це фізична особа, яка правильно (об'єктивно) сприймає будь-які обставини цивільної справи і може правильно (достовірно) їх відтворювати і таким чином сприяти правильному вирішенню справи судом.

Для свідка в цивільному судочинстві є характерними ознаки:

- свідком може бути лише фізична особа незалежно від віку, статі, стану здоров'я, громадянства, національності, походження, віросповідання, посади, виконуваної роботи тощо, крім випадків перелічених в ст.ст. 70,71 ЦПК, яка особисто

¹ URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>

сприйняла інформацію або вона стала їй відома з інших джерел (наприклад, зі слів іншої фізичної особи, зі змісту документа тощо);

- основним завданням свідка є надання суду та учасникам судового процесу інформації про відомі йому обставини (факти) справи, що мають відношення до цивільної справи;

- відсутність юридичної заінтересованості у наслідках вирішення справи (рішення суду не впливає на права і обов'язки особи-свідка). Наявність не юридичної заінтересованості у свідка не є перешкодою для його участі в судовому процесі (в судовій практиці найчастіше приймають участь свідками особи, які є родичами, сусідами, знайомими, співробітниками, колегами по роботі тощо). Вид заінтересованості, підстави та її характер повинен з'ясувати суд;

- показання свідка не можуть замінятися іншим доказом тому, що це повідомлення про обставини (факти), які стали об'єктом особистого (як правило) сприйняття;

- фізична особа набуває процесуального статусу свідка з моменту залучення її до судового процесу (наприклад, позивач у своїй позовній заяві для підтвердження своїх обставин і вимог посилається на доказ – показання свідка (або свідків) або свідок залучається судом до судового засідання шляхом надіслання йому повістки-виклику (в порядку Глави 7 Розділу I ЦПК)) і перебувають в такому процесуальному статусі до завершення вирішення справи (набрання рішенням суду законної сили);

Показання свідка допускається у всіх випадках, окрім тих де необхідно підтвердження обставин (фактів) письмовою формою документа або нотаріальним посвідченням документа. Правило про допустимість доказів сформульоване в ч. 2 ст. 78 ЦПК визначає, що «обставини справи, які за законом мають бути підтверджені певними засобами доказування, не можуть підтверджуватися іншими засобами доказування».

В одній цивільній справі можуть брати участь свідками одна або декілька фізичних осіб. Кількість свідків у ЦПК, мінімальна чи максимальна, не встановлена. Необхідно керуватися у такому випадку правилом про достатність доказів сформульованого в статті 80 ЦПК.

Повідомлення свідком свого ставлення чи власної думки щодо значимості досліджуваної обставини (факта) доказової сили не мають.

Надання свідком інформації суду з власної ініціативи не допускається. Свідки залучаються до судового процесу учасниками справи (ч.5 ст. 81 ЦПК) або відповідно до ч.2 ст. 294 ЦПК в окремому провадженні суд може за власною ініціативою витребувати необхідні докази, у тому числі викликати і допитати свідка, якщо це необхідно для встановлення обставин справи.

На свідка стаття 69 ЦПК поклас процесуальні обов'язки і процесуальні права. Свідок *зобов'язаний* з'явитися до суду за його викликом у визначений час і дати правдиві показання про відомі йому обставини. За відсутності заперечень учасників справи свідок може брати участь в судовому засіданні в режимі відеоконференції. Суд може дозволити свідку брати участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції незалежно від заперечень учасників справи, якщо свідок не може з'явитися до суду через хворобу, похилий вік, інвалідність або з інших поважних причин.

У разі неможливості прибуття до суду та участі в судовому засіданні в режимі відеоконференції за викликом суду свідок *зобов'язаний* завчасно повідомити про це суд.

Свідок має *право* давати показання рідною мовою або мовою, якою він володіє, користуватися письмовими записами, відмовитися від давання показань у випадках, встановлених законом, а також на компенсацію витрат, пов'язаних з викликом до суду.

Не можуть (не підлягають) допиту як свідки, навіть за наявності їхньої особистої на це згоди:

1) недієздатні фізичні особи, а також особи, які перебувають на обліку чи на лікуванні у психіатричному лікувальному закладі і не здатні через свої фізичні або психічні вади правильно сприймати обставини, що мають значення для справи, або давати показання;

2) особи, які за законом зобов'язані зберігати в таємниці відомості, що були довірені їм у зв'язку з наданням професійної

правничої допомоги або послуг медіації під час проведення позасудового врегулювання спору, - про такі відомості;

3) священнослужителі - про відомості, одержані ними на сповіді віруючих;

4) судді та присяжні - про обставини обговорення в нарадчій кімнаті питань, що виникли під час ухвалення судового рішення, або про інформацію, що стала відома судді під час врегулювання спору за його участю;

5) інші особи, які не можуть бути допитані як свідки згідно із законом чи міжнародним договором, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, без їхньої згоди.

Особи, які мають дипломатичний імунітет, не можуть бути допитані як свідки без їхньої згоди, а представники дипломатичних представництв - без згоди дипломатичного представника.

У статті 71 ЦПК визначено випадки коли фізична особа **має право** відмовитися давати показання щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів (чоловік, дружина, батько, мати, вітчим, мачуха, син, дочка, пасинок, падчерка, брат, сестра, дід, баба, внук, внучка, усиновлювач чи усиновлений, опікун чи піклувальник, особа, над якою встановлено опіку чи піклування, член сім'ї або близький родич цих осіб), які можуть тягнути юридичну відповідальність для нього або таких членів сім'ї чи близьких родичів.

Особа, яка відмовляється давати показання, зобов'язана повідомити причини відмови.

Експерт

Відповідно до ч. 1 статті 72 ЦПК **експертом** може бути особа, яка володіє спеціальними знаннями, необхідними для з'ясування відповідних обставин справи. Нормативне визначення «спеціальні знання» відсутнє. Під «спеціальними знаннями» варто розуміти наукові, технічні, професійні та інші необхідні знання, які отримані особою під час навчання, практичної роботи у певній галузі (сфері) життєдіяльності (в галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла тощо) та можуть бути використані одночасно із науково-технічними засобами для

отримання необхідної інформації для встановлення наявності (або відсутності) обставини цивільної справи.

Основна функція експерта – це проведення судової експертизи, яка призначається судом (ухвалою) або він залучається для цього учасником справи (на основі договору) для надання обґрунтованих та об'єктивних відповідей на поставлені йому питання.

У статті 1 Закону України «Про судову експертизу» від 25 лютого 1994 року¹ надається поняття *судової експертизи* - це дослідження на основі спеціальних знань у галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла тощо об'єктів, явищ і процесів з метою надання висновку з питань, що є або будуть предметом судового розгляду.

Експертом може бути фізична особа, яка відповідає вимогам статей 10, 16, 17 Закону «Про судову експертизу», а саме: мати необхідні знання для надання висновку з досліджуваних питань, а судові експерти державних спеціалізованих установ мати відповідну вищу освіту, освітньо-кваліфікаційний рівень не нижче спеціаліста, які пройшли відповідну підготовку та отримали кваліфікацію судового експерта з певної спеціальності; внесений до державного реєстру атестованих судових експертів.

У статтях 12 і 13 Закону «Про судову експертизу» встановлені такі права та обов'язки експерта. Експерт має **право**:

1) подавати клопотання про надання додаткових матеріалів, якщо експертиза призначена судом або органом досудового розслідування або ознайомлюватися з матеріалами справи, що стосуються предмета судової експертизи;

2) вказувати у висновку експерта на виявлені в ході проведення судової експертизи факти, які мають значення для справи і з приводу яких йому не були поставлені питання;

3) з дозволу особи або органу, які призначили судову експертизу, бути присутнім під час проведення слідчих чи

¹ URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12#Text>

судових дій і заявляти клопотання, що стосуються предмета судової експертизи;

4) подавати скарги на дії особи, у провадженні якої перебуває справа, якщо ці дії порушують права судового експерта;

5) одержувати винагороду за проведення судової експертизи, якщо її виконання не є службовим завданням;

6) проводити на договірних засадах експертні дослідження з питань, що становлять інтерес для юридичних і фізичних осіб, з урахуванням обмежень, передбачених законом.

На експерт закон покладає **обов'язки**:

1) провести повне дослідження і дати обґрунтований та об'єктивний письмовий висновок;

2) на вимогу особи або органу, які залучили експерта, судді, суду дати роз'яснення щодо даного ним висновку;

3) заявляти самовідвід за наявності передбачених законодавством підстав, які виключають його участь у справі.

У статті 72 ЦПК закріплено процесуальні (галузеві) права і обов'язки експерта. Експерт має **право**:

1) ознайомлюватися з матеріалами справи;

2) заявляти клопотання про надання йому додаткових матеріалів і зразків, якщо експертиза призначена судом;

3) викладати у висновку експертизи виявлені в ході її проведення факти, які мають значення для справи і з приводу яких йому не були поставлені питання;

4) бути присутнім під час вчинення процесуальних дій, що стосуються предмета і об'єктів дослідження;

5) для цілей проведення експертизи заявляти клопотання про опитування учасників справи та свідків;

6) користуватися іншими правами, що надані Законом України «Про судову експертизу».

Експерт має право на оплату виконаної роботи та на компенсацію витрат, пов'язаних з проведенням експертизи і викликом до суду.

Призначений судом експерт може відмовитися від надання висновку, якщо надані на його запит матеріали

недостатні для виконання покладених на нього обов'язків. Заява про відмову повинна бути вмотивованою.

Експерт **забов'язаний**:

1. Експерт зобов'язаний дати обґрунтований та об'єктивний письмовий висновок на поставлені йому питання.
2. Експерт зобов'язаний з'явитися до суду за його викликом та роз'яснити свій висновок і відповісти на питання суду та учасників справи. За відсутності заперечень учасників справи експерт може брати участь в судовому засіданні в режимі відеоконференції.
3. Експерт не має права передоручати проведення експертизи іншій особі.

У передбачених законами України випадках експерт може бути притягнутий до кримінальної, адміністративної відповідальності, до нього можуть бути застосовані судом заходи процесуального примусу під час судового засідання у вигляді попередження і видалення із зали судового засідання (ст. 145 ЦПК).

Експерту в цивільному судочинстві може бути завлено відвід учасниками справи з підстав визначених у статті 36 ЦПК або він забов'язаний заявити самовідвід з підстав визначених у статті 39 ЦПК, який вирішується в порядку визначеного частиними 10,11 статті 40 ЦПК.

Експерт з питань права

У цивільному судочинстві у складі інших учасників судового процесу ЦПК виділяє експерта з питань права.

Експерт з питань права – це фізична особа, яка має науковий ступінь та є визнаним фахівцем у галузі права (ч. 1 ст. 73 ЦПК).

Для експерта з питань права в цивільному судочинстві є характерним:

- є субєктом цивільного судочинства і відноситься до інших учасників судового процесу (його участь у справі не є обов'язковою);
- повинен мати обов'язково наукову ступінь кандидата або доктора юридичних наук, а з недавнього часу доктор філософії / PhD (у галузі права) та доктор наук (у галузі права) і бути

визнаним фахівцем у галузі права (мати глибокі науково-теоретичні знання і науково-теоретичні погляди, які визнанні в науці як основоположні чи фундаментальні і підтримуються більшістю науковців певної галузі або представниками науки в цілому);

- експерт з питань права повинен здійснювати допомогу суду з питань, які потребують спеціальних теоретичних знань у певній галузі права. Якщо він не володіє необхідним обсягом знань він має право відмовитися від участі в судовому процесі (ч. 3 ст. 73 ЦПК);

- висновок експерта з питань права подається до суду учасником справи у двох випадках: з приводу застосування аналогії закону чи аналогії права (ч. 9 ст. 10 ЦПК); щодо тлумачення змісту змісту норм іноземного права згідно їх офіційним чи загальноприйнятим тлумаченням, практикою застосування і доктриною у відповідній іноземній державі ст. 114 ЦПК);

- експерт з питань права допускається до участі у справі або його висновок долучається до матеріалів справи за ухвалою суду (з цього моменту він набуває процесуального статусу експерта з питань права);

- висновок експерта з питань права не є доказом (ст. 115 ЦПК).

У якості експерта з питань права, або долучення його висновку до матеріалів справи, може виступати науковець іноземної держави.

Участь у судовому процесі експерта з питань права не слід розглядати в якості засобу впливу або обмеження незалежності, неупередженості суду чи суддів, які теж є фахівцями в галузі права і мають відповідну професійну компетентність. Необхідність залучення експерта з питань права може виникати у випадках: коли суддя не володіє достатніми знаннями у відповідній галузі права; є сумніви щодо вибору одного з варіантів необхідного рішення; володіє недостатнім обсягом правової аргументації; суперечливість законодавчих положень ускладнює використання аналогії права чи аналогії закону та в інших необхідних випадках.

Експерт з питань права має **право** знати мету свого виклику до суду, відмовитися від участі у судовому процесі, якщо він не володіє відповідними знаннями, а також право на оплату послуг та на компенсацію витрат, пов'язаних з викликом до суду (ч. 3 ст. 73 ЦПК). За відсутності заперечень учасників справи експерт з питань права може брати участь в судовому засіданні в режимі відеоконференції (ч. 2 ст. 73 ЦПК).

Експерт з питань права **зобов'язаний** з'явитися до суду за його викликом, відповідати на поставлені судом питання, надавати роз'яснення (ч. 2 ст. 73 ЦПК).

Спеціаліст

Згідно з частиною першою статті 74 ЦПК **спеціаліст** - це особа, яка володіє спеціальними знаннями та навичками, необхідними для застосування технічних засобів, і призначена судом для надання консультацій та технічної допомоги під час вчинення процесуальних дій, пов'язаних із застосуванням таких технічних засобів (фотографування, складання схем, планів, креслень, відбору зразків для проведення експертизи тощо).

Загальними процесуальними ознаками спеціаліста в цивільному судочинстві є:

- це особа, яка повинна володіти спеціальними знаннями (технічні, професійні та інші знання) і навичками (практичний досвід), необхідні для застосування технічних засобів (фотографування, складання схем, планів, креслень, відбору зразків для проведення експертизи тощо) або надання консультацій чи технічної допомоги у використанні таких технічних засобів;
- спеціаліст, як і експерт, застосовує свої спеціальні знання та навички але при цьому за власною ініціативою будь-яких досліджень спрямованих на з'ясування обставин (фактів) справи або з'ясування змісту норми права самостійно не проводить;
- сприяє (або забезпечує) правильність проведення судом процесуальної дії для вирішення питання про наявність (або відсутність) обставин (фактів), що мають значення для правильного вирішення справи (консультативна діяльність);

- спеціаліст не є заінтересованою у наслідках вирішення справи особою (наслідки судового рішення не поширюються на спеціаліста);
- виконує дві функції, які виступають процесуальними формами його участі: надання письмових або усних консультацій суду з питань, які потребують спеціальних (не правових) знань або надає допомогу технічного характеру. Допомога та консультації спеціаліста не замінюють висновок експерта (ч. 2 ст. 74 ЦПК);
- призначається (залучається) до процесу ухвалою суду (з цього моменту набуває процесуального статусу спеціаліста). Спеціаліст за власною ініціативою не має права вступити у судовий процес;
- у статтях 38, 39 ЦПК закріплено підстави для відводу (самовідводу) спеціаліста, а процесуальний порядок вирішення цього питання врегульовано частинами 10, 11 статті 40 ЦПК;
- спеціаліст може бути притягнутий судом до юридичної відповідальності і до нього можуть бути застосовані заходи процесуального примусу передбачені статтею 145 ЦПК (попередження і видалення із залу судового засідання).

Потреба у залученні спеціаліста судом може виникати при проведенні огляду доказів за їх місцезнаходженням (ст. 85 ЦПК), огляду речових доказів, що швидко псуються (ст. 86 ЦПК), дослідженні доказів у судовому засіданні (ст. 229 ЦПК), дослідженні речових та електронних доказів (ст. 237 ЦПК) тощо.

На спеціаліста покладаються процесуальні **обов'язки**: з'явитися до суду за його викликом, відповідати на поставлені судом питання, надавати консультації та роз'яснення, у разі потреби надавати суду іншу технічну допомогу. За відсутності заперечень учасників справи спеціаліст може брати участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції (ч. 3 ст. 74 ЦПК). На спеціаліста ЦПК покладає й інші обов'язки (наприклад, заявити самовідвід за наявності підстав визначених статтею 38 ЦПК).

Спеціаліст наділяється процесуальними **правами**: знати мету свого виклику до суду, відмовитися від участі у судовому процесі, якщо він не володіє відповідними знаннями та

навичками, звертати увагу суду на характерні обставини чи особливості доказів, а також право на оплату виконаної роботи та на компенсацію витрат, пов'язаних з викликом до суду (ч. 4 ст. 74 ЦПК).

Перекладач

Відповідно до положень частини першої статті 75 ЦПК ***перекладачем*** в цивільному судочинстві може бути особа, яка вільно володіє мовою, якою здійснюється цивільне судочинство, та іншою мовою, знання якої необхідне для усного чи письмового перекладу з однієї мови на іншу, а також особа, яка володіє технікою спілкування з глухими, німими чи глухонімими.

До основних процесуальних особливостей перекладача відносяться:

- перекладачем може бути повнолітня, дієздатна фізична особа, яка вільно володіє українською мовою, іншою іноземною мовою (або декількома мовами) знання якої необхідне для здійснення усного або письмового перекладу з однієї мови на іншу, а також особа яка володіє технікою спілкування з глухими, німими чи глухонімими (згідно з частиною 2 статті 75 ЦПК). Участь такого перекладача є обов'язковою при розгляді справи, одним із учасників якої є особа з порушенням слуху. Кваліфікація такого перекладача підтверджується відповідним документом, виданим у порядку, встановленому законодавством);
- перекладач допускається до участі в цивільному судочинстві ухвалою суду, яка постановляється за заявою (письмова або усна форма) учасника справи або призначається судом з власної ініціативи (ч. 2 ст. 75 ЦПК);
- перекладач повинен володіти достатніми спеціальними лінгвістичними знаннями (для правильного перекладу) і це повинно підтверджуватися відповідним документом про отримання належної освіти (наявність диплома про вищу освіту не нижче рівня спеціаліста за відповідною спеціальністю, свідоцтва про здачу відповідного кваліфікаційно-атестаційного іспиту тощо), володіти вмінням швидко здійснювати правильний переклад юридичної термінології. Наявність практичного досвіду роботи не є обов'язковим;

- перекладач повинен здійснювати, як усний переклад, так і письмовий (клопотання, заяви, заперечення, пояснення, відзиви, аргументи, міркування учасників справи);
- в одній судовій справі можуть приймати участь декілька перекладачів;
- перекладач підлягає відводу або самовідводу за наявності підстав визначених у статтях 38 та 39 ЦПК і це вирішується в порядку врегульованому частинами 10 і 11 статті 40 ЦПК;
- за результатами своєї діяльності перекладач може бути притягнутий судом до юридичної відповідальності (адміністративної, кримінальної) і до нього можуть бути судом застосовані заходи процесуального примусу у вигляді попередження. У разі повторного порушення перекладачем порядку в залі судового засідання суд оголошує перерву і надає час для його заміни (ст. 145 ЦПК).

На перекладача покладаються процесуальні права та процесуальні обов'язки. Перекладач *зобов'язаний* з'явитися до суду за його викликом, здійснювати повний і правильний переклад, посвідчувати правильність перекладу своїм підписом на процесуальних документах, що вручаються сторонам у перекладі на їхню рідну мову або мову, якою вони володіють. За відсутності заперечень учасників справи перекладач може брати участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції (ч. 3 ст. 75 ЦПК).

Перекладач має *право* задавати питання з метою уточнення перекладу, відмовитися від участі у цивільному процесі, якщо він не володіє достатніми знаннями мови, необхідними для перекладу, а також на оплату виконаної роботи та на компенсацію витрат, пов'язаних із викликом до суду (ч. 4 ст. 75 ЦПК).

ТЕМА 12: ПРОЦЕСУАЛЬНІ СТРОКИ

1. Поняття, значення та види процесуальних строків
2. Обчислення процесуальних строків, зупинення, поновлення та продовження процесуальних строків

1. Поняття, значення та види процесуальних строків

Судова форма захисту є найбільш ефективною та досконалою в механізмі захисту прав, свобод, інтересів особи, інтересів держави та суспільства. Ефективність захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів залежить від його своєчасності. Саме тому чинне законодавство виділяє як одне із завдань цивільного судочинства своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ (ч. 1 ст. 2 Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України)). Надзвичайно важливою вимогою є те, щоб цивільне судочинство здійснювалось не лише правильно, а й своєчасно. З метою досягнення цього завдання і встановлюються цивільні процесуальні строки в цивільному судочинстві (р. I гл. 6 ЦПК України). Фіксація та чітке дотримання процесуальних строків судом та учасниками судового процесу є гарантією здійснення останніми своїх суб'єктивних процесуальних прав, а також умовою ефективності здійснення цивільного судочинства¹.

Підвищення ефективності правосуддя – один із пріоритетних напрямів стратегічного розвитку України. З цією метою була розпочата судова реформа, мета якої – формування такої судової системи, яка відповідатиме стандартам і передовим практикам Європейського Союзу, працюватиме продуктивно, скоординовано, оперативно і, як наслідок, –

¹Татулич І. Ю. Процесуальні строки як гарантія здійснення ефективного цивільного судочинства. *Сучасні виклики та актуальні проблеми судової реформи в Україні: Матеріали IV Міжнар. наук.-практ. конф.* (Чернівці, 16 жовтня 2020 р.); [редкол.: О. В. Щербанюк (голова), Л. Г. Бзова (відпов. секр.) та ін.]. Київ: Видавництво ВАІТЕ, 2020. С. 270–274. (С. 270)

ефективно¹. Вимога своєчасності знайшла своє нормативне закріплення і в п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, яка закріплює право кожного на справедливий і публічний судовий розгляд справи в розумний строк. Постанова Пленуму Верховного Суду України від 1.04.1994 року № 3 «Про строки розгляду судами України кримінальних і цивільних справ» також звертає увагу суддів на необхідність підвищення особистої відповідальності за своєчасний і якісний розгляд судових справ. Згідно зі ст.7 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» кожному гарантується захист його прав, свобод та інтересів у розумні строки. Отже, для виконання завдань цивільного судочинства щодо своєчасності розгляду цивільних справ важливе не тільки встановлення процесуального порядку здійснення правосуддя у цивільних справах, а й чітка регламентація часових меж здійснення судочинства.

Крім своєчасності розгляду та вирішення судом цивільних справ, **значення процесуальних строків** у тому, що вони є засобом впливу на поведінку несумлінних учасників процесу, що перешкоджають своїми діями або бездіяльністю своєчасному і правильному їх вирішенню; забезпечують суб'єктам цивільних процесуальних правовідносин можливість належно підготуватися і виконати процесуальні дії; наявність процесуальних строків у процесуальному законодавстві покликане сприяти стабільності, ясності і визначеності правовідносин між сторонами; строки є процесуальними юридичними фактами, що забезпечують єдність і розвиток процесу в конкретній справі.

Функції процесуальних строків: а) *забезпечувальна* – строки сприяють своєчасному розгляду справи; б) *оптимізуюча* – строки створюють спеціальний часовий режим для відправлення правосуддя; в) *гарантуюча* – строки покликані підвищувати реальність і оперативність судового захисту;

¹Про Стратегію реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015-2020 роки: Указ Президента від 20 трав. 2015 р. № 276/2015. Урядовий кур'єр. 2015. № 92.

г) *стабілізує* – строки забезпечують визначеність цивільних процесуальних правовідносин.

Процесуальні строки – період часу, встановлений законом або судом, протягом якого повинна бути вчинена процесуальна дія судом та учасниками судового процесу. **Процесуальні строки класифікують за такими підставами:**

1. За способом встановлення:

1) *встановлені законом* – строки, які закріплені в нормах ЦПК України і не можуть змінюватися суб'єктами цивільних процесуальних відносин. До них належать: (ч. 1 ст. 205 ЦПК); (ст. 371 ЦПК); (ч. ст. 407 ЦПК);

2) *визначені судом* – строки, які не закріплені в законодавстві, зумовлені конкретними обставинами справи. До них відносять: (ч. 7 ст. 178 ЦПК); (ч. 4 ст. 180 ЦПК); (ч. 4 ст. 181 ЦПК).

2. Залежно від суб'єкта вчинення процесуальних дій:

1) *строк, встановлені для суду (судді)* – завжди встановлюються законом (ч. 1 ст. 167 ЦПК); (ч. 5 ст. 185 ЦПК); (ч. 6 ст. 187 ЦПК);

2) *строки для здійснення процесуальних дій учасниками процесу* – визначаються в законі або встановлюються судом (суддею): (ч. 6 ст. 165 ЦПК); (ч. 7 ст. 187 ЦПК); (ч. 2 ст. 284 ЦПК).

3. За чіткістю визначення:

1) *абсолютно визначені*: (ч. 5 ст. 116 ЦПК); (ч. 1 ст. 249 ЦПК); (ч. 1 ст. 349 ЦПК);

2) *відносно визначені*: (ч. 2 ст. 118 ЦПК); (ч. 5 ст. 128 ЦПК); (ч. 1 ст. 153 ЦПК);

3) *невизначені*: прикладом є розумний строк (ч. 2 ст. 121 ЦПК).

4. За характером вчинюваних процесуальних дій:

1) *строки відкриття провадження у справі*: (ч. 1 ст. 187 ЦПК);

2) *строки підготовчого провадження*: (ч. 3 ст. 189 ЦПК);

3) *строки розгляду справи по суті*: (ст. 210 ЦПК);

4) *строки перегляду судових рішень*: (ч. 1 ст. 354 ЦПК); (ч. 1 ст. 390 ЦПК); (ст. 424 ЦПК);

5) *строки у виконавчому провадженні*: (ч. 3 ст. 432 ЦПК); (ч. 2 ст. 435 ЦПК); (ч. 3 ст. 438 ЦПК).

5. За способом обчислення:

- 1) строки, що обчислюються годинами: (ч. 1 ст. 341 ЦПК); (ч. 2 ст. 344 ЦПК);
- 2) строки, що обчислюються днями: (ч. 8 ст. 141 ЦПК); (ч. 2 ст. 196 ЦПК); (ч. 1 ст. 473 ЦПК);
- 3) строки, що обчислюються місяцями: (ч. 2 ст. 300 ЦПК); (ч. 6 ст. 454 ЦПК);
- 4) строки, що обчислюються роками: (ч. 6 ст. 300 ЦПК); (ст. 336 ЦПК); (ч. 2 ст. 424 ЦПК);
- 5) строки, що визначаються вказівкою на подію, яка повинна неминуче настати: (ч. 3 ст. 49 ЦПК); (ч. 2 ст. 51 ЦПК); (ч. 1 ст. 53 ЦПК).

Законодавець у п. 10 ч. 3 ст. 2 ЦПК серед основних засад цивільного судочинства закріплює розумність строків розгляду справи судом і, крім того, зобов'язує суд установлювати розумні строки для вчинення процесуальних дій (ч. 1 ст. 121 ЦПК). Діючий ЦПК України у ч. 2 ст. 121 ЦПК України закріплює визначення розумного строку: «Строк є розумним, якщо він передбачає час, достатній, з урахуванням обставин справи, для вчинення процесуальної дії, та відповідає завданню цивільного судочинства». Поняття «розумний строк» судового розгляду є, на думку вітчизняного вченого-процесуаліста В. В. Комарова, одним із основних, базових складових елементів права на справедливий судовий розгляд, яке автор вважає найбільш розробленою категорією в прецедентній практиці Європейського суду з прав людини¹.

Відповідно до тлумачення ЕСПЛ положень п. 1 ст. 6 Конвенції у цивільних справах, перебіг провадження для цілей ст. 6 Конвенції розпочинається з моменту подання позову і закінчується винесенням остаточного рішення у справі (Лист Верховного Суду України від 25.01.2006 р. «Щодо перевищення розумних строків розгляду справи»). З урахуванням практики Європейського суду з прав людини *критеріями розумних строків у цивільних справах є*: а) правова та фактична складність

¹Курс цивільного процесу: підручник / В. В. Комаров, В. А. Бігун, В. В. Баранкова та ін.; за ред. В. В. Комарова. Х. : Право, 2011. 1352 с. (С. 75)

справи. Оцінюючи правову та фактичну складність справи, треба враховувати, зокрема, наявність обставин, що утруднюють розгляд справи; кількість співпозивачів, співвідповідачів та інших учасників процесу; необхідність проведення експертиз та їх складність; необхідність допиту значної кількості свідків; участь у справі іноземного елемента та необхідність з'ясування і застосування норм іноземного права. А така обставина, як розгляд цивільної справи судами різних інстанцій, не може сама по собі свідчити про її складність¹; б) поведінка заявника, а також інших осіб, які беруть участь у справі (учасників справи), інших учасників процесу (інших учасників судового процесу); в) поведінка органів державної влади (насамперед суду); г) характер процесу та його значення для заявника.

Постанова Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ № 11 від 17 жовтня 2014 р. «Про деякі питання дотримання розумних строків розгляду судами цивільних, кримінальних справ і справ про адміністративні правопорушення» до складності справ відносить: обставини, що утруднюють розгляд; кількість співпозивачів, співвідповідачів та інших учасників процесу; проведення експертиз; допит свідків; участь у справі іноземного елемента і необхідність з'ясування та застосування норм іноземного права. Зокрема, затягування строків розгляду спорів може відбуватися також у наслідок несвоєчасного проведення судових експертиз. ЄСПЛ зобов'язує суддів слідкувати за проведенням цих експертиз. У рішенні по справі «*Капуано проти Італії*» ЄСПЛ зазначив, що «експерти працюють в межах судового розгляду, який контролюється суддею. Він залишається відповідальним за підготовку справи до судового розгляду та швидкий хід процесу». Схожу позицію ЄСПЛ висловив у справі «*Яворська проти України*», в якій Уряд заявляв, що не є відповідальним за ті затримки, що були

¹Про деякі питання дотримання розумних строків розгляду судами цивільних, кримінальних справ і справ про адміністративні правопорушення: постанова Пленуму Вищ. спеціаліз. суду України з розгляду цивіл. і кримінал. справ № 11 від 17 жовт. 2014 р. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0011740-14#Text>

спричинені у зв'язку з проведенням експертиз, які призначалися за клопотанням сторін. Однак ЄСПЛ нагадав, що заявницю не може бути звинувачено в тому, що вона використовувала різні процесуальні можливості, які їй надавались відповідно до національного законодавства. А експерт, який є незалежним при складанні експертного висновку, все ж таки перебуває під контролем суду, що здійснюється з метою проведення експертизи в рамках закону (*Рішення ЄСПЛ у справі «Яворська проти України» від 15 листопада 2007 року // URL: [https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_318.](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_318)*)

2. Обчислення процесуальних строків, зупинення, поновлення та продовження процесуальних строків

Законодавець у ст. 122 ЦПК зазначає, що «строки, встановлені законом або судом, обчислюються роками, місяцями і днями, а також можуть визначатися вказівкою на подію, яка повинна неминуче настати». Крім того, вказано, що перебіг процесуального строку починається з *наступного дня* після відповідної календарної дати або настання події, з якою пов'язано його початок (ст. 123 ЦПК). Законодавець розкриває питання закінчення процесуальних строків. Так, у ст. 124 ЦПК передбачено, що: «строк, обчислюваний роками, закінчується у відповідні місяць і число останнього року строку. Строк, обчислюваний місяцями, закінчується у відповідне число останнього місяця строку. Якщо закінчення строку, обчислюваного місяцями, припадає на такий місяць, що відповідного числа не має, строк закінчується в останній день цього місяця. Якщо закінчення строку припадає на вихідний, святковий чи інший неробочий день, останнім днем строку є перший після нього робочий день. Перебіг строку, закінчення якого пов'язане з подією, яка повинна неминуче настати, закінчується наступного дня після настання події. Останній день строку *триває до 24 години*, але коли в цей строк слід було вчинити процесуальну дію в суді, де робочий час закінчується раніше, строк закінчується в момент закінчення цього часу. Строк не вважається пропущеним, якщо до його закінчення

заява, скарга, інші документи чи матеріали або грошові кошти здані на пошту чи передані іншими відповідними засобами зв'язку».

Процесуальне законодавство закріплює *наслідки пропущення процесуальних строків*: 1) учасники судового процесу втрачають право на вчинення процесуальної дії із закінченням строку; 2) документи, які подані після закінчення процесуальних строків, залишаються без розгляду, крім випадків, передбачених ЦПК України; 3) учасників справи, зобов'язаних виконувати ухвалу суду стосовно здійснення ними процесуальних дій (явка до суду; подача письмових і речових доказів; пред'явлення витребуваних доказів) не звільняє від виконання покладених на них обов'язків і є підставою для вжиття заходів процесуального примусу; 4) порушення судом процесуального строку не припиняє його права й обов'язку вчинити певну процесуальну дію. У постанові Пленуму Верховного Суду України від 1 квітня 1994 р. «Про строки розгляду судами України цивільних і кримінальних справ» було зазначено, що навмисне порушення процесуального закону чи несумлінність, які спричинили несвоєчасний розгляд і тяганину при розгляді кримінальних або цивільних справ та істотно обмежили права і законні інтереси громадян, потрібно розглядати з урахуванням конкретних обставин як неналежне виконання професійних обов'язків судді.

Зупинення процесуальних строків. У ст. 125 ЦПК закріплено, що: «зупинення провадження у справі зупиняє перебіг процесуальних строків». У процесуальному законодавстві закріплено обов'язокі право суду зупинити провадження у справі (ст. 251, 252 ЦПК України). Дане питання оформляється шляхом постановлення ухвали. Відновлення провадження у справі тягне за собою продовження процесуальних строків (ст. 125 ЦПК); (*Ухвала Деснянського районного суду м. Києва від 17 березня 2021 року у справі № 760/24141/19/ Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95689394>; Ухвала Деснянського районного суду міста Києва від 21 січня 2021 року у справі № 754/9036/20/ Єдиний державний реєстр судових*

рішень. URL:https://reyestr.court.gov.ua/Review/94300108).
Правові висновки щодо необхідності зазначення обґрунтування зупинення провадження у справі та необхідності дотримання розумних строків розгляду справи зазначені у Постанові Верховного Суду у справі № 308/5006/16-ц від 27.02.2019 року та у Постанові Верховного Суду у справі № 1522/27468/12 від 07.11.2018 року.

Поновлення та продовження процесуальних строків (ст. 127 ЦПК) . Однією з гарантій реалізації принципу гуманізму в цивільному судочинстві наділення учасників справи правом на подання заяв про поновлення чи продовження процесуальних строків у випадку пропуску їх з поважних причин. Суд, розглядаючи дані заяви учасників, своєю ухвалою задовольняє чи відмовляє в задоволенні даних клопотань (*Ухвала Оболонського районного суду м. Києва від 15.02.2021 р. у справі № 756/61/20/ Єдиний державний реєстр судових рішень. URL:https://reyestr.court.gov.ua/Review/95263260; Ухвала Подільський районний суд м. Києва від 26 лютого 2021 року у справі № 758/14279/20/ Єдиний державний реєстр судових рішень. URL:https://reyestr.court.gov.ua/Review/95268646).*

Указаним двом інститутам притаманні як спільні, так і відмінні риси. Зокрема, *спільним є:* - продовження та поновлення процесуальних строків здійснюється за заявою учасника справи; - причини пропуску строку мають бути поважними; - учасник не звільняється від обов'язку вчинити відповідну процесуальну дію у випадку пропуску строку, встановленого законом або судом; - з питань поновлення або продовження процесуального строку судом постановляється ухвала; - суд постановляє ухвалу у випадку відмови у поновленні або продовженні процесуального строку, яка *не пізніше наступного дня* з дня її постановлення надсилається особі, яка звернулася із відповідною заявою. Таку ухвалу може бути оскаржено. *Відмінне:* - строк, встановлений законом, підлягає поновленню, тоді як строк, встановлений судом, може бути продовжений, за заявою учасника справи, поданою до закінчення цього строку, чи з ініціативи суду; - якщо заява про поновлення процесуального строку, розглядається судом, у

якому належить вчинити процесуальну дію, стосовно якої пропущено строк, то заява про продовження процесуального строку, встановленого судом, – судом, який встановив строк, про що учасники справи не повідомляються; - поновленню підлягають строки, які вже пропущені з поважної причини, а продовженню підлягають строки, час дії яких ще не закінчився; - із поданням заяви про поновлення процесуального строку одночасно має бути вчинена процесуальна дія (подана заява, скарга, документи тощо), стовно якої пропущено строк.

Отже, недотримання процесуальних строків судом і учасниками судового процесу під час розгляду та вирішення цивільної справи порушуватиме конституційне право громадян на судовий захист, негативно впливатиме на ефективність правосуддя й авторитет судової влади.

ТЕМА 13: СУДОВІ ВИКЛИКИ І ПОВІДОМЛЕННЯ

1. **Поняття та види судових повісток**
2. **Порядок вручення судових повісток**
3. **Процесуальні наслідки для учасників судового процесу, спричинені неотриманням ними судових викликів і повідомлень**

1. Поняття та види судових повісток

Завдання ефективного та справедливого судового розгляду справ, передбачені ст. 6 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, вимагають від держав, щоб національні процесуальні системи були чіткими і логічними. Їх виконання досягається за допомогою процесуальних принципів гласності, відкритості, диспозитивності, усності, змагальності та рівності сторін у цивільному судочинстві, у змісті яких виокремлюється питання належного інформування учасників судового процесу про дату, час, місце розгляду судової справи чи виконання процесуальної дії у вигляді виклику або повідомлення. Це свого роду дії суду, спрямовані на забезпечення безпосередньої участі осіб у розгляді цивільної справи, адже, відповідно до ч. 5 ст. 4 ЦПК. «жодна особа не може бути позбавлена права на участь у розгляді своєї справи у визначеному цим Кодексом порядку»¹.

З позиції ЄСПЛ, вважає Я. Берназюк, навіть «бажання зекономити час і прискорити провадження не обґрунтовує невиконання такого фундаментального принципу, як право на змагальні провадження (Nideröst-Huber v. Switzerland (Нідерьост-Хубер проти Швейцарії), заява №104/1995/610/698, п. 30). Застосовуючи зазначений підхід, Верховний Суд у постанові від 3.10.2018 р. у справі №134/18/13-ц, виходив також з того, що у п. 1 ст. 6 Конвенції гарантується «процесуальна»

¹ Цивільний процесуальний кодекс України: Закон від 18.03.2004 р. № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>

справедливість, тобто змагальні провадження, у процесі яких у суді на рівних засадах заслуховуються аргументи сторін (рішення «Star Cate Epilekta Gevmata and Others v. Greece» №54111/07); справедливість проваджень завжди оцінюється їх розглядом загалом для того, щоб окрема помилка не порушувала справедливість усього провадження (рішення «Mirolubovs and Others v. Latvia», №798/05, №103)¹). У справі «Schmidt v. Latvia» у рішенні від 27.04.2017 р. ЄСПЛ визнав порушення права на справедливий суд і доступу до суду, оскільки судовий розгляд відбувся без повідомлення Заявниці, яка стверджувала, що не отримувала вимоги позивача чи повісток до слухань за її відомим місцем проживання. У зв'язку з чим вона не знала про процедуру розлучення² і не змогла себе захистити. Тому саме на суд покладається обов'язок повідомити про слухання справи сторони для їхньої можливості реалізувати право на явку до суду і надання пояснень. Коли ж суд викликає сторони у судові засідання, то виклик має відбуватися так, щоб сторони знали не лише про дату, час і місце проведення судового засідання, але й мали достатньо часу, щоб устигнути підготуватися до справи та мати час для прибуття до суду. У справі «Надточій проти України» (заява № 7460/03) ЄСПЛ указав, що «кожна сторона повинна мати розумну можливість представляти свою сторону в умовах, які не ставлять її в суттєво менш сприятливе становище в порівнянні з опонентом»³. У вказаних рішеннях ЄСПЛ підкреслив важливість процесуального механізму належного повідомлення/виклику учасників справи як необхідної та важливої умови забезпечення

¹ Берназюк Я. Міжнародні стандарти дотримання принципу змагальності в судовому процесі. *Судебно-юридическая газета*, 2019. 11 вересня. URL: https://sud.ua/ru/news/blog/149910-mizhnarodni-standarti-dotrimannya-printsipuzmagalnosti-v-sudovomu-protsesi?fbclid=IwAR0Kbfm0UErhKQa1vbQLqVjjsvOpU7cdr5hXqs_r591GzJFJ1xgjn09C80g

² ЄСПЛ. Рішення у справі «Schmidt v. Latvia» від 27 квітня 2017 р. (Заява № 22493/05). URL: <https://jurisprudencia.mpd.gov.ar/Jurisprudencia/Schmidt%20v.%20Letonia.pdf>

³ ЄСПЛ. Рішення у справі «Надточій проти України» від 15 травня 2008 р. (Заява № 7460/03). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_404#Text

та реалізації завдань і принципів правосуддя. Ці положення слід застосовувати й до повідомлення чи виклику всіх учасників судового процесу (звичайно, окрім секретаря судового засідання, судового розпорядника і помічника судді), а не лише до сторін спору.

Отже, надсилання (вручення) учасникам судового процесу судових викликів і повідомлень має мету:

- 1) завчасно і належно повідомити учасників цивільної справи про дату, час і місце судового засідання за їх участю;
- 2) створити умови для належної підготовки, вчасної та повноцінної участі учасників справи у розгляді та вирішенні цивільної справи за їх участю;
- 3) повідомити про обов'язковість/необов'язковість участі учасників цивільної справи у розгляді та вирішенні цивільної справи.

Правила судових викликів і повідомлень містяться у ст. ст. 128-132 глави 7 розділу I ЦПК.

Положення ст. 128 ЦПК передбачають два види засобів інформування суб'єктів цивільного процесу, що зумовлено різним ступенем імперативності припису суду про явку учасника судового процесу в судове засідання, характером передаваної інформації та процесуальним статусом адресата. Судові повістки поділяються на: 1) судові повістки про виклик; 2) судові повістки-повідомлення.

Відповідно до ч. 1 ст. 128 ЦПК, «суд викликає учасників справи у судове засідання або для участі у вчиненні процесуальної дії, якщо визнає їх явку обов'язковою»¹. Крім цього, ч. 9 ст. 128 ЦПК передбачено право суду викликати у судове засідання таких учасників справи: свідка, експерта, перекладача та спеціаліста.

Судовий означає «...яким відає суд» (Великий тлумачний словник сучасної української мови. – С. 1213), а «виклик» тлумачиться як «...прохання або вимога з'явитися куди-небудь» (Великий тлумачний словник сучасної української

¹ Цивільний процесуальний кодекс України: Закон від 18.03.2004 р. № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>

мови. – С. 96). Виклик є імперативним приписом, вимогою суду до учасника процесу про обов'язкову особисту явку у судові засідання, оскільки від цього залежить рух цивільної справи. Наприклад, відповідно до п. 5 ч. 2 ст. 223 ЦПК, суд може визнати обов'язковою участь у судовому засіданні сторони, яка подала заяву про розгляд справи за її відсутності, для надання особистих пояснень. Для цього суд має право відкласти розгляд справи. Якщо особа проігнорує вимогу про виклик або не повідомить суд про поважні причини неможливості прибуття до суду, то ЦПК містить перелік процесуальних норм, які визначають для такої особи відповідні наслідки. Зокрема, суд має право розглянути справу по суті за наявними матеріалами (п. 1 ст. 223 ЦПК), ухвалити заочне рішення (ст. 280 ЦПК), вжити заходи процесуального примусу у вигляді приводу свідка (ст. 147 ЦПК) або штрафу (ст. 148 ЦПК), оголосити в розшук відповідача (ст. 132 ЦПК) та ін.

Отже, **судовий виклик** – це процесуальна дія суду, яка вчиняється судом до учасників судового процесу в разі визнання їх явки у судові засідання чи для вчинення процесуальної дії у суді обов'язковою шляхом вручення судової повістки про виклик з таким розрахунком, щоб особа, яка викликається, мала достатньо часу для підготовки до судового розгляду справи і явки в суд, але не пізніше ніж за п'ять днів до судового засідання.

Відповідно до ч. 2 ст. 128 ЦПК: «суд повідомляє учасників справи про дату, час і місце судового засідання чи вчинення відповідної процесуальної дії, якщо їх явка є необов'язковою»¹.

Що ж до повідомлення – то це дія за значенням повідомити, повідомляти і повідомлятися, тобто те, що сповіщається комусь (письмова або усна інформація) (Великий тлумачний словник сучасної української мови. – С. 811). Повідомлення спрямоване на доведення до відома особи про можливість реалізації комплексу належних їй прав, пов'язаних

¹ Цивільний процесуальний кодекс України: Закон від 18.03.2004 р. № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>

із залученістю до процесу розгляду цивільної справи (повідомлення про право). Особа на власний розсуд реалізує своє право безпосередньої участі у розгляді справи або відмови від такої, за що процесуальна відповідальність не настає і суд не має права вживати до цієї особи заходи процесуального примусу. Як правило, неявка належно повідомлених учасників цивільної справи не перешкоджає процесуальним діям або розгляду цивільної справи по суті.

Отже, **судове повідомлення** – це процесуальна дія суду, яка вчиняється судом до учасників справи в разі визнання їх явки у судове засідання чи для вчинення процесуальної дії у суді НЕобов'язковою шляхом вручення судової повістки-повідомлення. Судова повістка-повідомлення повинна бути вручена завчасно.

З огляду на спрямування вказаних видів судових повісток, ЦПК визначає різні вимоги до строків їх направлення й отримання учасником судового процесу. Для судових повісток про виклик строк їх вручення пов'язаний із датою судового засідання. Особа, яка викликається, має отримати судову повістку про виклик не пізніше як за п'ять днів до судового засідання. Для судових повісток-повідомлень дата їх отримання особою має передувати даті проведення судового засідання чи вчинення процесуальної дії. «Завчасно» означає раніше від можливого, звичайного чи призначеного часу (Великий тлумачний словник сучасної української мови. – С. 381).

Згідно з п. 3 розділу VI Інструкції з діловодства в місцевих та апеляційних судах України, затвердженої наказом Державної судової адміністрації України від 20.08.2019 № 814, «судові виклики і повідомлення про виклик у цивільному процесі здійснюються судовими повістками про виклик і повістками-повідомленнями, які мають відповідати вимогам, установленим ЦПК»¹.

¹ Інструкція з діловодства в місцевих та апеляційних судах України: Наказ Державної судової адміністрації України від 20.08.2019 № 814. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0814750-19#n10>

У судовій повістці про виклик зазначаються такі **відомості** (ч. 1 ст. 129 ЦПК): «1) ім'я фізичної особи чи найменування юридичної особи, якій адресується повістка;

2) найменування й адреса суду;

3) місце, день і час явки за викликом;

4) назва справи, за якою робиться виклик;

5) як хто викликається особа (як позивач, відповідач, третя особа, свідок, експерт, спеціаліст, перекладач);

6) викликається особа в судове засідання чи у підготовче судове засідання, а у разі повторного виклику сторони у зв'язку з необхідністю надати особисті пояснення – про потребу надати особисті пояснення;

7) у разі необхідності – пропозицію учаснику справи подати всі раніше неподані докази;

8) обов'язок особи, яка одержала судову повістку у зв'язку з відсутністю адресата, за першої можливості вручити її адресатові;

9) роз'яснення про наслідки неявки залежно від процесуального статусу особи, яка викликається (накладення штрафу, примусовий привід, розгляд справи за відсутності, залишення заяви без розгляду), і про обов'язок повідомити суд про причини неявки»¹.

У судовій повістці-повідомленні зазначаються такі **відомості** (ч. 3 ст. 129 ЦПК): «1) найменування й адреса суду;

2) назва справи;

3) процесуальний статус особи, яка повідомляється;

4) місце, дата і час вчинення процесуальної дії;

5) яка дія буде вчинена;

6) про те, що участь у її вчиненні для цієї особи не є обов'язковою»².

Частиною 4 ст. 129 ЦПК визначено: «якщо разом із повісткою про виклик надсилаються копії документів, то в ній

¹ Цивільний процесуальний кодекс України: Закон від 18.03.2004 р. № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>

² Цивільний процесуальний кодекс України: Закон від 18.03.2004 р. № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>

вказується їх перелік і роз'яснюється право подати заперечення та докази на їх підтвердження»¹.

Здійснення судових викликів і повідомлень входить до обов'язків секретаря судового засідання (п. 1 ч. 1 ст. 67 ЦПК).

У п. 9 розділу VI та п. 4 розділу VII Інструкції з діловодства в місцевих та апеляційних судах України, затвердженої наказом Державної судової адміністрації України від 20.08.2019 № 8149, передбачено, що: «розписки осіб, які одержали судові виклики і повідомлення, а також судові виклики та повідомлення, що повернулись у зв'язку з неврученням їх адресатові, долучаються до матеріалів судової справи. При цьому до автоматизованої системи документообігу суду вносяться відомості про факт вручення (невручення) документів адресатові та дату отримання судом повідомлення. У разі, якщо судове засідання відкладено або в судовому засіданні оголошено перерву, після протоколу судового засідання (або судового рішення, яке було проголошено в кінці судового засідання) до матеріалів справи підшиваються розписки з даними про повідомлення осіб про дату, час і місце наступного судового засідання та копії судових викликів у наступне судове засідання осіб, які не брали участі у судовому засіданні, що закінчилося»². Про розписку щодо вручення судової повістки безпосередньо особі чи для передачі учаснику справи йдеться у ч. 6 ст. 128, ч.ч. 1, 2 ст. 130 ЦПК.

Проте, наразі, форму бланка судової повістки Державною судовою адміністрацією України не затверджено. Однак із викладеного випливає, що цей процесуальний документ складається з двох частин: безпосередньо самої судової повістки і розписки, на якій особа, яка отримала повістку, розписується. Розписка про одержання судової повістки є формою фіксації факту її одержання особою, якій вона адресована, з обов'язковим зазначенням дати та власним

¹ Цивільний процесуальний кодекс України: Закон від 18.03.2004 р. № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>

² Інструкція з діловодства в місцевих та апеляційних судах України: Наказ Державної судової адміністрації України від 20.08.2019 № 814. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0814750-19#n10>

підписом особи. Проставлена у судовій повістці дата вважається днем її вручення. Розписка відривається від судової повістки і підшивається до матеріалів судової справи або направляється до суду для долучення до матеріалів справи. Розписка про одержання судової повістки є доказом належного повідомлення про обізнаність особи про її виклик у судове засідання чи повідомлення про розгляд справи або вчинення процесуальної дії, якщо її присутність визнана судом необов'язковою.

2. Порядок вручення судових повісток

Для забезпечення участі у розгляді та вирішенні цивільної справи (чи проведенні процесуальної дії), дотримання права особи на справедливий суд (ст. 6 Конвенції) важливо пересвідчитися про:

- 1) факт вручення судової повістки (ст. 130 ЦПК);
- 2) час (день) вручення судової повістки (ч.ч. 8, 11 ст. 128 ЦПК).

Способи вручення та надсилання судових повісток передбачено ст. 128 ЦПК, які різняться залежно від процесуального статусу учасника судового процесу і наявності необхідної для належного повідомлення інформації.

Вручення судової повістки під розписку. Учасники справи судові повістки можуть отримати безпосередньо в суді під розписку, і цей день вважається днем вручення судової повістки (п. 1 ч. 8 ст. 128 ЦПК). Частиною 1 ст. 130 ЦПК визначено: «якщо в адресата відсутня офіційна електронна адреса, судова повістка, адресована фізичній особі, вручається їй під розписку, а юридичній особі – через відповідну службову особу, яка розписується про одержання повістки»¹.

Інші способи вручення судових повісток:

1) **на офіційну електронну адресу у разі її наявності.** Днем вручення судової повістки є день отримання судом повідомлення про доставлення судової повістки на офіційну

¹ Цивільний процесуальний кодекс України: Закон від 18.03.2004 р. № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>

електронну адресу особи (п. 2 ч. 8 ст. 128 ЦПК). Якщо повістку надіслано на офіційну електронну адресу відповідного учасника справи пізніше 17 години, повістка вважається врученою у робочий день, наступний за днем її відправлення, незалежно від надходження до суду повідомлення про її доставлення (абз. 2 п. 4 ч. 8 ст. 128 ЦПК);

2) **разом із розпискою рекомендованим листом з повідомленням про вручення у разі, якщо електронна адреса відсутня.** У разі ненадання учасниками справи інформації щодо їх адреси судова повістка надсилається в порядку, встановленому ч. 7 ст. 128 ЦПК: «а) юридичним особам і фізичним особам-підприємцям – за адресою місцезнаходження (місця проживання), що зазначена в Єдиному державному реєстрі юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань; б) фізичним особам, які не мають статусу підприємців, – за адресою їх місця проживання чи місця перебування, зареєстрованому у встановленому законом порядку»¹. Судова повістка юридичній особі може направлятися як за її місцезнаходженням, так і за місцезнаходженням її представництва чи філії, якщо позов виник у зв'язку з їхньою діяльністю (ч.10 ст. 128 ЦПК);

3) **через кур'єрів за адресою, зазначеною учасником справи** (за правилами, описаними вище в п. 2);

4) **через засоби мобільного зв'язку шляхом надсилання текстових повідомлень із зазначенням веб-адреси відповідної ухвали в ЄДРСР за наявності відповідної письмової заяви учасника справи, який не має офіційної електронної адреси та технічної можливості.** При цьому треба враховувати положення постанови Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 27.03.2019 р. у справі № 201/6092/17, згідно з якою «Довідка про доставку SMS, згідно з якою позивачам було доставлено SMS-повідомлення про судові засідання не може вважатися доказом належного повідомлення про дату, час і місце судового засідання, оскільки згідно з п. 2

¹ Цивільний процесуальний кодекс України: Закон від 18.03.2004 р. № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>

Порядку надсилання учасникам судового процесу (кримінального провадження) текстів судових повісток у вигляді SMS-повідомлень, затвердженого наказом Державної судової адміністрації України від 1.06.2013 р. № 73, текст судової повістки може бути надісланий судом Учаснику SMS-повідомленням лише після подання ним до суду заявки про намір отримання судової повістки в електронному вигляді за допомогою SMS-повідомлення. Така заявка оформляється безпосередньо в суді або шляхом роздрукування та заповнення Учасником форми, яка розміщена на офіційному веб-порталі судової влади України»¹.

5) **через оголошення на офіційному веб-сайті судової влади України** можуть викликатися в суд відповідач, третя особа, свідок, зареєстроване місце проживання (перебування), місцезнаходження чи місце роботи якого невідоме, а також заінтересована особа. Згідно з ч. 11 ст. 128 ЦПК: «таке оголошення на офіційному веб-сайті судової влади України має бути розміщене не пізніше ніж за 10 днів до дати відповідного засідання. З опублікуванням оголошення про виклик особа вважається повідомленою про дату, час і місце розгляду справи»².

б) **у справах про видачу обмежувального припису:**
а) згідно з ч. 9 ст. 128 ЦПК, «суд викликає або повідомляє свідка, експерта, перекладача, спеціаліста та учасників справи телефонограмою, телеграмою, засобами факсимільного зв'язку, електронною поштою або повідомленням через інші засоби зв'язку (зокрема мобільного), які забезпечують фіксацію повідомлення або виклику»³; б) згідно з ч. 11 ст. 128 ЦПК, «відповідач, третя особа, свідок, зареєстроване місце проживання (перебування), місцезнаходження чи місце роботи

¹ Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 27 березня 2019 р. у справі № 201/6092/17. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/80783087>.

² Цивільний процесуальний кодекс України: Закон від 18.03.2004 р. № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>

³ Цивільний процесуальний кодекс України: Закон від 18.03.2004 р. № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>

якого невідоме, а також заінтересована особа можуть викликатися у суд через оголошення на офіційному веб-сайті судової влади України, яке повинно бути розміщене не пізніше 24 годин до дати відповідного засідання. З опублікуванням оголошення про виклик особа вважається повідомленою про дату, час і місце розгляду справи»¹.

Відповідно до ч. 12 ст. 128 ЦПК, «порядок публікації оголошень на веб-порталі судової влади України визначається Положенням про Єдину судову інформаційно-телекомунікаційну систему. В оголошенні про виклик указуються такі ж дані, як у судовій повістці про виклик за винятком п. 8 ч. 1 ст. 129 ЦПК (зазначення обов'язку особи, яка одержала судову повістку в зв'язку з відсутністю адресата, за першої можливості вручити її адресатові)². Але, виклик у суд через оголошення на веб-порталі судової влади України інших осіб, аніж указані у ч. 11 ст. 128 ЦПК, – законодавством не передбачено. У постанові від 27.03.2019 р. у справі № 201/6092/17 Касаційний цивільний суд у складі Верховного Суду зазначив: «не може вважатися доказом належного повідомлення про дату, час і місце судового засідання оголошення, розміщене на сайті «Судова влада України», оскільки такий порядок повідомлення розрахований на відповідача, третю особу, свідка, заінтересованих осіб, а не на позивача³».

За загальним правилом судова повістка вручається адресату особисто. Якщо його не виявлено (тимчасово відсутній) у місці проживання, повістка під розписку може бути вручена будь-кому з повнолітніх членів сім'ї, які проживають разом з особою. Декларується, що в такому разі адресат судової

¹ Цивільний процесуальний кодекс України: Закон від 18.03.2004 р. № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>

² Цивільний процесуальний кодекс України: Закон від 18.03.2004 р. № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>

³ Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 27 березня 2019 р. у справі № 201/6092/17. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/80783087>.

повідстки є належно повідомлений про час, дату і місце судового засідання, вчинення іншої процесуальної дії (ч. 3 ст. 130 ЦПК).

У разі відсутності за адресою особи (будь-кого з повнолітніх членів сім'ї) особа, яка доставляє судову повістку, має негайно повернути її до суду з поміткою про причини невручення (ч. 4 ст. 130 ЦПК). «Негайно» у цьому разі належить розуміти як найкоротший термін протягом робочого дня, в який має бути здійснена відповідна дія, з моменту виникнення підстави для її вчинення.

Особою, яка доставляє судову повістку та повертає до суду відповідну розписку, є: 1) кур'єр – у разі надсилання судової повістки через нього; 2) працівник поштового зв'язку – у разі надсилання судової повістки рекомендованим листом з повідомленням про вручення.

Дії працівників поштового зв'язку та правила надання такого роду послуг регулюються Законом України «Про поштовий зв'язок» і Правилами надання послуг поштового зв'язку, затвердженими постановою Кабінету Міністрів України від 05.03.2009 р. № 270. Згідно з п. 17 цих Правил, рекомендовані листи з позначкою «Судова повістка» приймаються для пересилання лише з рекомендованим повідомленням про їх вручення. Важливі положення щодо порядку дій працівників поштового зв'язку встановлено у п.п. 99-1 –100 Правил, а саме: «99-1. Рекомендовані листи з позначкою «Судова повістка», адресовані фізичним особам, під час доставки за зазначеною адресою вручаються особисто адресату, а у разі його відсутності – будь-кому з повнолітніх членів його сім'ї, який проживає разом з ним. У разі відсутності адресата (будь-кого із повнолітніх членів його сім'ї) за вказаною на рекомендованому листі адресою працівник поштового зв'язку інформує адресата за наявним номером телефону та/або вкладає до абонентської поштової скриньки повідомлення про надходження рекомендованого листа з позначкою «Судова повістка». Якщо протягом трьох робочих днів після інформування адресат не з'явився за одержанням рекомендованого листа з позначкою «Судова повістка», працівник поштового зв'язку робить позначку «адресат

відсутній за вказаною адресою», яка засвідчується підписом з проставленням відбитка календарного штемпеля і не пізніше ніж протягом наступного робочого дня повертає його до суду.

99-2. Рекомендовані поштові відправлення з позначкою «Судова повістка», адресовані юридичним особам, під час доставки за зазначеною адресою вручаються представнику юридичної особи, уповноваженому на одержання пошти, під розпис. У разі відсутності адресата за вказаною на рекомендованому листі адресою працівник поштового зв'язку робить позначку «адресат відсутній за вказаною адресою», яка засвідчується підписом з проставленням відбитка календарного штемпеля і не пізніше ніж протягом наступного робочого дня повертає його до суду.

100. Вручення зазначених поштових відправлень, а також рекомендованих листів з позначкою «Судова повістка», адресованих посадовим і службовим особам органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, або за місцем роботи фізичних осіб, здійснюється у порядку, визначеному у цих органах, підприємствах, установах, організаціях з урахуванням Примірної інструкції з діловодства у міністерствах, інших центральних органах виконавчої влади, Раді міністрів Автономної Республіки Крим, місцевих органах виконавчої влади, затвердженої постановою Кабінету Міністрів України від 17 жовтня 1997 р. № 1153»¹.

Відповідно до п. 106 Правил надання послуг поштового зв'язку впливає, що: «На бланку повідомлення про вручення внутрішнього рекомендованого листа з позначкою «Судова повістка» одержувач розписується та зазначає прізвище та ініціали або ім'я та прізвище. Відповідні дані на бланку повідомлення про вручення також зазначаються про особу, уповноважену на отримання внутрішнього рекомендованого листа з позначкою «Судова повістка», адресованого юридичній особі або фізичній особі за місцем роботи. Цей бланк не пізніше ніж протягом наступного робочого дня повертається до суду.

¹ Правила надання послуг поштового зв'язку: постанова Кабінету Міністрів України від 05.03.2009 р. № 270. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/270-2009-%D0%BF#Text>

Якщо адресат відмовляється засвідчити своїм підписом факт відмови від одержання рекомендованого листа з позначкою «Судова повістка», працівник поштового зв'язку робить позначку «Адресат відмовився» і не пізніше ніж протягом наступного робочого дня повертає його до суду. Такий же порядок дій працівника поштового зв'язку визначений і в разі відмови адресата (представника юридичної особи, уповноваженого на одержання пошти) одержати рекомендований лист з позначкою «Судова повістка» (п. 114 Правил надання послуг поштового зв'язку). Відповідно до п. 116 Правил надання послуг поштового зв'язку, у разі невручення рекомендованого листа з позначкою «Судова повістка» рекомендований лист разом з бланком повідомлення про вручення повертається за зворотною адресою у порядку, визначеному у пунктах 99, 99-1, 99-2, 106 та 114 цих Правил, із зазначенням причини невручення¹.

Отже, зі змісту п.п. 3, 4 ч. 8 ст. 128 ЦПК і Правил надання послуг поштового зв'язку випливають конкретні позначки щодо судових повісток, які мають робитися працівниками поштового зв'язку, які здійснюють їх доставку у вигляді рекомендованих листів. Цими позначками є: 1) «про відмову отримати судову повістку»; 2) «про відсутність особи за вказаною на конверті адресою». Позначки з іншим текстом суперечитимуть нормам права та фактично унеможливатимуть розгляд справи судом спору у відповідності до вимог цивільного процесуального законодавства з застосуванням такого механізму вручення судової повістки учаснику судової справи як рекомендований лист з повідомленням про вручення².

Окрім загальних правил повідомлення учасників справи, ЦПК передбачає також кілька альтернативних способів вручення судових повісток. Зокрема, належним врученням

¹ Правила надання послуг поштового зв'язку: постанова Кабінету Міністрів України від 05.03.2009 р. № 270. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/270-2009-%D0%BF#Text>

² Окрема ухвала Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 23 січня 2019 р. у справі № 761/15565/16-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/79805802>

вважається вручення повістки уповноваженому представнику учасника справи. ЦПК також установлює можливість відправки повістки за адресою роботи, якщо учасник справи не проживає за адресою, про яку був повідомлений суд. Стороні або її представнику за їх згодою можуть бути видані судові повістки для вручення відповідним учасникам справи. Як свідчить судова практика, в цьому аспекті слід враховувати: 1) обсяг повноважень, якими наділяється представник, і 2) строк і місце дії цих повноважень. Зокрема, судом було встановлено, що: «... телефонограма щодо повідомлення секретарем судового засідання адвоката К., яка представляла інтереси позивача в суді першої інстанції, не могла слугувати належним підтвердженням повідомлення позивача про розгляд справи судом апеляційної інстанції, оскільки договором про надання правової допомоги було встановлено обмеження на представництво адвокатом К. лише у суді першої інстанції»¹. В іншій справі суд установив, що «позивач ОСОБА_1 не була належно повідомлена про розгляд справи в судовому засіданні, оскільки апеляційний суд знову надіслав судові повістки на адресу ОСОБА_9, яка вже не була представником позивача, а саму ОСОБА_1 за вказаною нею адресою про судові засідання – не повідомив. У рекомендованих повідомленнях про вручення поштового відправлення містилася позначка про отримання судових повісток уповноваженим ОСОБА_10, однак будь-яких даних про те, що ОСОБА_1 уповноважувала вказану особу на отримання адресованої їй кореспонденції, причому не за місцем її проживання, матеріали справи не містять»².

Частиною 7 ст. 130 ЦПК встановлено, що: «повістка та інші судові документи учасників справи, який перебуває під вартою або відбуває покарання у вигляді довічного позбавлення волі, позбавлення волі на певний строк, тримання у

¹ Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 20 червня 2018 р.

у справі № 127/2871/16-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/74895462>.

² Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 15 березня 2018 року у справі № 456/71/10. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/72819370>.

дисциплінарному батальйоні військовослужбовців, обмеження волі, арешту, вручаються йому під розписку адміністрацією місця утримання учасника справи, яка негайно надсилає розписку та письмові пояснення цього учасника справи до суду»¹.

На окрему увагу заслуговує порядок вручення судових повісток учасникам справи, які проживають за межами України. Відповідно до положень ст. 130 ЦПК, «таким особам судові повістки вручаються в порядку, визначеному міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, у разі відсутності таких – у порядку, встановленому ст. 502 ЦПК, яка передбачає виконання судових доручень закордонними дипломатичними установами України»².

Дотримання цього механізму має важливе значення, якщо учасником у справі виступає особа, яка проживає за кордоном, тому що від цього буде залежати визнання та виконання прийнятого судом України рішення за кордоном (за необхідністю). Крім того, порушення процесуального порядку повідомлення учасників справи є підставою для визнання судових рішень, які постановлені з порушенням такого порядку, незаконними та їх скасування.

У справі № 6-835цс17 Верховним Судом України сформовано правовий висновок щодо норм права, пов'язаних із належним повідомленням сторони по справі, яка є громадянином однієї з держав-учасниць Конвенції 1993 р. про правову допомогу та правові відносини у цивільних, сімейних та кримінальних справах. Якщо відповідач у справі є громадянином однієї з держав-учасниць Конвенції 1993 року і проживає на її території, він має бути повідомлений про час і місце судового розгляду справи за позовом до нього відповідно до положень Конвенції: за дорученням суду України направленим через головні територіальні управління юстиції до Міністерства юстиції України, якщо інше не передбачене міжнародним договором України. Вручення судових документів особам, які проживають за кордоном, відбувається

¹ Цивільний процесуальний кодекс України: Закон від 18.03.2004 р. № 1618-IV. URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>

² Цивільний процесуальний кодекс України: Закон від 18.03.2004 р. № 1618-IV. URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>

шляхом оформлення судом України, у провадженні якого перебуває цивільна справа, окремого судового доручення¹.

Питання оформлення окремих судових доручень про надання міжнародної правової допомоги в цивільних справах, окрім відповідного міжнародного договору та положень ЦПК, регулюються Інструкцією про порядок виконання міжнародних договорів з питань надання правової допомоги в цивільних справах щодо вручення документів, отримання доказів та визнання і виконання судових рішень, затвердженої спільним наказом Міністерства юстиції України та Державної судової адміністрації України від 27.06.2008 р. № 1092/5/54, зареєстрованому Міністерством юстиції України за № 573/15264.

3. Процесуальні наслідки для учасників судового процесу, спричинені неотриманням ними судових викликів і повідомлень

Кожний учасник судового процесу повинен бути добросовісним користувачем своїми процесуальними правами, в тому числі щодо отримання судових повісток. Хоч ухилення особи від отримання судової повістки прямо не зазначено у переліку зловживань процесуальними правами, передбаченими в ст. 44 ЦПК, але це можна розглядати як дію, спрямовану на безпідставне затягування чи перешкоджання розгляду справи, за яку судом можуть бути вжиті заходи процесуального примусу. Поряд із заходами процесуального примусу ЦПК надає суду достатньо інших важелів впливу на учасників судового процесу. Розглянемо їх:

Дія учасника судового процесу	Наслідок для такого учасника
Відмова адресата одержати судову повістку, підтверджена відповідною позначкою на повістці особою, яка її доставляє	особа вважається повідомленою, і суд розглядає справу без участі такої особи.

¹Постанова Верховного Суду України від 5 липня 2017 р. у справі № 6-835цс17. URL:http://search.ligazakon.ua/1_doc2.nsf/link1/VS170405.html

Неповідомлення суду про зміну свого місця проживання (перебування, знаходження), номери телефонів, факсів, адресу електронної пошти або іншої аналогічної інформації	судова повістка надсилається учасникам справи, які не мають офіційної електронної адреси та за відсутності можливості сповістити їх за допомогою інших засобів зв'язку, що забезпечують фіксацію повідомлення або виклику, на останню відому судові адресу і вважається доставленою, навіть якщо учасник судового процесу за цією адресою більше не проживає або не знаходиться.
Неповідомлення суду про причини неявки у судове засідання	вважається, що учасники судового процесу не з'явилися в судове засідання без поважних причин.
Якщо місце перебування відповідача у справах за позовами про стягнення аліментів або про відшкодування шкоди, заподіяної каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю фізичної особи, невідоме	суд ухвалою оголошує його розшук. Розшук проводиться органами Національної поліції України, а витрати на його проведення стягуються з відповідача в дохід держави за рішенням суду.

Загалом судові виклики і повідомлення можуть спричинити настання таких процесуальних наслідків:

1) які перешкоджають поточному розглядові цивільної справи – відкладення розгляду цивільної справи, залишення позову без розгляду, привід до суду (ст.ст. 147, 223, 224, 257, 501 ЦПК);

2) скасування судового рішення судом апеляційної, касаційної інстанцій та в інших, передбачених ЦПК, випадках (ст.ст. 376, 411, 458, 459, 468, 473, 478, 486 ЦПК);

3) які не перешкоджають поточному розглядові цивільної справи – вчинення процесуальних дій чи реалізації стадії цивільного процесу без участі учасників справи, належно повідомлених про дату, час і місце розгляду цивільної справи (ст.ст. 31, 223, 224, 249, 250, 269, 270, 271, 280, 287, 372, 432, 433, 437, 444, 442, 443, 444, 450, 457, 467, 473, 477, 485 ЦПК).

ТЕМА 14: СУДОВІ ВИТРАТИ

- 1. Поняття та види судових витрат.**
- 2. Судовий збір та особливості його сплати.**
- 3. Витрати, пов'язані з розглядом судової справи.**
- 4. Розподіл судових витрат між сторонами.**

1. Поняття та види судових витрат

Конституція України гарантує право оскарження в судовому порядку дій чи бездіяльності органів державної влади й органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб (ч. ст. 55). Однак, право на судовий захист не є абсолютним правом. Його реалізація може бути зумовлена певними законодавчими обмеженнями або дотримання необхідних умов. Так, ч. 1 ст. 3 Закону України «Про судовий збір» встановлює, що за подання позовної заяви до суду а також іншої заяви, передбаченої процесуальним законом, справляється судовий збір. Недотримання цієї умови є підставою залишення позовної заяви без руху та навіть її повернення. Виходячи з наведеного, реалізація права особи на судовий захист і інститут судових витрат є взаємозалежними процесуальними категоріями, які перебувають у тісному взаємозв'язку.

Під поняттям судових витрат належить розуміти сукупність витрат, що виникають у зв'язку з розглядом справи в порядку цивільного судочинства. Судові витрати - це судовий збір і витрати, пов'язані з розглядом справи (ч. 1 ст. 133 ЦПК).

Інститут судових витрат безпосередньо впливає на можливість реалізації права особи на справедливий суд і виступає як установлене законодавством обмеження доступності правосуддя. У зв'язку з цим першочерговим завданням законодавця є встановлення такого розміру судових витрат, який буде об'єктивно зумовленим і розумним, з одного боку, та утримує особу від подання необґрунтованого позову, з іншого. Основна мета таких дій - запобігання зловживань учасниками процесу у сфері необґрунтованого завищення

розміру судових витрат і правове регулювання питань розумності судових витрат.

З приводу того, що належить розуміти під розумністю судових витрат, зазначається, що це передбачає встановлення судом у межах граничних розмірів об'єктивно необхідних витрат у такому розмірі, який є оптимальним і виправданим щодо конкретної особи, та з урахуванням конкретних обставин справи з метою забезпечення збалансованості інтересів і запобігання зловживанню правом.¹

Проблема встановлення розумного розміру судових витрат перебуває також у полі зору Конституційного Суду України. Відповідно до його роз'яснень, основним моментом у встановленні розумного розміру судових витрат має бути принцип пропорційності. Відповідно до його змісту, заходи, які передбачені в нормативно-правових актах, повинні спрямовуватися на досягнення легітимної мети та мають бути співмірними з нею.²

Забезпечення ефективного доступу до правосуддя для найбільш вразливих верств населення є ключовим питанням в умовах сьогодення. Комітет Міністрів Ради Європи неодноразово наголошував на необхідності створення належних умов доступу до суду малозабезпечених верств населення. Зокрема, у Рекомендації № R (93) і звертається увага на те, що здійснення цивільних і політичних прав, зокрема тих, які закріплені в пункті 3(с) статті 6 і в статті 13 Європейської конвенції з прав людини, втрачає свою ефективність, якщо економічні, соціальні та культурні права не мають рівного захисту.³ Як наслідок, установлення та гарантування державою пільг при сплаті

¹ Паскар А. Л. Розумність судових витрат і доступність правосуддя. *Науковий вісник Чернівецького університету*: Збірник наук. праць. Вип. 765. Правознавство. Чернівці: Чернівецький нац. Ун-т, 2015. С. 88

² Рішення Конституційного Суду України від 25.01.2012 № 3-рп/2012у справі за конституційним поданням правління Пенсійного фонду [...]. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-12>

³ Рекомендація № R (93) і Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам про ефективний доступ до закону і правосуддя для найбільш вразливих верств населення від 8.01.1993 року URL: [www.scourt.gov.ua/.../Рекомендація%20№%20R%20\(93\)%201.doc](http://www.scourt.gov.ua/.../Рекомендація%20№%20R%20(93)%201.doc)

судових витрат є однією з найважливіших обставин, що сприяють реалізації права особи на судовий захист. А національні суди зобов'язані забезпечити доступ до суду з дотриманням вимог законодавства щодо звільнення від сплати судового збору, зменшення його розміру, відстрочення та розстрочення його сплати у разі наявності передбачених законодавством підстав.

Новітні наукові дослідження інституту судових витрат пропонують введення нового терміна – «право бідності». Указаний термін використовується для окреслення процесуально-правового інституту судових витрат, який передбачає можливість та умови звільнення особи від їх сплати. Зокрема зазначається, що під правом бідності належить розуміти інститут процесуального права, який визначає порядок та умови надання пільг у сплаті судових витрат у конкретній справі залежно від майнового становища особи з метою реалізації права на звернення до суду.¹ Зазначимо, що термін «право бідності» активно використовується у процесуальному праві Європейського Союзу. Під ним розуміють можливість отримання безкоштовної правової допомоги, однак із віднесенням її до судових витрат. Це означає, що у разі стягнення судових витрат з іншої сторони вона повинна відшкодувати вартість наданої правової допомоги.²

Отже, судові витрати – це інститут цивільного процесуального права, що встановлює витрати (грошові суми), які несуть учасники справи у зв'язку з розглядом і вирішенням справи в цивільному судочинстві. Сукупність норм, які регулюють питання щодо судових витрат, є інститутом загальної частини цивільного процесуального прав. Їх дія поширюється на всі стадії цивільного процесу та на всі види проваджень.

У цивільному судочинстві інститут судових витрат виконує подвійну роль. З одного боку, судові витрати

¹ Сакара Н. Ю. Проблеми доступності правосуддя у цивільних справах : монографія. Х. : Право, 2010. С. 220.

² Petrescu O.-M. Dreptul procesual al Uniunii Europene. Bucuresti : Editura C. H. Beck, 2011. С. 339.

виконують компенсаційну функцію, включаючи відшкодування витрат по здійсненню правосуддя та відшкодування витрат інших учасників процесу у зв'язку з їх участю у справі. З іншого боку, вони виконують попереджувальну функцію, будучи фактором, який стримує необґрунтовані звернення осіб до суду та зловживання процесуальними правами.

2. Судовий збір та особливості його сплати

ЦПК України в ч. 2 ст. 133 зазначає, що розмір судового збору встановлюється законом, так само, як і порядок його сплати, повернення і випадки звільнення від сплати. Так, визначення поняття «судовий збір» і правове регулювання питань, пов'язаних з правовими засадами справляння судового збору, його обчисленням та сплатою, здійснено спеціальним нормативно-правовим актом – Законом України «Про судовий збір».¹ Зокрема, законодавець установлює, що «судовий збір являє собою збір, що справляється на всій території України за подання заяв, скарг до суду, за видачу судами документів, а також у разі ухвалення окремих судових рішень, передбачених цим Законом». Судовий збір відноситься до складу судових витрат. Кошти судового збору спрямовуються на забезпечення здійснення судочинства та функціонування органів судової влади, а також на забезпечення архітектурної доступності приміщень судів, доступності інформації, що розміщується в суді, для осіб з інвалідністю та інших маломобільних груп населення.

За загальним правилом, сума судового збору сплачується за місцезнаходженням суду, який буде розглядати справу. Ці кошти зараховуються до спеціального фонду, передбаченого у Державному бюджеті України. Перед тим як відкрити провадження у справі, суд повинен перевірити, чи зараховано судовий збір до спеціального фонду Державного бюджету України (ст. 9 Закону України «Про судовий збір»).

¹Закон України «Про судовий збір» від 08.07.2011 № 3674-VI. Редакція від 27.02.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3674-17#Text>

Судовий збір характеризується низкою особливостей: 1) він є обов'язковим платежем; 2) справляється на всій території України; 3) розмір і порядок справляння судового збору встановлюється спеціальним законом; 4) розмір судового збору залежить від характеру позову і цини позову; 5) судовий збір сплачується за подання до суду заяв і скарг, за видачу судом документів, а також при ухваленні окремих судових рішень; 6) розміри сплаченого судового збору включаються до судових витрат та ін.

При розгляді правових засад справляння судового збору одними з ключових питань є встановлення його платників, об'єктів справляння та розмірів ставок.

Під платниками судового збору належить розуміти органи та осіб, які повинні його сплачувати, тобто коло тих суб'єктів, на яких поширюється дія вищезазначеного закону. Згідно зі ст. 2 Закону України «Про судовий збір», судовий збір справляється з громадян України, іноземців, осіб без громадянства, підприємств, установ, організацій, інших юридичних осіб (у тому числі іноземних) і фізичних осіб-підприємців, які апелюють до суду чи стосовно яких ухвалене судове рішення, передбачене цим законом.

До об'єктів справляння судового збору належать: а) подання до суду позовної заяви та іншої заяви, передбаченої процесуальним законодавством; б) подання до суду апеляційної та касаційної скарг на судові рішення, заяви про перегляд судового рішення у зв'язку з нововиявленими обставинами, заяви про скасування рішення третейського суду, заяви про видачу виконавчого документа на примусове виконання рішення третейського суду та заяви про перегляд судових рішень Верховним Судом; в) видача судами документів; г) ухвалення судового рішення, передбаченого цим законом.

З метою виконання міжнародних зобов'язань України, захисту особливо вразливих верств населення та врахування інших соціально значущих аспектів, законодавець передбачив винятки із загального правила щодо визначення об'єктів справляння судового збору. Зокрема, Законом України «Про судовий збір» встановлено, що судовий збір не справляється,

зокрема, за подання: а) заяви про перегляд Верховним Судом України судового рішення у разі встановлення міжнародною судовою установою, юрисдикція якої визнана Україною, порушення Україною міжнародних зобов'язань при вирішенні справи судом; б) заяви про зміну чи встановлення способу, порядку і строку виконання судового рішення; в) заяви про поворот виконання судового рішення; г) заяви про винесення додаткового судового рішення; г) заяви про розірвання шлюбу з особою, визаною в установленому законом порядку безвісно відсутньою; д) заяви про встановлення факту каліцтва, якщо це необхідно для призначення пенсії або одержання допомоги за загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням, та ін. (ч. 2 ст. 3).

Окрім цього, Закон України «Про судовий збір» установлює вичерпний перелік категорії справ, у яких застосовуються пільги щодо сплати судового збору. Зокрема, у ст. 5 зазначається, що від сплати судового збору під час розгляду справи в усіх судових інстанціях звільняються позивачі у справах: про стягнення заробітної плати та поновлення на роботі; про відшкодування шкоди, яка була заподіяна каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я особи, а також смертю особи; про стягнення аліментів, збільшення їх розміру, оплату додаткових витрат на дитину, стягнення неустойки (пені) за прострочення сплати аліментів, індексацію аліментів чи зміну способу їх стягнення, а також заявники у разі подання заяви щодо видачі судового наказу про стягнення аліментів; щодо спорів, які пов'язані з виплатою компенсацій, поверненням майна, або у спорах, пов'язаних з відшкодуванням вартості такого майна громадянам, які реабілітовані згідно із законодавством про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні; про відшкодування матеріальних збитків, які були завдані вчиненням кримінальним правопорушенням; щодо оскарження рішень Національної комісії з реабілітації у правовідносинах, що виникли на підставі Закону України «Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917-1991 років»; у порядку, визначеному ст. 12 Закону України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або

тимчасового захисту». А саме: у разі оскарження до суду рішення центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту, щодо визнання іноземця або особи без громадянства біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту, а також рішення про втрату чи позбавлення статусу біженця або додаткового захисту; за подання позовів щодо спорів, пов'язаних з наданням статусу учасника бойових дій відповідно до п. 19-21 ч. 1 ст. 6 Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту»; у справах за позовами до держави-агресора Російської Федерації про відшкодування завданої майнової та/або моральної шкоди у зв'язку з тимчасовою окупацією території України, збройною агресією, збройним конфліктом, що призвели до вимушеного переселення з тимчасово окупованих територій України, загибелі, поранення, перебування в полоні, незаконного позбавлення волі або викрадення, а також порушення права власності на рухоме та/або нерухоме майно.

Пільги щодо сплати судового збору також передбачені у зв'язку з належністю особи до окремих категорій громадян, які також звільняються від сплати судового збору. До таких категорій осіб відносяться: 1) позивачі – громадяни, які віднесені до першої та другої категорій постраждалих внаслідок Чорнобильської катастрофи; 2) особи, страждаючі на психічні розлади, їх представники – у справах щодо спорів, пов'язаних з вирішенням питань щодо захисту прав і законних інтересів таких осіб під час надання їм психіатричної допомоги; 3) громадяни, які у випадках, передбачених законодавством, звернулися із заявами до суду з метою захистити права та інтереси інших осіб; 4) особи з інвалідністю внаслідок Другої світової війни та сім'ї воїнів (партизанів), які загинули чи пропали безвісти, а також прирівняні до них у передбаченому законом порядку особи; 5) особи з інвалідністю I та II груп, законні представники дітей з інвалідністю і недієздатних осіб з інвалідністю; 6) виборці – у справах про уточнення списку виборців; 7) військовослужбовці, військовозобов'язані особи та резервісти, призвані на навчальні (або перевіірочні) та спеціальні

збори, – у тих справах, що пов’язані з реалізацією військового обов’язку, а також під час виконання службових обов’язків; 8) учасники бойових дій, постраждалі учасники Революції Гідності, Герої України – у тих справах, що пов’язані з порушенням їхніх прав; 9) фізичні особи (за винятком суб’єктів підприємницької діяльності) – кредитори, при зверненні з грошовими вимогами до боржників щодо виплати заборгованості із заробітної плати, зобов’язань внаслідок заподіяння шкоди життю та здоров’ю громадян, виплати авторської винагороди та аліментів, – після оголошення про відкриття провадження у справі про банкрутство (неплатоспроможність), а також після оголошення про визнання боржника банкрутом; 10) засуджені до покарання у виді довічного позбавлення волі або ж позбавлення волі на певний строк та до покарань, не пов’язаних з позбавленням волі, а також особи, взяті під варту, – у справах, пов’язаних із питаннями, які вирішуються судом під час виконання вироку відповідно до ст. 537 Кримінального процесуального кодексу України, у разі відсутності на їхніх особових рахунках коштів, достатніх для сплати судового збору; 11) заявники – у справах за заявами про встановлення фактів, що мають юридичне значення, поданих у зв’язку зі збройною агресією, збройним конфліктом, тимчасовою окупацією території України, надзвичайними ситуаціями природного чи техногенного характеру, що призвели до вимушеного переселення з тимчасово окупованих територій України, загибелі, поранення, перебування в полоні, незаконного позбавлення волі або викрадення, а також порушення права власності на рухоме та/або нерухоме майно. Від сплати судового збору також звільняються органи місцевого самоврядування у разі подання заяви про визнання спадщини відумерлою.

При визначенні розміру ставок судового збору потрібно виходити з того, що судовий збір може справлятися такими способами: у відповідному розмірі від прожиткового мінімуму для працездатних осіб, установленого законом на 1 січня календарного року, в якому відповідна заява або скарга

подається до суду, – у відсотковому співвідношенні до ціни позову та у фіксованому розмірі.¹

Щодо самого порядку сплати судового збору, то він може бути перерахований у безготівковій або готівковій формі, у тому числі з використанням електронного платіжного засобу або за допомогою платіжних пристроїв.

ЦПК України встановлює, що до позовної заяви обов'язково додається документ, що підтверджує сплату судового збору в установлених порядку і розмірі, або документ, що підтверджує підстави звільнення від сплати судового збору згідно із законом (ч. 4 ст. 177). У разі сплати судового збору з використанням електронного платіжного засобу документом, який підтверджує сплату судового збору, є квитанція платіжного терміналу, чек банкомата або інші документи за операціями з використанням електронних платіжних засобів у паперовій або електронній формі; у разі, якщо особа сплатила судовий збір за допомогою платіжного пристрою та факт його справляння підтверджується за допомогою касового документа (квитанції, чека тощо), який містить усі обов'язкові реквізити касового документа. Також потрібно врахувати, що за подання до суду процесуальних документів в електронній формі судовий збір може бути сплачено за допомогою Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи та з використанням платіжних систем через мережу Інтернет у режимі реального часу.

3. Витрати, пов'язані з розглядом судової справи

Витрати, пов'язані з розглядом судової справи, є видом судових витрат, розмір яких визначається, виходячи з фактично понесених витрат при розгляді та вирішенні конкретної цивільної справи. Вони поділяються на такі види:

- 1) витрати на професійну правничу допомогу;

¹Закон України «Про судовий збір» від 08.07.2011 № 3674-VI (Редакція від 27.02.2020) ч. 1 ст. 4. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3674-17#Text>

2) витрати, що виникають у результаті залучення свідків, спеціалістів, перекладачів, експертів і проведення експертизи;

3) витрати, пов'язані з вчиненням процесуальних дій щодо витребування доказів, проведення огляду доказів за їх місцезнаходженням, забезпечення доказів;

4) витрати, що виникають у результаті вчинення інших процесуальних дій, потрібних для розгляду справи або підготовки до її розгляду.

Витрати, пов'язані із наданням професійної правничої допомоги адвоката, несуть сторони, крім випадків надання правничої допомоги за рахунок держави (ст. 137 ЦПК України).

Розглядаючи питання щодо розподілу судових витрат, Верховний Суд роз'яснив, що відшкодування витрат на професійну правничу допомогу відбувається у такі етапи: попереднє визначення суми судових витрат; визначення розміру судових витрат на професійну правничу допомогу, що підлягають розподілу між сторонами; розподіл судових витрат між сторонами.¹ Отже, витрати на професійну правничу допомогу, як і інші судові витрати, повинні розподілятися між сторонами судового провадження. З метою справедливого розподілу судових витрат розмір витрат на правничу допомогу адвоката, включаючи його гонорар за здійснення представництва в суді та надання іншої правничої допомоги у справі (підготовка до її розгляду, збір доказів тощо), а також оплата послуг помічника адвоката встановлюються відповідно до умов угоди про надання правничої допомоги та на основі доказів, що підтверджують факт надання саме такого обсягу послуг, виконаних робіт та їх ціни; розмір коштів, що підлягають сплаті як компенсація фактичних витрат адвоката, необхідних для надання правничої допомоги у даній справі, визначаються відповідно до умов договору про надання правничої допомоги на основі належних доказів, які

¹ Постанова Верховного суду від 02.09.2020 про розподіл витрат за надану професійну правничу допомогу. Справа № 329/766/18. URL: <http://iplex.com.ua/doc.php?regnum=91337868&red=100003a8e5897b6a662ed96d5d9e75efa01a00&d=5> (дата звернення 20.04.2021)

підтверджують факт здійснення зазначених витрат.¹ Така правова позиція Верховного Суду щодо детального роз'яснення та трактування змісту витрат на професійну правничу допомогу ще раз наголошує на важливості визначення обґрунтованого, розумного та співмірного розміру судових витрат.

Щоб суд зміг визначити розмір судових витрат для їх подальшого розподілу, учасник справи, який користувався професійною правничою допомогою, повинен надати детальний опис виконаних адвокатом робіт і здійснених ним витрат у зв'язку з наданням цієї допомоги. Але розмір цих витрат має бути співмірним зі складністю судової справи та здійснених адвокатом робіт (наданих послуг), часом, витраченим адвокатом на виконання відповідних робіт (надання послуг), обсягом наданих адвокатом послуг і виконаних робіт, а також ціною цивільного позову та (або) значенням справи для сторони, в тому числі впливом результатів справи на репутацію сторони або публічним інтересом до цієї справи.² Про це також зазначається і в Законі України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність». Зокрема, передбачено, що при встановленні розміру гонорару враховуються складність справи, кваліфікація і досвід адвоката, фінансовий стан клієнта та інші істотні обставини. Гонорар має бути розумним і враховувати витрачений адвокатом час.³

Наступним видом витрат, пов'язаних з розглядом справи, є витрати сторін та їхніх представників, пов'язані з явкою до суду. Цей вид витрат охоплює витрати, які сторони та їхні представники несуть у зв'язку з потребою переїзду до іншого населеного пункту для участі у судовому розгляді та

¹ Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 № 1618-IV (Редакція від 13.08.2020) ч. 2 ст. 137. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (дата звернення 21.01.2021)

² Постанова Верховного суду від 02.09.2020 про розподіл витрат за надану професійну правничу допомогу. Справа № 329/766/18. URL: <http://iplex.com.ua/doc.php?regnum=91337868&red=100003a8e5897b6a662ed96d5d9e75efa01a00&d=5>

³ Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» від 05.07.2012 № 5076-VI (Редакція від 03.07.2020). ч. 3 ст. 30. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17#Text>

наймання житла. З метою попередження штучного та необґрунтованого завищення вказаних витрат на законодавчому рівні встановлені граничні розміри компенсації витрат, пов'язаних з розглядом справ. Зокрема зазначається, що витрати у зв'язку з необхідністю переїзду до іншого населеного пункту та за наймання житла не можуть бути вищі, ніж передбачені законом норми відшкодування витрат на відрядження.¹

До витрат, пов'язаних з явкою до суду, також відносяться компенсація за втрачений заробіток чи відрив від звичайних занять. Вони виплачуються стороні, на користь якої ухвалено судове рішення. Компенсація у цивільних справах за втрачений особою заробіток обчислюється погодинно пропорційно до середньої заробітної плати цієї особи. У цілому загальний розмір виплат не може перевищувати суму, яка розрахована за відповідний час, враховуючи трикратний розмір прожиткового мінімуму для працездатних осіб. За відрив від звичайних занять граничний розмір обчислюється пропорційно до розміру прожиткового мінімуму для працездатних осіб, встановлено законом на 1 січня календарного року, в якому приймається процесуальне рішення або здійснюється процесуальна дія, і не може перевищувати його розміру, обчисленого за фактичну кількість годин відриву від звичайних занять особи.²

Витрати, пов'язані з розглядом справи, – це і витрати, що виникають у результаті залучення або виклику свідків, експертів, спеціалістів, перекладачів, проведення експертиз (ст. 139 ЦПК України). Так, свідок має право на відшкодування

¹ Постанова Кабінету Міністрів України «Про граничні розміри компенсації витрат, пов'язаних з розглядом цивільних, адміністративних та господарських справ, і порядок їх компенсації за рахунок держави» від 27.04.2006 № 590 (Редакція від 14.03.2018). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/590-2006-%D0%BF#Text> (дата звернення 20.04.2021)

² Постанова Кабінету Міністрів України «Про граничні розміри компенсації витрат, пов'язаних з розглядом цивільних, адміністративних та господарських справ, і порядок їх компенсації за рахунок держави» від 27.04.2006 № 590 (Редакція від 14.03.2018). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/590-2006-%D0%BF#Text> (дата звернення 20.04.2021)

витрат, що пов'язані з його переїздом до населеного пункту, в якому знаходиться суд, і наймом житла та виплату компенсації за втрачений заробіток чи відрив від звичайних занять. Щодо експерта, спеціаліста чи перекладача, то вони отримують відповідну винагороду за виконану роботу, пов'язану з даною справою у тому випадку, якщо така робота не входить до їхніх службових обов'язків. Винагорода залученим судом експертам, спеціалістам, перекладачам або особам, які надали докази на вимогу суду, сплачуються особою, на яку суддя поклав такий обов'язок, або самим судом за рахунок суми тих коштів, які внесені для забезпечення судових витрат (ч. 4 ст. 139 ЦПК України).

У цивільному судочинстві виділяють також витрати, пов'язані з учиненням таких процесуальних дій, як витребування доказів, проведення огляду доказів за їх місцезнаходженням, забезпечення доказів і вчинення інших дій, необхідних для розгляду судової справи (ст. 140 ЦПК України). Відповідно до цього, особи, які надали докази на вимогу суду, вправі вимагати виплати грошової компенсації понесених витрат у зв'язку із наданням цих доказів. Розмір такої грошової компенсації визначає суддя, виходячи з наданих доказів, підтверджуючих понесення відповідних витрат.

Якщо за специфікою й обставинами справи необхідно провести огляд доказів за місцем їх знаходження, вжити заходів щодо забезпечення доказів або вчинити інші дії, пов'язані з розглядом справи чи підготовкою до її розгляду, то розмір таких витрат установлює суд на основі наданих договорів, рахунків та інших доказів. Кабінетом Міністрів України встановлено граничний розмір компенсації витрат, які пов'язані з проведенням огляду доказів за їх місцезнаходженням і вчиненням інших процесуальних дій, необхідних для розгляду та вирішення справи.

У відповідній Постанові Кабінету Міністрів України¹ зазначено, що такі витрати не можуть перевищувати 50 відсотків розміру прожиткового мінімуму для працездатних осіб за сукупність дій, необхідних для розгляду справи.

4. Розподіл судових витрат між сторонами

З метою ефективного захисту та відновлення порушених прав цивільне процесуальне законодавство містить інститут розподілу та відшкодування судових витрат. Розподіл судових витрат – це дії суду щодо визначення особи, яка зобов’язана відшкодувати витрати, які виникли у справі. Суд зобов’язує сторону відшкодувати іншій стороні понесені судові витрати залежно від розміру задоволених позовних вимог. Розмір цих витрат суд установлює на підставі поданих сторонами доказів.

Цивільне процесуальне законодавство визначає, що судовий збір справляється сторонами пропорційно до розміру задоволених позовних вимог (ч. 1 ст. 141 ЦПК України). Що стосується розподілу інших судових витрат, пов’язаних з розглядом справи, то вони розподіляються так: у разі задоволення позову судом – на відповідача; у разі відмови в позові – на позивача; у разі часткового задоволення позову – на обидві сторони пропорційно розміру задоволених позовних вимог.

Вирішуючи питання про розподіл судових витрат між сторонами, суд повинен урахувати багато чинників, а саме: чи пов’язані ці витрати з розглядом справи; чи витрати обґрунтовані та пропорційні до предмета спору з урахуванням ціни позову, значення цієї справи для сторін, у тому числі чи впливає результат вирішення справи на репутацію сторін або чи зумовила дана справа публічний інтерес; поведінку сторони під час судового провадження, що зумовила затягування часу розгляду справи, зокрема подання такою стороною явно

¹ Постанова Кабінету Міністрів України «Про граничні розміри компенсації витрат, пов’язаних з розглядом цивільних, адміністративних та господарських справ, і порядок їх компенсації за рахунок держави» від 27.04. 2006 № 590 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/590-2006-%D0%BF#Text>

необґрунтованих заяв і клопотань, необґрунтоване твердження або заперечення стороною окремих обставин справи, невмотивоване завищення позивачем позовних вимог тощо; дії сторони, спрямовані на досудове врегулювання спору та мирне врегулювання спору під час судового розгляду справи, стадію розгляду вказаної справи, на якій такі дії учинялися.¹

У цивільному судочинстві передбачена можливість компенсації судових витрат за рахунок держави. Так, у разі, якщо сторону, на користь інтересів якої ухвалено судове рішення, звільнено в силу закону від сплати судових витрат, то з другої сторони підлягають стягненню судові витрати на користь осіб, які їх понесли, пропорційно до задоволених чи відхиленних позовних вимог. Інша частина судових витрат компенсується за рахунок держави у порядку, передбаченому Кабінетом Міністрів України. У випадку звільнення від оплати судових витрат обох сторін такі витрати компенсуються також державою у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України. Так само відшкодовуються судові витрати, понесені відповідачем у разі залишення позовних вимог без задоволення, закриття провадження у цивільній справі або залишення без розгляду позову позивача, якого звільнено від сплати судових витрат (ч. 6, 7 ст. 141 ЦПК України).

З метою попередження зловживання процесуальними правами стороною чи її представником, або у разі, якщо спір виник унаслідок неправильних дій сторони, суд може зобов'язати таку сторону відшкодувати судові витрати у справі повністю або частково, незважаючи на результати вирішення спору.

Ст. 142 ЦПК України визначає особливості розподілу судових витрат у випадку визнання позову, закриття провадження у справі або залишення позову без розгляду. Так, у разі укладення мирової угоди, відмови позивача від позову, визнання позову відповідачем позивачеві з державного бюджету повертаються 50 відсотків розміру судового збору, сплаченого

¹ Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 № 1618-IV (Редакція від 13.08.2020) ч. 3 ст. 141. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>

при поданні до суду позовної заяви (апеляційної чи касаційної скарги).

Відмова позивача від позову позбавляє його права на компенсацію понесених ним витрат. Додатково з такого позивача можуть бути стягнені витрати відповідача на підставі відповідної заяви останнього.

Процесуально-правовий статус сторони – це не тільки обов'язок по сплаті та відшкодуванню судових витрат, а і можливість їх зменшення, відстрочення, розстрочення або і звільнення взагалі від їх оплати. Такі можливості продиктовані необхідністю забезпечення доступності правосуддя, врахування економічних чинників і соціального становища особи.

Підставою для відстрочення та розстрочення судових витрат є майновий стан сторони, який повинен враховуватися судом при вирішенні питання про розподіл і відшкодування судових витрат.

Результати розгляду питання про відстрочку та розстрочку судових витрат, можливість зменшення їх розміру або звільнення особи від їх оплати вирішуються відповідною ухвалою суду.

Суд своєю ухвалою має право відстрочити або розстрочити сплату судового збору на чітко встановлений строк, однак не більше як до моменту ухвалення судового рішення у даній справі. Якщо в установленій ухвалою суду строк всі судові витрати не будуть сплачені, заява залишається без розгляду або порядок стягнення таких витрат визначається у судовому рішенні, у випадку, коли сплата судових витрат була відстрочена або розстрочена до моменту ухвалення цього рішення (ч. 2 ст. 136 ЦПК). Враховуючи майновий стан сторони, суд також має право зменшити розмір судових витрат або взагалі звільнити особу від обов'язку їх сплати.

За загальним правилом питання щодо розподілу судових витрат вирішуються судом у резолютивній частині судового рішення. Неврегулювання даного питання є підставою прийняття додаткового судового рішення.

ТЕМА 15: ЗАХОДИ ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРИМУСУ

1. Поняття, суть і види заходів процесуального примусу
2. Порядок застосування заходів процесуального примусу

1. Поняття, суть і види заходів процесуального примусу

Під час розгляду та вирішення цивільних справ можуть виникати ситуації, коли учасники справи своїми діями перешкоджають процесу здійснення правосуддя. Механізм протидії вказаним порушенням передбачає можливість і повноваження суду застосовувати заходи процесуального примусу. Вони водночас є гарантією належного здійснення учасниками справи процесуальної діяльності. Ці заходи застосовуються у випадках зловживання наданими процесуальними правами або навмисного невиконання процесуальних обов'язків учасниками цивільного судочинства.

«Концепція вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів» у п. 6 розділу IV наголошує на тому, що відповідальність учасників процесу за недобросовісне користування процесуальними правами та за невиконання процесуальних обов'язків необхідно посилити. Формами відповідальності можуть бути не лише існуючі заходи процесуального примусу, а й застосування судом стягнень за невиконання вимог суду, покладення на учасників процесу відшкодування судових витрат у підвищеному розмірі.¹

Призначенням заходів процесуального примусу є те, що вони сприяють припиненню неправомірної поведінки особи та спрямовані на відновлення порушеного правопорядку та створення належних умов для відправлення правосуддя. Законодавче закріплення та застосування цих заходів має на

¹ Про Концепцію вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів від 10.05.2006 № 361/2006. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/361/2006#Text>

меті запобігання порушень норм цивільного процесуального права.

У теорії цивільного процесуального права виділяють такі ознаки заходів процесуального примусу: 1) це різновид правового примусу; 2) їх застосування можливе тільки в рамках цивільного процесу; 3) суб'єктом застосування заходів процесуального примусу виступає суд; 4) види примусових процесуальних заходів визначені законом; 5) застосування заходів примусу допускається тільки до суб'єктів, указаних у законі; 6) застосування заходів примусу здійснюється на підставі та в порядку, вказаному законом; 7) державно-владний характер відносин; 8) процесуальний примус може виявлятися у фізичному або психологічному впливі на певного учасника судочинства; 9) примус застосовується на підставі процесуального акта - ухвали; 10) сфера застосування процесуального примусу має обмежений характер і в цілому не характеризує специфіку правового регулювання у сфері цивільного судочинства.¹

З огляду на наведені ознаки, заходи процесуального примусу можна визначити як сукупність передбачених нормами процесуального законодавства заходів примусового впливу, які застосовуються судом до порушників процесуальної дисципліни та спрямовані на створення належних умов для ефективного виконання завдань цивільного судочинства.

Норми цивільного процесуального законодавства, які присвячені правовому регулюванню інституту заходів процесуального примусу містяться в окремій 9-й главі ЦПК України.

Згідно з положенням ч. 1 ст. 143 ЦПК України, «заходами процесуального примусу є процесуальні дії, що вчиняються судом у визначених цим Кодексом випадках з метою спонукання відповідних осіб до виконання встановлених у суді правил, добросовісного виконання процесуальних

¹ Васильєв С. В. Цивільний процес України : навчальний посібник. К.: «Центр учбової літератури», 2013. С. 230.

обов'язків, припинення зловживання правами та запобігання створенню протиправних перешкод у здійсненні судочинства».

Залежно від характеру поведінки особи та ступеня перешкоджання правосуддю законодавець передбачає різні види заходів процесуального примусу. До них належать: попередження; видалення із залу судового засідання; тимчасове вилучення доказів для дослідження судом; привід; штраф (ч. 1 ст. 144 ЦПК України).

Отже, заходи процесуального примусу, передбачені цивільним процесуальним законодавством, спрямовані на забезпечення виконання правил цивільного судочинства, дотримання цивільної процесуальної форми та є правовим інструментом впливу на осіб, які порушують установлені в суді правила.

2. Порядок застосування заходів процесуального примусу

Процесуальний порядок застосування попередження і виділення із залу судового засідання врегульовано ст. 145 ЦПК України. Відповідно до змісту цієї норми, до учасників судового провадження та інших осіб, присутніх у залі судового засідання, за порушення порядку під час судового засідання або невиконання цими особами розпоряджень головуючого у справі застосовується попередження, а у випадку повторного вчинення зазначених дій – така особа видаляється із зали судового засідання.

Дотримання всіма присутніми порядку в судовому засіданні є важливою та необхідною умовою належного здійснення правосуддя. Застосовуючи такий захід процесуального примусу як попередження, суд звертає увагу порушника на те, що його поведінка суперечить установленим у суді правилам. Суд роз'яснює необхідність припинення таких дій та попереджає про можливість застосування більш суворого примусового заходу. Змістом попередження є інформування особи про здійснення нею протиправної поведінки, вказівка на конкретні дії, від яких вона повинна утриматись або повинна вчинити для припинення порушення.

Про застосування попередження суд постановляє ухвалу, яка може бути і в усній формі. Суддя (головуючий) звертає увагу порушника на протиправні дії, що стали підставою для попередження, і оголошує про те, що у разі повторного вчинення такого порушення або його продовження дану особу буде видалено із залу судового засідання. Попередження може бути застосоване до широкого кола осіб: як до учасників судового процесу, так і до всіх інших осіб, присутніх у судовому засіданні.

У разі повторного порушення порядку тією ж самою особою до неї застосовується більш суворий захід процесуального примусу - видалення із залу судового засідання. Застосування видалення особи із залу судового засідання оформляється ухвалою суду. Особа, до якої застосоване видалення із залу судового засідання, не може оскаржити таку ухвалу окремо. Наявні заперечення проти такої ухвали суду можуть бути віднесені до складу апеляційної скарги на судові рішення, ухвалені за результатами розгляду справи без участі такої особи. Після оголошення ухвали суду про видалення із залу судового засідання особа, якій вона адресована, зобов'язана негайно залишити зал судового засідання. Якщо порушник відмовляється добровільно виконати ухвалу, судовий розпорядник примусово виводить дану особу із залу судового засідання.

Видалення із залу судового засідання, як і попередження, застосовується до осіб, які беруть участь у справі, інших учасників цивільного процесу, а також осіб, які не є учасниками цивільного процесу, але присутні в судовому засіданні, у разі повторного невиконання розпоряджень головуючого у справі чи повторного порушення порядку під час даного судового засідання. При цьому повторність має місце тільки в тому випадку, коли особа, до якої вже застосовувалося попередження за порушення порядку під час судового засідання

або невиконання розпоряджень головуючого, вчиняє аналогічне порушення вдруге в межах одного судового засідання.¹

Враховуючи функціональне призначення та роль перекладача у процесі, цивільне процесуальне законодавство встановлює специфічні особливості застосування до нього видалення із залу судового засідання. У разі виникнення питання про видалення із залу суду перекладача, треба врахувати, що особа, яка користувалася його допомогою і не володіє мовою судочинства, не зможе доводити надалі суду свою позицію. Для уникнення цієї ситуації суд у разі повторного порушення порядку перекладачем оголошує перерву в судовому засіданні і надає час для його заміни (ч. 2 ст. 145 ЦПК України).

Іншим заходом процесуального примусу є тимчасове вилучення доказів для дослідження судом. Відповідно до ч. 1 ст. 146 ЦПК України, «у разі неподання письмових, речових чи електронних доказів, що витребувані судом, без поважних причин або без повідомлення причин їх неподання суд може постановити ухвалу про тимчасове вилучення цих доказів державним виконавцем для дослідження судом». За загальним правилом, праву суду витребувати докази, кореспондує обов'язок осіб надати докази зазначені судом.

Суть даного заходу процесуального примусу полягає у тому, що, з одного боку, він є правовим інструментом, який дозволяє вплинути на недобросовісну поведінку осіб, яка проявляється у формі неподання письмових, речових чи електронних доказів, що витребувані судом. З іншого боку, тимчасове вилучення доказів сприяє можливості отримання судом цих доказів для дослідження та оцінки і винесення рішення у справі.

Постановляючи ухвалу про тимчасове вилучення доказів, суд повинен ужити заходів, щоб були вилучені саме ті докази, які входять до предмета доказування у даній конкретній справі. З цією метою в ухвалі обов'язково зазначається назва або детальний опис письмового, речового чи електронного

¹ Зейкан Я.П. Коментар цивільного процесуального кодексу України. К.: Юридична практика, 2006. С. 445.

доказу, який підлягає примусовому вилученню. Також ухвала повинна містити: повне найменування (для юридичних осіб) або ім'я (прізвище, ім'я та по батькові - для фізичних осіб) особи, в якій знаходиться доказ, її місцезнаходження (для юридичних осіб) або місце проживання чи перебування (для фізичних осіб), поштові індекси, ідентифікаційний код юридичної особи в Єдиному державному реєстрі підприємств і організацій України, номери засобів зв'язку й адреси електронної пошти, за наявності; підстави проведення його тимчасового вилучення; кому доручається вилучення.¹ Дотримання вимог щодо змісту ухвали про тимчасове вилучення доказів є запорукою її оперативного та належного виконання.

Гарантією того, що ухвала про тимчасове вилучення доказів буде виконуватися, є те, що вона законодавцем визнається як виконавчий документ, який підлягає негайному виконанню державним виконавцем. З огляду на це така ухвала повинна відповідати і вимогам до виконавчого документа, які передбачені у ст. 4 Закону України «Про виконавче провадження». Особа, яка подає клопотання про тимчасове вилучення доказів, повинна це врахувати і вказати всю необхідну інформацію. У протилежному випадку суд відмовляє у задоволенні таких клопотань. Так, судом було відмовлено у задоволенні клопотання представника позивача про тимчасове вилучення доказів на підставі того, що у ньому не вказано ідентифікаційний код юридичної особи, що міститься в Єдиному державному реєстрі підприємств і організацій України, та не зазначено кому доручається вилучення цих документів.²

До заходів процесуального примусу, який також стосується доказової діяльності, належить привід свідка. Згідно з ч. 1 ст. 147 ЦПК України, у разі неявки без поважних причин у судові засідання свідка, який був належно викликаний судом,

¹ Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 № 1618-IV (Редакція від 13.08.2020) ч. 2 ст. 146 URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (дата звернення 21.04.2021)

² Ухвала Печерського районного суду м. Києва від 22 січня 2018. Справа № 757/15496/16-ц. Єдиний державний реєстр судових рішень України. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/72174498>

або неповідомлення ним про причини неявки, такий свідок підлягає примусовому приводу до суду відповідними органами Національної поліції України та з відшкодуванням у дохід держави витрат на здійснення такого приводу.

Привід свідка оформляється ухвалою суду, яка повинна містити: 1) ім'я фізичної особи, яка підлягає приводу; 2) місце проживання, роботи чи навчання; 3) підстави застосування приводу; 4) коли і куди ця особа повинна бути доставлена; 5) кому доручається здійснення приводу.¹

Умовою постановлення ухвали суду про привід свідка є наявність таких підстав: 1) особа має статус свідка у процесі; 2) свідок викликаний належним чином; 3) свідок не з'явився на судове засідання; 4) свідок не повідомив про причини неявки або причини неявки не є поважними. Указані умови суд застосовує кумулятивно, тобто повинні бути в наявності всі умови для того, щоб свідок був приведений на судове засідання у примусовому порядку. Наприклад, суд відмовив у задоволенні клопотання представника заявника про привід у судове засідання ОСОБА_4 в якості свідка. Свою позицію він обґрунтував тим, що така ухвала постановляється у разі, якщо вказана особа викликалась до суду в якості свідка належним чином, але не з'явилась до суду без поважних причин. Вивчивши матеріали даної справи, судом було з'ясовано, що ОСОБА_4 не викликалась у судове засідання в якості свідка, оскільки вона не мала статусу свідка, а статус заінтересованої особи. З огляду на це відсутні підстави для приводу у судове засідання ОСОБА_4 в якості свідка.²

Законодавець передбачає вичерпний перелік осіб, до яких не може бути застосовано привід. Так, у цивільному судочинстві не підлягають приводу в суд особи, які за законом не можуть бути допитані як свідки (ст. 70 ЦПК), малолітні та

¹ Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 № 1618-IV (Редакція від 13.08.2020) ч. 2 ст. 147. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (дата звернення 21.04.2021)

² Ухвала Пирятинського районного суду Полтавської області від 26 вересня 2016 р. Справа № 544/87/16-ц URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/61544038>

неповнолітні особи, вагітні жінки, особи з інвалідністю I і II груп, особи, які доглядають дітей віком до шести років або дітей з інвалідністю (ч. 4 ст. 147 ЦПК).

Окрім вищезазначених заходів процесуального примусу, суд може стягнути штраф. Процесуальний порядок застосування штрафу як заходу процесуального примусу передбачений у ст. 148 ЦПК України. Підставами для застосування штрафу є: невиконання процесуальних обов'язків, зокрема ухилення від учинення дій, покладених судом на учасника судового процесу; зловживання процесуальними правами, вчинення дій або допущення бездіяльності з метою перешкоджання судочинству; неповідомлення суду про неможливість подати докази, витребувані судом, або неподання таких доказів без поважних причин; невиконання ухвали про забезпечення позову або доказів, ненадання копії відзиву на позов, апеляційну чи касаційну скаргу, відповіді на відзив, заперечення іншому учаснику справи в установленій судом строк; порушення заборон щодо використання портативних аудіотехнічних пристроїв, здійснення фото- і кінозйомки, відео-, звукозапису під час врегулювання спору за участю судді.¹

Штраф стягується з відповідної особи в дохід державного бюджету у сумі від 0,3 до трьох розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб. Застосування заходів процесуального примусу не звільняє їх від виконання обов'язків, встановлених ЦПК України і у разі «повторного чи систематичного невиконання процесуальних обов'язків, повторного чи неодноразового зловживання процесуальними правами, повторного чи систематичного неподання витребуваних судом доказів без поважних причин або без їх повідомлення, триваючого невиконання ухвали про забезпечення позову або доказів суд з урахуванням конкретних обставин стягує у дохід державного бюджету з відповідного учасника судового процесу або відповідної іншої особи штраф у сумі від одного до десяти розмірів прожиткового мінімуму для

¹ Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 № 1618-IV (Редакція від 13.08.2020) ч. 1 ст. 148. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (дата звернення 21.04.2021)

працездатних осіб та у випадку невиконання процесуальних обов'язків, зловживання процесуальними правами представником учасника справи суд з урахуванням конкретних обставин справи може стягнути штраф як з учасника справи, так і з його представника».¹

Оскільки ухвала суду про стягнення штрафу є виконавчим документом, то вона також повинна відповідати вимогам, які висуваються законодавцем до виконавчого документа. За такими ухвалами стягувачем є Державна судова адміністрація України. На відміну від ухвал про застосування інших заходів процесуального примусу, ухвала про стягнення штрафу може бути оскаржена в апеляційному порядку. Постанова апеляційного суду прийнята за результатами перегляду ухвали про накладення штрафу є остаточною і оскарженню не підлягає. Так само не підлягає оскарженню ухвала Верховного Суду про стягнення штрафу (ч. 4 ст. 148 ЦПК України).

¹ Ухвала Шевченківського районного суду м. Києва від 09 липня 2019 р. Справа № 761/5776/18 URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/84206607>

ТЕМА 16: ДОКАЗУВАННЯ ТА ДОКАЗИ В ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

- 1. Поняття та мета доказування в цивільному судочинстві**
- 2. Судові докази в цивільному судочинстві. Класифікації судових доказів**
- 3. Предмет доказування**
- 4. Обов'язок доказування і подання доказів до суду**
- 5. Витребування доказів судом. Судові доручення щодо збирання доказів**
- 6. Огляд доказів за їх місцем знаходження, огляд доказів, що швидко псуються**
- 7. Підстави звільнення від доказування**
- 8. Належність, допустимість, достовірність і достатність доказів**
- 9. Правила оцінки доказів судом**
- 10. Забезпечення доказів**

1. Поняття та мета доказування в цивільному судочинстві

Будь-яке судочинство в своїй основі переважно засноване і процесуально функціонує як процесуальна діяльність суду та учасників судового процесу, яка пов'язана з доказуванням і доказами. Більшість норм цивільного процесуального права, які містяться у цивільному процесуальному кодексі, врегульовують діяльність суду і учасників судового процесу пов'язану з доказами у справі та судовим доказуванням. Така діяльність спрямована на підтвердження наявності або відсутності обставин (фактів), що обґрунтовують вимоги і заперечення учасників справи, та інших обставин, які мають значення для вирішення справи і підлягають встановленню для вирішення справи (ч. 2 ст. 77 ЦПК).

Судовому доказуванню приділяється постійна увага науковцями, а також юристами практиками. Правильне розуміння процедури доказування і виконання вимог норм

матеріального та цивільного процесуального права, які її врегульовують, є важливою і необхідною умовами досягнення визначених у статті 2 ЦПК завдань цивільного судочинства. Процес доказування одночасно має загальний зміст у правовому регулюванні але завжди має індивідуальні особливості у змісті і структурі доказування, суб'єктах доказування, етапах (стадіях) доказування, пізнанні обставин (фактів), які мали місце в минулому, оцінці доказів у кожній окремо взятій справі тощо. Тому це складна процесуальна діяльність, яка знаходиться під контролем суду і під постійною увагою учасників судової справи. Судове доказування поєднує одночасно процесуальну (практичну) і розумову діяльність суду та учасників судового процесу. Отже, судове доказування це одночасне поєднання процесуальної і розумової діяльності. Перша урегульована нормами цивільного процесуального законодавства, а друга – заснована на законах логічного мислення (законах юридичної логіки). Процес доказування та його результати повинні бути логічно правильними. Повинен бути логічний зв'язок між обставинною справи і доказом (засобом доказування). Доказування у більшості випадків поєднує систему логічних висновків.

Доказування має *мету*, яка полягає у встановленні обставин справи (фактів) за допомогою доказів. У меті доказування відображаються одночасно інтереси (матеріальні та процесуальні) суб'єктів доказової діяльності та формуються план процесуальної діяльності в судовому процесі.

Об'єктом доказування є обставини (факти) конкретної цивільної справи, що підлягають встановленню для її вирішення або є необхідними для здійснення окремої процесуальної дії судом і учасниками судової справи. Об'єкт доказування співпадає з предметом доказування.

Доказування пов'язане з доказами. Лише за допомогою доказів встановлюються обставини (факти) справи.

У кожній цивільній справі суддя для її вирішення повинен встановити: чи дійсно існують обставини (факти) на які посилаються учасники справи і чи є вони юридичними; чи дійсно позивачу (заявнику) належить право, захист якого він

вимагає і чи ґрунтується воно на обставинах (фактах) справи та підтверджується доказами у справі; чи дійсно відповідач є належною особою, яка порушила, невизнала або оспорила права, свободи чи інтереси позивача (заявника). Судове доказування це – шлях переходу від вирогідних знань до істинних (дійсних, об'єктивних), які дають можливість для суду ухвалити законне та обґрунтоване рішення у справі.

Суб'єктами доказування у цивільному судочинстві є суд і учасники справи (ст. 42 ЦПК). Основними суб'єктами доказування все ж таки є учасники справи. Сторони, треті особи, заявники та заінтересовані особи, органи та особи, яким за законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб та їх представники приймають активну участь в збиранні, поданні до суду і дослідженні доказів.

За формою і змістом така діяльність є правовою адже детально регламентована нормами цивільного процесуального законодавства. Основним суб'єктом доказування є суд на якого припадає основний тягар у процедурі доказування в цивільному судочинстві: слідкую за дотриманням норм цивільного процесуального законодавства в доказовій діяльності; сприяє учасникам справи у визначенні предмета доказування і кола необхідних доказів на основі яких вирішується справа; слідкує за виконанням учасниками справи обов'язку з доказування і подання доказів; вирішує питання про належність, допустимість достовірність і достатність доказів; надає процесуальну допомогу учасникам справи у витребуванні доказів (ст. 84 ЦПК), проведенні огляду доказів за місцем їх знаходження (ст. 85 ЦПК), надає судові доручення щодо збирання доказів (ст.ст. 87, 88 ЦПК), оцінює докази (ст. 89 ЦПК); повинен безпосередньо дослідити докази у справі (ст. 213 ЦПК); вирішує питання про процесуальний порядок з'ясування обставин справи та дослідження доказів у судовому засіданні (ст.ст. 228,229 ЦПК) та інші.

Суд немає особистої матеріально-правової і процесуально-правової заінтересованості в доказовій діяльності. Учасники справи навпаки мають матеріально-правову і процесуально-правову заінтересованість в доказовій діяльності,

яка обумовлена заінтересованістю у наслідках вирішення справи адже кожна із сторін намагається виграти справу, тобто, щоб суддя ухвалив рішення яке б відповідало її інтересам. Тому це накладає процесуальні особливості в поведінці учасника справи в реалізації своїх прав та обов'язків у доказовій діяльності.

Процес доказування розпочинається вже з моменту звернення до суду особи за захистом (подання до суду позовної заяви, заяви в окремому провадженні) і відкриття судом провадження у справі та може тривати до ухвалення і проголошення судового рішення.

Процес доказування складається з декількох пов'язаних етапів (стадій), які виділяються більшістю процесуалістами: визначення предмета доказування; збирання та подання доказів до суду; дослідження доказів; оцінка доказів; перевірка правильності судового доказування під час перегляду судового рішення. Повністю ці етапи (стадії) доказування реалізуються при розгляді справи в суді першої інстанції. Перевірка правильності судового доказування під час перегляду судового рішення не є обов'язковим етапом у доказуванні та настає в разі оскарження судового рішення до вищестоящої судової інстанції і відкриття провадження з перегляду судових рішень (Розділ V ЦПК). Особливості доказування в апеляційній інстанції визначені статтею 367 ЦПК, у касаційному провадженні статтею 400 ЦПК, у провадження з перегляду за нововиявленими або виключними обставинами за правилами статті 429 ЦПК.

Визначення предмету доказування – це встановлення кола обставин (фактів), що підтверджують заявлені вимоги чи заперечення або мають інше значення для розгляду справи і підлягають встановленню при ухваленні судового рішення (ч. 2 ст. 77 ЦПК). Визначення предмету доказування – це початковий етап доказування і є важливим адже впливає в подальшому на доказову діяльність суду і учасників справи.

Збирання доказів - це процесуальна діяльність учасників справи, а у передбачених процесуальним законом випадках і суду, щодо залучення доказів до справи, яка складається з подання (передачі) доказів до суду, витребування доказів судом, надання судових доручень щодо збирання доказів.

Подання доказів – це процесуальні дії суб'єктів доказування, які пов'язані з передачею доказів безпосередньо до суду. Подання доказів врегульовано статтями 81 та 83 ЦПК. Відповідно до ч.5 ст. 81 ЦПК докази до суду подаються сторонами та іншими учасниками справи. Суд повинен прийняти докази. *Прийняття доказів* – це процесуальні дії судді, які передбачають офіційне переміщення доказів у розпорядження суду.

Дослідження доказів - це процесуальна діяльність суду та учасників справи у судовому засіданні, щодо безпосереднього сприйняття, вивчення і аналізу інформації, яку містять докази, щодо наявності або відсутності обставин справи якими учасники справи обґрунтовують вимоги чи заперечення або такі обставини мають інше значення для справи. Дослідження доказів передбачає перевірку одного доказу іншим і усунення між ними суперечностей. Процесуальний порядок дослідження доказів визначається судом залежно від змісту вимог позивача (заявника), предмета доказування і доказів. У разі необхідності такий процесуальний порядок може бути змінений судом (ст.ст. 228, 229 ЦПК).

Оцінка доказів – це розумова діяльність суду та учасників цивільної справи, що ґрунтується на законах логіки та правових нормах і спрямована на формування у суб'єктів доказування власної думки щодо наявності або відсутності обставин (фактів) справи, якими учасник справи обґрунтовує свої вимоги чи заперечення, а також ухвалення судом законного та обґрунтованого рішення на основі встановлених обставин (фактів) у справі та досліджених доказів.

Доказування повинно здійснюватися згідно з процесуальними правилами, які встановлюють: обов'язок доказування (ст.ст. 81 і 82 ЦПК); належності доказів (ст. 77 ЦПК); допустимості доказів (ст. 78 ЦПК); достовірності доказів (ст. 79 ЦПК); достатності доказів (ст. 80 ЦПК).

Судове доказування – це заснована на нормах цивільного процесуального законодавства розумово-пізнавальна і процесуально-правова діяльність суду та учасників справи, яка спрямована на дослідження обставин (фактів)

справи на основі наявних у справі доказів, за результатами якої суд ухвалює рішення яким вирішує справу.

2. Судові докази в цивільному судочинстві. Класифікації судових доказів

Здійснюючи правосуддя у цивільних справах суд застосовує закон до встановлених у процесі розгляду і вирішення справи обставин справи. Обставина справи – це певні життєві дії (залежать від волевиявлення людини) або події (не залежать від волі людини) настання яких спричиняє правові наслідки. Щоб встановити наявність чи відсутність необхідної обставини потрібна про це відповідна інформація (відомості) яку містять саме докази.

Відповідно з частиною першою статті 76 ЦПК *доказами* є будь-які дані, на підставі яких суд встановлює наявність або відсутність обставин (фактів), що обґрунтовують вимоги і заперечення учасників справи, та інших обставин, які мають значення для вирішення справи.

Судові докази характеризуються *ознаками*, які визначають їх процесуальну сутність:

1. докази – це будь-які дані, тобто інформація (відомості) про обставини (факти) справи, які мають юридичне значення. Такі обставини (факти) переважно мають місце у минулому, а також й ті, які відбуваються в теперішній час або це триваючі обставини (факти). Встановлення таких обставин (фактів) та їх пізнання є основним завданням суду;

2. докази – це інформація, що стосується тих обставин, які є підставою вимог або заперечень учасників справи;

3. докази – це будь-які дані, які отримані з дотриманням процесуального порядку збирання, зберігання, подання до суду, дослідження і оцінки. Інформація, яка отримана з доказів із порушенням закону, не має юридичної сили і не може бути покладена судом у його рішення (ч. 2 ст. 229 ЦПК);

4. докази – це єдність інформації (відомостей) про обставини (факти) справи, і засобів доказування: письмові, речові, електронні докази, висновки експертів, показання свідків

(ч. 2 ст. 76 ЦПК). Інформація про обставини (факти) справи розглядається у якості зміста доказів, а засоби доказування – у якості процесуальної форми (процесуальна фіксація) доказів.

5. докази – повинні процесуальним вимогам: належності (ст. 77 ЦПК); допустимості (ст. 78 ЦПК); достовірності (ст. 79 ЦПК); достатності (ст 80 ЦПК);

6. докази у судовому доказуванні виконують функцію аргументації за допомогою якої доводяться обставини (факти) справи, що складає словесний зміст доказування. Аргументи включають істинні, логічні, очевидні судження, які впливають на умовиводи стосовно наявності або відсутності обставин (фактів), які у свою чергу слугують підставою обґрунтування вимог або заперечень учасників справи або мають інше значення для вирішення справи. Система умовиводів є основою доказування, а в кінцевому рахунку повинні призводити до формування безпірних положень.

Докази різноманітні, тому теретичне і практичне значення мають *класифікації* доказів. Найбільш поширеними підставами класифікації доказів на види здійснюється за критеріями:

1) за характером зв'язку змісту доказів з тими обставинами (фактами), які необхідно встановити у справі, докази поділяються на *прямі* й *непрямі*. Прямими докази будуть у випадку коли вони прямо вказують на обставину (факт) справи, які входять до предмета доказування, і дозволяють зробити лише один обґрунтований і переконливий висновок про наявність або відсутність обставини (факта). Прикладом прямого доказу будуть показання фізичної особи, що стала очевидцем певної життєвої ситуації (дорожньо-транспортна пригода), акт складений за фактом розслідування нещасних випадків на виробництві комісією на підприємстві, це оригінал цивільного договору (куплі-продажу житлового будинку чи квартири, куплі-продажу земельної ділянки, дарування, грошової позики, довічного утримання (догляду), найму (оренди) та ін. До прямих доказів відноситься вимога про належність доказів.

Непрямі докази не вказують безпосередньо на обставину (факт), які покладені в основу вимог чи заперечень учасника справи. Непрямі докази мають більшу або меншу ступінь вирогідності та дозволяють зробити лише один ймовірний висновок або декілька висновків про наявність або відсутність обставини (факту) судової справи. Прикладом непрямого доказу буде квитанція боржника про грошовий переказ кредитору у справі про погашення боргу за договором грошової позики. На підставі одного непрямого доказу неможливо зробити одностайний висновок про наявність або відсутність обставини (факту) справи.

2) за способом (процесом) утворення докази поділяються на *первісні* та *похідні*. Первісні докази – це докази в яких інформація отримана з першоджерел. Прикладами первісних доказів є показання свідка-очевидця, оригінал письмового доказу, висновок судово-психіатричної експертизи та інші.

Похідні докази – це докази, які відображають інформацію з первісних доказів. Прикладами похідних доказів є інформація фізичної особи отримана нею зі слів іншої особи-очевидця, копія письмового документа, речовий доказ у вигляді макету спірного будинку чи квартири тощо.

Використання похідних чи непрямих доказів у судовій практиці допускається з дотриманням вироблених судовою практикою правил:

а) непрямим чи похідним доказом може будь-яка інформація, яка зафіксована в передбачених у частині другій статті 76 ЦПК засобах доказування;

б) потрібне одночасне використання декількох непрямих чи похідних доказів у їх сукупності для формування достовірного висновку у справі;

в) якщо не відоме джерело інформації, то і не має непрямого чи похідного доказу. Наприклад, у частині другій статті 90 ЦПК закріплено, що «якщо показання свідка ґрунтуються на повідомленнях інших осіб, то ці особи повинні бути також допитані. За відсутності можливості допитати особу, яка надала первинне повідомлення, показання з чужих слів не може бути допустимим доказом факту чи обставин, на

доведення яких вони надані, якщо показання не підтверджується іншими доказами, визнаними допустимими згідно з правилами цього Кодексу»¹;

г) непрямий чи похідний доказ може використовуватися у разі відсутності прямого доказу, а похідний доказ - первісного;

д) перевага надається прямим доказам по відношенню до непрямих доказів, а первісним до похідних. Не допускається одночасне використання в одній справі прямих і непрямих доказів, первісних і похідних.

3) в залежності від мети доказування докази можуть бути *основними та протилежними (контрдокази)*. Основні докази - це докази, що підтверджують наявність або відсутність певної обставини (факта). Протилежні докази (контрдокази) - це докази, що спростовують основний доказ. Якщо у справі наявні основний та протилежний докази, що як правило часто відбувається у змагальному процесі, тому підтвердження наявності або відсутності обставин (фактів) повинно здійснюватися за допомогою інших доказів, які також підтвердять неправдивість (фальшивість) основного чи протилежного доказу. Відсутність такої можливості в учасників справи або коли основний та протилежний докази мають однакову ступінь переконливості надає право суду визнати недоведеною обставину (факт) або її відсутність, яка підтверджується основним доказом в судовій справі.

4) за джерелом отримання інформації про обставини (факти) справи докази поділяються на *особисті, речові, письмові, електронні та змішані*. Такій поділ пов'язаний із визначеною цивільним процесуальним законом процесуальної форми їх фіксації в засобах доказування (ч.2 ст. 76 ЦПК) і залежить від того, що або хто є джерелом доказів: фізична особа, матеріальний предмет чи предмет збереження електронної (цифрової) інформації.

Особисті докази – інформація, яка зафіксована у свідомості людини і може правильно (достовірно) нею відтворюватися тривалий час. Такі інформаційні дані, джерелом

¹ URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>

отримання яких виступає людина, містяться у показаннях свідків, поясненнях сторін, третіх осіб їх представників допитаних як свідки (ст. ст. 92, 93 ЦПК).

Речові докази – інформація, яка зафіксована на предметах навколишнього матеріального світу та піддається сприйняттю органами відчуття людини і фіксації в судових (процесуальних) документах. У статті 97 ЦПК речові докази визначаються як предмети матеріального світу, які своїм існуванням, своїми якостями, властивостями, місцезнаходженням, іншими ознаками дають змогу встановити обставини, що мають значення для справи.

Письмові докази – є документи (крім електронних документів), які містять дані про обставини, що мають значення для правильного вирішення спору (ч. 1 ст. 95 ЦПК). Письмові докази включають будь-які документи, акти, листування особистого чи службового характеру, що містять у своєму змісті інформацію про обставини (факти) справи, які входять до предмета доказування. Предметом письмових доказів є матеріал (переважно папір) на якому зафіксована інформація за допомогою граматичних знаків у письмовій формі здійснені фізичною особою власноруч або за допомогою технічних приладів (засобів). Письмові докази створюються за волевиявленням фізичної особи, до судового процесу і за участі учасника справи або особами, які не є учасниками судового процесу, містять інформацію, яка має значення для вирішення конкретної судової справи. На формування письмових доказів впливають особисті якості людини: освіта; вік; стан здоров'я; робота; особисті вподобання та інше. Перевага надається предметам на яких інформація виражена за допомогою письмових знаків (цифр, ерогліфів, слів тощо) повинна бути доступна для читання, а її зміст зрозумілим. Такі знаки можуть бути нанесені хімічним або фізичним шляхом.

Електронні докази – є інформація в електронній (цифровій) формі, що містить дані про обставини, що мають значення для справи, зокрема, електронні документи (в тому числі текстові документи, графічні зображення, плани, фотографії, відео- та звукозаписи тощо), веб-сайти (сторінки),

текстові, мультимедійні та голосові повідомлення, метадані, бази даних та інші дані в електронній формі. Такі дані можуть зберігатися, зокрема, на портативних пристроях (картах пам'яті, мобільних телефонах тощо), серверах, системах резервного копіювання, інших місцях збереження даних в електронній формі (в тому числі в мережі Інтернет) (ч. 1 ст. 100 ЦПК).

Змішані докази – інформація про обставини (факти) зафіксована і зберігається за допомогою двох джерел: людини (експерта) і безпосередньо у висновку експерта. Усні пояснення експерта в суді щодо свого висновку (ч. 5 ст. 102 ЦПК) слід розглядати в якості процесуального додатку до основного свого висновку, а тому не є окремим засобом доказування або окремим видом доказу.

Практичне значення класифікації доказів на види дозволяє вирішити наступні практичні питання, зокрема:

- чи має доказ відношення до конкретної цивільної справи, що розглядається і вирішується судом (належність доказу);

- якою мірою (обсягом) доказ підтверджує (спростовує) обставину (факт) конкретної справи;

- з якого джерела походить інформація про обставини (факти) справи (достовірність доказу);

- у якій процесуальній формі відтворено доказ і у якому засобі доказування він виражений та чи дотримано процесуальний порядок одержання доказу (допустимість доказу);

- чи сприяє певний вид доказів формуванню достатності доказів у конкретній справі (достатність доказів).

3. Предмет доказування

Для виконання завдань цивільного судочинства, визначених у статті 2 ЦПК, суд повинен правильно встановити і дослідити коло тих обставин (фактів) на основі яких він зможе ухвалити законне та обгрунтоване рішення у конкретній цивільній справі. Обставини (факти), які підлягають

встановленню в судовому порядку, утворюють предмет доказування в конкретній справі.

Поняття *предмета доказування* надано у частині 2 статті 77 ЦПК під яким слід розуміти «обставини, що підтверджують заявлені вимоги чи заперечення або мають інше значення для розгляду справи і підлягають встановленню при ухваленні судового рішення».

Предмет доказування включає складну і різноманітну сукупність обставин (фактів), які підлягають встановленню у визначеному матеріальним і процесуальним законом порядку.

Значення предмета доказування полягає в наступному:

а) виконує функцію орієнтації процесуальної діяльності суду і поведінки учасників справи в судовому доказуванні, спрямовуючи її на встановлення тих обставин (фактів), які становлять його зміст і є необхідними у конкретній цивільній справі;

б) правильне визначення предмета доказування, тобто кола тих обставин (фактів), які необхідно встановити у конкретній справі, має практичне значення для своєчасного і правильного вирішення справи;

в) визначає обсяг і межі судового доказування;

г) виступає критерієм належності (ст. 77 ЦПК), допустимості (ст. 78 ЦПК), достовірності (ст. 79 ЦПК) та достатності (ст. 80 ЦПК) кожного доказу в цивільній справі.

Елементи предмета доказування вказані у нормах матеріального права і визначаються підставою позову (п.5 ч.3 ст. 175 ЦПК) або запереченнями (за наявності) проти позову (п.5 ч.3 ст. 178 ЦПК), в поясненнях третьої особи щодо позову або відзиву (ст. 181 ЦПК), в зустрічному позові відповідача (ст. 194 ЦПК), в позові третьої особи із самостійними вимогами (ст. 195 ЦПК). У справах окремого провадження зміст предмета доказування визначається підставами вимог заявника і підставами заперечень заінтересованих осіб, якщо вони були зроблені ними та визначається окремими нормами з урахуванням особливостей справ даного виду провадження (ст.ст. 297, 302, 306, 311 ЦПК та ін.).

Визначення предмета доказування у конкретній цивільній справі покладається на учасників справи (ст. 42 ЦПК) та їх представників (§2 Глава 4 ЦПК) і вважається їх процесуальним обов'язком (ст. 81 ЦПК). Однак, учасник справи не завжди взмозі самостійно і правильно визначити предмет доказування в наслідок своєї правової необізнанності або це трапляється в результаті правової помилки представника. У такому випадку законодавець надає право проявити ініціативу суду на стадії підготовчого засідання у формі роз'яснення учасникам справи, які обставини входять до предмета доказування, які докази мають бути подані тим чи іншим учасником справи та чи повідомили сторони про всі обставини справи, які їм відомі (п.п. 5, 6 ч. 2 ст. 197 ЦПК). Учасники справи мають право розширювати або звужувати коло обставин (фактів), які входять до предмета доказування, в залежності від зміни характеру своїх інтересів (часткова зміна підстави або предмета позову, відмова від частини позовних вимог, укладення мирової угоди на основі взаємних поступок та ін.). За введення суд в оману щодо фактичних обставин справи винні особи несуть відповідальність встановлену законом (ч. 4 ст. 43 ЦПК). Насамперед, це розглядається законодавцем як зловживання учасником справи або його представником своїми процесуальними правами (п. 3 ч.2 ст. 44 ЦПК). У такому разі суд може на сторону покласти судові витрати повністю або частково незалежно від результатів вирішення спору (ч. 9 ст. 141 ЦПК), застосувати заходи процесуального примусу у вигляді штрафу (ст. 148 ЦПК), залишити позов без розгляду (п. 8 ч. 1 ст. 257 ЦПК), для учасника справи надається можливість оскаржити рішення суду першої інстанції в апеляційному порядку (ст. 352 ЦПК). За введення суд в оману статтею 384 КК передбачена юридична відповідальність.

До **предмета доказування** входять обставини (факти):

1) обставини (факти) матеріально-правового характеру, які учасники справи кладуть в основу своїх вимог і заперечень (можуть ключатися як дії та і події як результат укладання угоди, договору, невиконання зобов'язання, незаконне

звільнення працівника, заподіяння шкоди джерелом підвищеної небезпеки та інше);

2) доказові факти, які тісно пов'язані з обставинами (фактами) матеріально-правового характеру (це докази у справі, які містять інформацію про наявність або відсутність обставин (фактів) матеріально-правового характеру). Такі факти не тягнуть за собою матеріально-правових наслідків;

3) обставини (факти) процесуально-правового характеру, встановлення яких необхідне для здійснення процесуальних дій судом і учасниками справи (факт укладення сторонами мирової угоди, факт вжиття сторонами заходів досудового врегулювання спору коли це є обов'язковим в силу закону, факт наявності підстави для відводу суду, факт наявності підстави для забезпечення позову, факт для зупинення у справі тощо). Наявність або відсутність таких обставин (фактів) зумовлює можливість виникнення, зміну чи припинення цивільних процесуальних правовідносин (відкриття провадження у справі, розгляд справи у порядку спрощеного провадження, закриття провадження у справі тощо);

4) обставини (факти) включені за ініціативою суду встановлення яких необхідне для виконання попереджальної та виховної функцій (застосування процесуального примусу у вигляді попередження з підстав визначених статтею 145 ЦПК, постановлення окремої ухвали в порядку статті 262 ЦПК та ін.);

5) обставини (факти), які не потрібно доводити в наслідок їх визнання учасниками справи, визнання їх судом загальновідомими, преюдиціальність таких обставин (фактів). Стосовно таких обставин (фактів) не здійснюється доказова діяльність учасниками справи але включення їх у предмет доказування забезпечує обґрунтування їх вимог і заперечень.

У кінцевому рахунку предмет доказування у конкретній цивільній справі визначається судом який розглядає і вирішує таку справу. Так, суд може включити до предмета доказування факти, які пов'язані із звичаями ділового обороту, які є видом правового звичаю, під якими розуміється не передбачені законом або договором усталені правила поведінки, яке широко застосовується у цивільних правовідносинах та у

певних сферах підприємницької діяльності (торгівля, розрахункові операції, торговельне мореплавство тощо).

До предмета доказування не включаються норми матеріального і процесуального права адже цивільне процесуальне законодавство не містить вимогу про здійснення і надання до суду учасником справи правової кваліфікації спірних правовідносин між сторонами конфлікту, а у непозовному провадженні з приводу своєї правової вимоги до суду.

4. Обов'язок доказування і подання доказів до суду

У цивільному процесуальному законі міститься норма, яка закріплює процесуальний обов'язок доказування і подання доказів до суду. Відповідно до статті 81 ЦПК «кожна сторона повинна довести ті обставини, на які вона посилається як на підставу своїх вимог або заперечень, крім випадків, встановлених цим Кодексом»¹. Подібні положення містяться у процесуальному законодавстві більшості країн світу. Отже, кожен учасник справи повинен довести те, на що він посилається: позивач (чи заявник в окремому провадженні) на обставини (факти) підстави позову (чи заяви), а відповідач на обставини (факти), які обґрунтовують заперечення проти пред'явлених до нього позовних вимог.

Обов'язок доказування - це закріплена цивільним процесуальним законодавством процесуальна необхідність вчиняти учасниками справи дії пов'язані з доведенням тих обставин (фактів), на які вони посилаються як на підставу своїх вимог або заперечень, невиконання якого тягне правові наслідки.

У судовій практиці обов'язок доказування тлумачиться як «закріплену в процесуальному та матеріальному законодавстві міру належної поведінки особи, що бере участь у судовому процесі, із збирання та надання доказів для підтвердження свого суб'єктивного права, що має за мету

¹ URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>

усунення невизначеності, яка виникає в правовідносинах у разі неможливості достовірно з'ясувати обставини, які мають значення для справи»¹.

Для цивільного судочинства обов'язок доказування має особливості:

- такий обов'язок динамічно і організаційно скоординовано з правом учасників судової справи подавати докази відповідно до п. 2 ч.1 і п. 4 ч. 2 ст. 43 ЦПК для забезпечення змагальності та диспозитивності судового процесу;

- учасники справи повинні подавати до суду усі наявні у них докази в порядку і строки встановлені цивільним процесуальним законом;

- суд вправі збирати докази і долучати їх до цивільної справи з власної ініціативи, що ним розглядається і вирішується, лише у випадках прямо передбачених у цивільному процесуальному законодавстві (ч.2 ст. 13; ч.7 ст. 81; ч.2 ст. 294 ЦПК);

- сприяє виконанню завдань цивільного судочинства закріплених у статті 2 ЦПК;

- обов'язок доказування реалізується шляхом збирання і подання доказів до суду;

- обов'язок доказування передбачає спеціальні правила доказування: а) кожен учасник справи доказує те, що сам стверджує; б) не доказує той хто заперечує; в) суд вправі здійснити пересподіл обов'язку доказування виходячи з предмета доказування зумовлених особливостями цивільної справи і змістом позовних/заявних вимог.

Обов'язок доказування поширюється на учасників справи (ст. 42 ЦПК), а також на судового представника таких осіб у разі виконання ним своїх представницьких функцій. Такий обов'язок тісно пов'язаний із доказовою діяльністю та

¹ п.30 Постанови Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського Суду України від 31 березня 2021 року Справа № 923/875/19 URL <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/96145751?1624046434>

детально регламентується законодавством і здійснюється на всіх стадіях судового процесу.

Питання про виконання обов'язку з доказування учасником справи постає вже з моменту підготовки до звернення до суду за захистом і пред'явлення до суду позовної заяви (ст. 184 ЦПК), заяви у наказному провадженні (ст. 160 ЦПК), заяви в окремому провадженні (ст.ст. 297, 302, 306 та ін.). Відповідно з принципом змагальності кожна сторона несе ризик настання наслідків, пов'язаних із вчиненням чи невчиненням нею процесуальних дій (ч.4 ст. 12 ЦПК).

Важливим у доказуванні при виконанні обов'язку з доказування і подання доказів до суду є правило закріплене у частині 5 статті 81 ЦПК про, що доказування не може ґрунтуватися на припущеннях, тобто, посилення на обставини (факти) без підтвердження їх наявності або відсутності за допомогою доказів процесуально не допускається і в судовій практиці розглядаються безпідставними (наприклад: фізична особа отримала інформацію щодо певної обставини (факту) з неофіційних джерел або зі слів іншої особи).

Подання доказів до суду - це процесуальні дії суб'єктів доказування, які пов'язані з передачею доказів до суду. Подання доказів врегульовано статтями 81 та 83 ЦПК. Відповідно до ч.5 ст. 81 ЦПК докази до суду подаються сторонами та іншими учасниками справи і згідно з частиною 1 статті 83 ЦПК - безпосередньо до суду. Тобто, подання доказів – це правове переміщення (передача) доказів у процесуальне розпорядження суду до моменту вирішення справи і набранням рішення суду законної сили. Подання доказів повинно здійснюватися за правилами, які сформульовано в статті 83 ЦПК:

а) Позивач, особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, повинні подати докази разом з поданням позовної заяви (ч. 2);

б) Відповідач, третя особа, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору, повинні подати суду докази разом з поданням відзиву або письмових пояснень третьої особи (ч. 3);

в) Якщо доказ не може бути поданий у встановлений законом строк з об'єктивних причин, учасник справи повинен

про це письмово повідомити суд та зазначити: доказ, який не може бути подано; причини, з яких доказ не може бути подано у зазначений строк; докази, які підтверджують, що особа здійснила всі залежні від неї дії, спрямовані на отримання вказаного доказу (ч. 4);

г) У випадку визнання поважними причин неподання учасником справи доказів у встановлений законом строк суд може встановити додатковий строк для подання вказаних доказів (ч. 5).

д) У випадку прийняття судом відмови сторони від визнання обставин суд може встановити строк для подання доказів щодо таких обставин (ч. 6).

е) Якщо зі зміною предмета або підстав позову або поданням зустрічного позову змінилися обставини, що підлягають доказуванню, суд залежно від таких обставин встановлює строк подання додаткових доказів (ч. 7).

е) Докази, не подані у встановлений законом або судом строк, до розгляду судом не приймаються, крім випадку, коли особа, яка їх подає, обґрунтувала неможливість їх подання у вказаний строк з причин, що не залежали від неї (ч. 8).

ж) Копії доказів (крім речових доказів), що подаються до суду, заздалегідь надсилаються або надаються особою, яка їх подає, іншим учасникам справи. Суд не бере до уваги відповідні докази у разі відсутності підтвердження надсилання (надання) їх копій іншим учасникам справи, крім випадку, якщо такі докази є у відповідного учасника справи або обсяг доказів є надмірним, або вони подані до суду в електронній формі, або є публічно доступними (ч.9).

з) Докази, які не додані до позовної заяви чи до відзиву на неї, якщо інше не передбачено цим Кодексом, подаються через канцелярію суду, з використанням Єдиної судової інформаційно-комунікаційної системи або в судовому засіданні з клопотанням про їх приєднання до матеріалів справи (ч. 10).

і) У разі подання заяви про те, що доданий до справи або поданий до суду учасником справи для ознайомлення документ викликає сумнів з приводу його достовірності або є підробленим, особа, яка подала цей документ, може просити суд

до закінчення підготовчого засідання виключити його з числа доказів і розглядати справу на підставі інших доказів (ч. 11).

к) Суд вправі сприяти учаснику справи у витребування доказів у разі неможливості самотійно надати докази (ст. 84 ЦПК).

л) Невиконання обов'язку з доказування та подання доказів до суду учасником справи не передбачає притягнення їх за це до юридичної відповідальності.

Процесуальні особливості надання до суду кожного з видів доказів регулюється спеціальними нормами цивільного процесуального кодексу.

На загальне правило розподілу обов'язку із доказування і подання доказів до суду впливають **доказові презумпції**, які встановлюють спеціальні правила, що впливають на перерозподіл такого обов'язку.

Доказові презумпції – це правове припущення, засноване на логічному прийомі (неповна індукція), при якій робиться висновок про існування або не існування іншої обставини (факту). Таке припущення може бути спростовано учасником справи.

Презумпції різноманітні, частина з яких закріплена в національному законодавстві (є легальними), а які не отримали нормативного закріплення (фактичні) можуть також мати значення тому, що є елементами правосвідомості суддів (наприклад, фізична особа, яка зловживає спиртними напоями не може бути добрим сім'янином або старанним працівником на підприємстві, установі, організації). Для цивільного судочинства значення мають саме доказові презумпції сутність яких полягає в тому, що учасник справи, посилаючись на презумуючий факт (обставину), не повинна його доказувати, а інші юридично заінтересовані учасники справи мають право її спростовувати. Таким чином відбувається перерозподіл обов'язку доказування (onus probandi). Доказові презумпції надають можливість для учасників справи користуватися вже готовими доведеними обставинами (фактами) справи. Доказові презумпції закріплені у нормах матеріального законодавства. У судовій практиці найчастіше використовуються наступні види презумпцій:

- презумпція вини заподіювача шкоди (ст. 1166 ЦК України);
- презумпція вини перевізника за втрату, нестачу і пошкодження прийнятого для перевезення вантажу (ст. 176 Кодексу торговельного мореплавства України);
- презумпція походження дитини від батьків, які перебувають в зареєстрованому шлюбі між собою (ст. 12 СК України);
- презумпція недостовірності негативної інформації, яка поширена про фізичну особу (ст. 277 ЦК України).

У національному законодавстві передбачені інші види доказових презумпцій.

Значення доказових презумпцій в судовій практиці полягає: а) спрощують процес доказування; б) запроваджують моральні засади в доказову діяльність; в) надають доказові «пиліги» для захисту соціально значимих прав та інтересів.

5. Витребування доказів судом. Судові доручення щодо збирання доказів

Витребування доказів судом вважається одним із способів сприяння суду у збиранні та поданні доказів учасниками справи та їх представниками. *Метою* витребування доказів судом є усунення об'єктивних і суб'єктивних перешкод у можливості в учасника справи, представника подати необхідний доказ до суду для підтвердження чи спростування обставин (фактів) справи, що обґрунтовують його вимоги або заперечення. Відповідно з частиною першою статті 84 ЦПК учасник справи, у разі неможливості самостійно надати докази, вправі подати клопотання про витребування доказів судом. Таке клопотання повинно бути подане в строк, зазначений у частинах другій та третій статті 83 цього Кодексу. Якщо таке клопотання заявлено з пропуском встановленого строку, суд залишає його без задоволення, крім випадку, коли особа, яка його подає, обґрунтує неможливість його подання у встановлений строк з причин, що не залежали від неї. Зміст

такого клопотання до суду визначено в частині другій статті 84 ЦПК.

Задовільнити клопотання про витребування доказів суд вправі при наступних умовах: 1) наявність складнощів (юридичного чи фактичного характеру) в отриманні доказів учасником справи або представником; 2) доказ знаходиться у конкретної фізичної особи, яка відмовляється його передати на вимогу учасника справи чи його представнику; 3) учасник справи повинен обґрунтувати про належність доказу до предмета доказування судової справи.

Суд задовольняє клопотання про витребування доказів при наявності для цього підстав або відхиляє (не задовольняє) клопотання. У будь-якому випадку суд постановляє ухвалу, яка оскарженню не підлягає. У разі задоволення клопотання суд своєю ухвалою витребує відповідні докази (ч. 3 ст. 84 ЦПК). Будь-яка особа, у якої знаходиться доказ, повинна видати його на вимогу суду. Також суд може уповноважити на одержання такого доказу заінтересованого учасника справи.

Особи, які не мають можливості подати доказ, який витребує суд, або не мають можливості подати такий доказ у встановлені строки, зобов'язані повідомити про це суд із зазначенням причин протягом п'яти днів з дня вручення ухвали.

У разі неповідомлення суду про неможливість подати докази, витребувані судом, а також за неподання таких доказів з причин, визнаних судом неповажними, суд застосовує до відповідної особи заходи процесуального примусу, передбачені цим Кодексом.

Притягнення таких осіб до відповідальності не звільняє їх від обов'язку подати витребувані судом докази.

У разі неподання учасником справи з неповажних причин або без повідомлення причин доказів, витребуваних судом, суд залежно від того, яка особа ухиляється від їх подання, а також яке значення мають ці докази, може визнати обставину, для з'ясування якої витребувався доказ, або відмовити у його визнанні, або може здійснити розгляд справи за наявними в ній доказами, або, у разі неподання таких доказів позивачем, - також залишити позовну заяву без розгляду.

У випадках, передбачених законом, апеляційний загальний суд за місцезнаходженням доказів може витребувати докази на прохання третейського суду чи міжнародного комерційного арбітражу або за заявою сторони (учасника) третейського (арбітражного) розгляду за згодою третейського суду чи міжнародного комерційного арбітражу у справі, що розглядається третейським судом (міжнародним комерційним арбітражем), у порядку, встановленому цією статтею.

У разі задоволення відповідної заяви суд може зобов'язати особу, у якої такі докази витребовуються, надати такі докази безпосередньо третейському суду або міжнародному комерційному арбітражу або стороні, за заявою якої такі докази витребовуються, для подальшого їх подання третейському суду (міжнародному комерційному арбітражу).

В ухвалі про витребування доказів суд вирішує питання забезпечення чи попередньої оплати витрат осіб, пов'язаних із поданням відповідних доказів.

Судові доручення щодо збирання доказів надана цивільним процесуальним законодавством для суду, який розглядає справу можливість отримати докази за межами його територіальної юрисдикції шляхом проведення відповідних дій іншим судом. Питання пов'язані з судовими дорученнями врегульовані ст.ст. 87,88 ЦПК.

Необхідність у використанні судових доручень виникає у випадках, коли необхідні докази знаходяться в іншому населеному пункті чи місцевості. З метою економії часу і зусиль встановлена процесуальна можливість використання судом, що розглядає справу судових доручень щодо збирання таких доказів коли виникає потреба в збиранні доказів. Судові доручення стосується лише збирання доказів і не пов'язуються з проведенням їх дослідженням і оцінкою.

Судові доручення оформляються ухвалою суду в якому виникає необхідність проведення таких дій. Зміст ухвали повинен бути лаконічним і коротко містити дані: про суть справи (категорія, зміст вимоги, кількість учасників справи та інше), обставини (факти), що підлягають з'ясуванню, докази, які

повинен зібрати суд, що виконує доручення та інша необхідна інформація для суду який надсилає судове доручення.

Виконання судових доручень визначається статтею 88 ЦПК. Судові доручення виконуються відносно тих доказів, які мають пряме відношення до обставин (фактів) справи. Суд, що виконує судове доручення, зобов'язується його виконати в порядку і строки, які встановлені для відповідних процесуальних дій. Процесуальні дії судом, що виконує судове доручення, вчиняються так само, як вони б здійснювалися судом, що розглядає справу.

Предметом виконання судового доручення можуть бути проведення допиту свідків, збирання і огляд за місцем знаходження чи зберігання письмових, електронних, речових доказів. Про виконання або про неможливість виконання з об'єктивних причин судового доручення постановляється ухвала, яка з протоколами про вчинення процесуальних дій і всіма зібраними на виконання судового доручення матеріалами невідкладно надсилається до суду, що розглядає справу (ч.2 ст. 88 ЦПК). У разі якщо для виконання судового доручення щодо збирання доказів необхідно провести судові засідання, то відповідно до частини 3 статті 88 ЦПК, воно виконується у встановленому ЦПК порядку. Учасники справи повідомляються про дату, час і місце вчинення процесуальної дії судом, який виконує доручення, проте їх неявка не є перешкодою для виконання доручення судом, що його виконує.

6. Огляд доказів за їх місцем знаходження. Огляд речових доказів, що швидко псуються

Однією з головних і важливих частин у доказовій діяльності суду і учасників справи є дослідження доказів шляхом безпосереднього сприйняття інформації яку вони містять. Обов'язок доказування і подання доказів покладається на учасників справи, а у випадках передбачених цивільним процесуальним законодавством реалізується судом який розглядає справу. Не завжди письмовий, речовий та електронний доказ можуть бути доставлені до суду і приєднані

до матеріалів справи у зв'язку з їхніми властивостями: структурою, обсягом чи об'ємом, вагою, розміром, характером і змістом інформації яку вони містять (державна, комерційна, військова, сімейна таємниця чи інша конфіденційна інформація). Тому, у статті 85 ЦПК передбачена процесуальна можливість для суду, що розглядає справу, і учасників справи дослідити такі докази за місцем їх знаходження для їх збереження. Огляд доказів за їх місцем знаходження можливий і в режимі відео конференції. У справі № 653/329/17, провадження № 2/653/448/17 ухвалою суду від 23 червня 2017 року Генічеського районного суду Херсонської області було вирішено провести судові засідання в режимі відео конференції. Представником відповідача було заявлено клопотання про огляд оригіналів документів, що містяться в кредитній справі для дослідження за місцем їх знаходження (зберігання), оскільки їх огляд матиме значення для розгляду справи. З огляду на ті обставини, що представник позивача та відповідач заявили клопотання про проведення відео конференції зв'язку у зв'язку зі знаходженням письмових доказів, які містять банківську і комерційну таємницю та знаходяться в установі комерційного банку, провести їх огляд за місцем знаходження¹.

Огляд і дослідження доказів за їх місцем знаходження проводиться тим самим судом, що розглядає справу, а якщо речовий доказ знаходиться в іншій місцевості – іншим судом у порядку виконання судового доручення. Якщо справа розглядається у колегіальному складі, то весь склад суду повинен бути присутнім при вчиненні такої процесуальної дії.

Якщо огляд здійснюється за відсутності хоча б однієї зі сторін, а також в інших випадках, коли суд визнає це за необхідне, суд забезпечує відеофіксацію огляду технічними засобами.

Про огляд доказів за їх місцезнаходженням секретарем судового засідання складається протокол, що підписується секретарем, головуючим і всіма особами, які беруть участь в огляді. До протоколу додаються разом з описом

¹ URL: <https://youcontrol.com.ua/catalog/court-document/75712721/>

усі складені або звірені під час огляду на місці плани, креслення, копії документів, а також зроблені під час огляду фотознімки, електронні копії доказів, відеозаписи тощо.

Особи, які беруть участь в огляді доказів за їх місцезнаходженням, мають право звертати увагу суду на ту чи іншу обставину, яка, на їхній погляд, має значення для повноцінного проведення огляду, встановлення обставин, які мають значення для розгляду справи, робити свої зауваження щодо протоколу огляду.

Огляд доказів за місцем їх знаходження може проводитися по відношенню до будь-яких доказів. Не забороняється проведення повторного і додаткового огляду доказів за їх місцезнаходженням.

В ухвалі про огляд доказів за їх місцезнаходженням суд вирішує питання забезпечення чи попередньої оплати витрат осіб, пов'язаних із таким оглядом.

Огляд речових доказів, що швидко псуються. Один із способів дослідження речових доказів, які в силу своєї специфіки не можуть зберігати свої властивості тривалий час, а з часом можуть бути і знищені взагалі, а тому потребують оперативного вирішення питання про отримання і фіксацію інформації, яку вони містять та яка має значення для розгляду справи. До речових доказів, які швидко псуються, відносяться продукти, біовироби та будь-які інші речові докази, що зберігають свої цілісні та структурні якості не тривалий час. Проведення їх огляду, як правило за місцем знаходження, дає можливість своєчасно отримати доказову інформацію, яка в силу певних факторів може надалі зникнути частково або повністю разом із такими доказами. На виконання вимоги частини першої статті 86 ЦПК речові докази, що швидко псуються, негайно оглядаються судом з повідомленням про призначений огляд учасників справи. Неявка цих осіб не перешкоджає огляду речових доказів.

У разі необхідності, в тому числі за клопотанням учасника справи, для участі в огляді речових доказів, що швидко псуються, може бути залучено свідків, перекладачів,

експертів, спеціалістів, а також здійснено фотографування і відеозапис.

Огляд речових доказів, що швидко псуються, за їх місцезнаходженням здійснюється у порядку, встановленому статтею 85 ЦПК. Після огляду ці речові докази повертаються особам, від яких вони були одержані.

7. Підстави звільнення від доказування

Підстави звільнення від доказування – це передбачені у цивільному процесуальному законодавстві обставини за наявності яких учасники справи звільнюються від доказування в силу наявності у таких обставин правових властивостей доказового характеру.

До предмета доказування входять і обставини (факти) стосовно підтвердження їх наявності або відсутності яких учасниками справи та їх представниками не здійснюється доказова діяльність. Без їх встановлення не може бути правильно вирішена цивільна справа. Такі обставини (факти) суд вправі покласти в основу свого рішення у справі. У відповідності до статті 82 ЦПК, підставами звільнення від доказування, тобо таких, відносно яких не здійснюється доказова діяльність учасниками справи є:

1. Обставини, які визнані учасниками справи;
2. Обставини, визнані судом загальновідомими;
3. Факти, які преюдициально встановлені рішенням чи вироком суду, що набрали законної сили.

До першого виду підстав звільнення від доказування віднесено найбільш поширену в судовій практиці – це *обставини визнані учасниками справи*.

Визнання – це підтвердження учасником справи наявності або відсутності обставини (факту) на які посилається протилежна сторона чи інший учасник справи для обґрунтування своїх вимог або заперечень і яка була забор'язана їх довести в силу закону.

Визнання передбачає відсутність заперечень в учасника справи стосовно такої обставини (факта).

Умовами визнання обставини (факту) є:

а) суд не має обґрунтованого сумніву щодо достовірності цих обставин, які обґрунтовано та переконливо доводять їх існування та їх правовий характер;

б) добровільність у визнанні таких обставин. Суддя повинен бути переконаний, що визнання учасником справи не вчинено в наслідок омани, фізичного або психічного тиску, в наслідок залежності такої особи від певних обставин службового чи посадового становища її та її родичів, близьких до неї осіб. Визнання повинно бути безумовним, тобто, не ставитися в залежність від будь-яких інших умов.

Визнання може бути процесуально реалізовано учасником справи у письмовій формі в змісті заяв по суті справи (ст. 174 ЦПК). В усній формі у поясненнях учасника справи, його представника в підготовчому засіданні (п. 3 ч. 1 ст. 189, ст. 197 ЦПК), у процесі розгляду справи по суті (ст. ст. 227, 228, 241 ЦПК) і заноситься до протоколу судового засідання.

Визнання повинно здійснюватися учасником справи по кожній обставині (факту) окремо. Суддя, що розглядає і вирішує цивільну справу, не повинен з'ясовувати в учасника справи мотиви такого визнання обставини (факту) учасником справи хоча на практиці такі процесуальні дії вчиняються через усвідомлення учасником справи законність вимоги, яка ґрунтується на такій обставині, відсутність бажання псувати відносини з учасником справи, наявність наміру примиритися з протилежною стороною.

Визнання обставини (факту) учасником справи може бути здійснено до завершення судових дебатів та ухвалення судом рішення у справі.

Визнання обставини (факта) учасником справи не є визнанням позову. Обставини (факт) складають окрему частину позову – його підставу і в змісті позовної заяви оформляються відповідно до п. 5 ч. 3 ст. 175 ЦПК окремими положеннями, які підтверджуються необхідними доказами і слугують підставами для обґрунтування вимог і заперечень учасника справи чи інших обставин, які мають значення для справи. Визнання позову спрямовано на ліквідацію спору між сторонами його прийняття

судом є підставою для ухвалення рішення судом про задоволення позову, адже відбулося визнання позову в цілому. Визнання може здійснюватися і прийматися судом щодо окремих його елементів але таке визнання не тягне визнання позову в цілому і не є підставою для ухвалення рішення у справі.

За таких умов обставина (факт) стають безспірним і як наслідок звільняють сторону та інших учасників справи від її доказування.

Відмова від визнання обставин приймається судом, якщо сторона, яка відмовляється, доведе, що вона визнала ці обставини внаслідок помилки, що має істотне значення, обману, насильства, погрози чи тяжкої обставини, або що обставини визнано у результаті зловмисної домовленості її представника з другою стороною. Про прийняття відмови сторони від визнання обставин суд постановляє ухвалу. У разі прийняття судом відмови сторони від визнання обставин вони доводяться в загальному порядку (ч.2 ст. 82 ЦПК).

2. Наступною підставою звільнення від доказування частина третя статті 82 ЦПК виділяє *загальновідомі обставини, які визнані судом.*

Під *загальновідомими обставинами (фактами)* вважаються такі дії і події, які мали місце в життєдіяльності людей, відомі широкому невизначеному колу людей, а також всьому складу суду, що розглядає справу, та піддаються науковому чи іншому свідомому поясненню. Ступінь і межі загальновідомості обставин (фактів) може бути різною. Такі обставини можуть бути відомі в світі, континенті, країні, у певному територіальному регіоні, населеному пункті або відомі певній категорії людей (науковцям). Наприклад, до загальновідомих обставин можуть бути віднесені різноманітні факти: стихійні лиха (повінь, засуха, землетрус, епідемія), історичні події (революція, повстання, військові дії, військові блокади тощо), біологічні, хімічні, фізичні, математичні, технологічні закони і процеси (наприклад: земля кругла, існує чотири пори року, миючи засоби токсичні, відстань між населеними пунктами, довжина і висота мосту через річку та інше). З часом пам'ять про ті чи інші події чи дії та їх наслідки,

які впливають на життя людей, можуть поступово стиратися в пам'яті людей, історично заперечуватися чи спростовуватися, змінюватися або втрачати історичну та соціальну цінність та значення, а тому потребують доведення учасниками справи за допомогою доказів.

Загальновідомі обставини повинні бути очевидними (відсутність сумнівів у їх існуванні) і визнані людьми у певному територіальному середовищі (в межах людської території).

Умовами біспірності загальновідомих обставин (фактів) є:

а) Визнання обставини (факту) загальновідомою судом. Якщо суд не санкціонує визнання обставини загальновідомою, то вона підлягає доведенню на загальних підставах доказування;

б) Повинні бути відомі суду і учасникам справи. Якщо обставина відома в межах однієї або декількох держав, територіального району, то суд має право такий широковідомий факт покласти в основу свого рішення без будь-яких застережень. Якщо ж обставина має поширення і відома на невеликій території, то суд повинен зазначити про це в своєму рішенні, що така обставина відома лише в даній місцевості та вона не підлягає доказуванню учасниками справи. Про ступінь (межі) загальновідомості обставини (факта) суд повинен вказати в мотивувальній частині свого рішення, зазначивши, що це є підставою для звільнення від доказування учасника чи учасників справи.

3. Серед підстав звільнення від доказування у частині 4, 5, 6 стаття 82 ЦПК виділяє обставини (факти), які преюдициально встановлені рішенням чи вироком суду, що набрали законної сили.

Термін *преюдиційність* походить від латинського *praepjudicialis* і перекладається як - попередньо, попередній. У цивільному судочинстві цей термін вживається у значенні того, що стосується попереднього судового рішення, тобто, прийняття без доказування та перевірки обставин (фактів), які були встановлені іншим судом в іншій справі.

В теорії цивільного процесуального права таку групу підстав звільнення від доказування традиційно називають преюдиціальними фактами.

Преюдиціальні обставини (факти) – це обставини (факти) встановлені в раніше розглянутій справі рішенням суду в цивільній, господарській, адміністративній справі або вироком суду в кримінальному провадженні, що набрали законної сили. Одна і та ж сама обставина (факт) може стати предметом доказування у різні часи, в різних справах, в різних судах, а тому *метою* преюдиції є звільнення учасників справи від обов'язку доказування стосовно фактів (обставин), які вже доведені та встановлені судом в іншій справі для досягнення процесуальної економії.

Преюдиція тягне різні процесуальні наслідки, які закріплені частинами четвертою, п'ятою і шостою статті 82 ЦПК. Так, учасники справи звільняються від доказування з підстав, визначених у ст. 82 ЦПК:

- обставини, встановлені рішенням суду у господарській, цивільній або адміністративній справі, що набрало законної сили, не доказуються при розгляді іншої справи, у якій беруть участь ті самі особи або особа, щодо якої встановлено ці обставини, якщо інше не встановлено законом (ч. 4);

- обставини, встановлені стосовно певної особи рішенням суду у господарській, цивільній або адміністративній справі, що набрало законної сили, не доказуються при розгляді іншої справи, проте можуть бути у загальному порядку спростовані особою, яка не брала участі у справі, в якій такі обставини були встановлені (ч. 5);

- вирок суду в кримінальному провадженні, ухвала про закриття кримінального провадження і звільнення особи від кримінальної відповідальності або постанова суду у справі про адміністративне правопорушення, які набрали законної сили, є обов'язковими для суду, що розглядає справу про правові наслідки дій чи бездіяльності особи, стосовно якої ухвалений вирок, ухвала або постанова суду, лише в питанні, чи мали місце ці дії (бездіяльність) та чи вчинені вони цією особою (ч. 6).

Отже, суд, який розглядає цивільну справу, забов'язується прийняти обставини (факти), які раніше вже були встановлені набравшим законної сили судовим рішенням або вироком у будь-якій іншій справі. Для їх підтвердження достатньо подати до суду копію рішення, вироку, у яких такі обставини (факти) попередньо були встановлені судом, які набрали законної сили.

Преюдиціальність дає можливість для судової практики в цивільних справах уникнути ухвалення суперечливих за змістом судових рішень щодо одного й того ж питання та зменшувати витрати часу на вирішення справи, що сприяє виконання завдання цивільного судочинства щодо своєчасності розгляду і вирішення справи.

Преюдиціальність передбачає неприпустимість ставлення під сумнів законність та обґрунтованість судового рішення, яке набрало законної сили, а також не допускається ставити учасником справи на розгляд суду питання, яке вже було попередньо розглянуто іншим судом між тими ж учасниками справи. Преюдиціальні обставини (факти) є бов'язковими для суду навіть у тих випадках, коли він вважає, що вони були встановлені неправильно.

Преюдиціальне значення мають факти, які стосуються лише учасників справи. Вона може бути повною або стосуватися окремих обставин (фактів).

Правова оцінка, надана судом певному факту при розгляді іншої справи, не є обов'язковою для суду.

Обставини, встановлені рішенням третейського суду або міжнародного комерційного арбітражу, підлягають доказуванню в загальному порядку при розгляді справи судом.

Наявність підстави звільнення від доказування встановлюється судом окремо в кожній справі.

8. Належність, допустимість, достовірність і достатність доказів

Після того, як буде визначено предмет доказування у цивільній справі, постає питання про докази за допомогою яких

потрібно довести наявність або відсутність таких обставин (фактів), що обґрунтовують вимоги та заперечення учасників справи. Розгляд судом будь-якої цивільної справи передбачає дослідження доказів поданих учасниками справи. Учасники справи виконуючи обов'язок із доказування і подання доказів до суду (ст.ст. 81, 83 ЦПК) створюють підстави для суду вирішити питання: які з поданих доказів можуть бути допущені та чи потрібні додаткові докази. Для вирішення таких питань суд здійснює перевірку таких доказів з огляду на їх належність, допустимість, достовірність і достатність.

Відповідно до частини першої статті 77 ЦПК належними є докази, які містять інформацію щодо предмета доказування. Належність має за мету врегулювати процес формування доказів, необхідних для ухвалення законного та обґрунтованого рішення у справі.

Належність доказів – це така властивість доказів, яка вказує на їх безпосередній зв'язок із предметом доказування, на здатність доказу підтверджувати чи спростовувати необхідну для вирішення справи обставину (факт) на яку посилаються учасники справи. Правило належності надає можливість для суду виключати з процесу доказування ті докази, які не мають відношення до справи. Тому вимога визначення належності доказу адресується у першу чергу суду. Вирішення питання про належність доказу здійснюється судом виходячи з кола обставин (фактів), які мають значення для вирішення справи, тобто, предмета доказування: 1) обставинами (фактами) матеріально-правового характеру, які учасники справи кладуть в основу своїх вимог і заперечень; 2) доказові факти, які тісно пов'язані з обставинами (фактами) матеріально-правового характеру; 3) обставини (факти) процесуально-правового характеру; 4) обставини (факти) включені за ініціативою суду встановлення яких необхідне для виконання попереджальної та виховної функції.

Правило належності доказів є гарантією, що надає можливість забезпечити своєчасність в дослідженні обставин (фактів) справи і доказів та є перешкодою у не допущені зловживання з боку учасників справи процесуальними правами

у доказовій діяльності спрямованих на штучне затягування судового процесу.

Допустимість доказів, відповідно до статті 78 ЦПК полягає в тому, що суд не бере до уваги докази, що одержані з порушенням порядку, встановленого законом. Отже, допустимість доказів – це використання в суді лише тих доказів, які отримані в передбаченому законом порядку.

Суд обов'язково повинен перевірити джерело інформаційного формування змісту доказу. Таке джерело походження доказової інформації повинно бути відоме суду і повинно бути належним. Суд має право з'ясувати в учасника справи, представника такої особи, яким чином ними було отримано поданий до суду доказ, тобто, з'ясувати джерело його походження. У разі порушення встановленого процесуального порядку суд вправі не брати до уваги такий доказ при ухваленні рішення у справі.

Допустимість встановлює правило за яким у суді можуть використовуватися лише передбачені законом види доказів, а в окремих категоріях цивільних справ не можуть використовуватися деякі види засобів доказування. Допустимість доказів обов'язково пов'язана з їх процесуальною формою – засобами доказування, перелік яких вичерпно визначено в частині другій статті 76 ЦПК.

У частині другій статті 78 ЦПК закріплено важливе правило відповідно до якого обставини справи, які за законом мають бути підтверджені певними засобами доказування, не можуть підтверджуватися іншими засобами доказування (наприклад, вирішення питання про характер і ступінь ушкодження здоров'я повинно вирішуватися на підставі висновку експертизи призначеної в порядку ст. 105 ЦПК).

Визнавати доказ допустимим або не допустимим – це процесуальне право суду і таке рішення повинно бути обов'язково мотивованим.

Допустимість є важливою складовою у формуванні законного та обґрунтованого рішення у справі (ст. 263 ЦПК). У своєму рішенні суд не вправі посилається на докази в достовірності яких він не впевнений.

Достовірність доказів – це докази, на підставі яких можна встановити дійсні обставини справи (ст. 79 ЦПК). Достовірність встановлює правило за яким перевіряється доброякісність джерела формування доказової інформації. Це свідчення про правдивість такої інформації, на яку не вплинули чи вплинули фактори суб'єктивного (вік, стан здоров'я, стать, освіта фізичної особи – очевидця) чи об'єктивного характеру (характер і стан освітлення приміщення чи вулиці, погодні умови, відстань тощо), що вплинули на сприйняття інформації про обставини (факти) справи та їх об'єктивне відтворення. Як правильно зазначає О.О. Грабовська достовірність доказу – це такий ступінь правдивості доказової інформації, яка дозволяє суду з високою ймовірністю переконатися у існуванні чи неіснуванні факту чи обставини, які встановлюються, а також визнати таку інформацію доказом¹.

Достовірність – це співставлення достовірного доказу з іншими наявними у справі доказами для виявлення можливих між ними суперечностей, неузгоджень, взаємовиключень, що дає можливість виключити із справи доказів як недостовірних. Оцінка доказів на достовірність обов'язково повинна здійснюватися судом стосовно кожного доказу окремо так і всієї сукупності наявних доказів у справі.

Висновок про достовірність доказу суд зазначає в мотивувальній частині рішення де вказує про існування чи не існування обставини (факту) з приводу якого були зібрані докази.

Достатність доказів – це правило закріплено в статті 80 ЦПК і визначає достатність доказів, які у своїй сукупності дають змогу дійти висновку про наявність або відсутність обставин справи, які входять до предмета доказування.

Питання про достатність доказів для встановлення обставин, що мають значення для справи, суд вирішує відповідно до свого внутрішнього переконання.

¹ Грабовська О.О. Теоретичні та практичні проблеми доказування у цивільному процесі України: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2018, С. 137.

Достатність доказів надає можливість для суду зробити однозначний висновок про доведеність певної обставини (факту). Правило достатності – це та необхідна кількість доказів за наявності якою суд може зробити висновок про те чк повинна бути вирішена справа. У кожній конкретній справі достатність доказів вирішується судом індивідуально. Достатність доказів – це не лише необхідна кількість доказів у справі для її вирішення, це і необхідна якість таких доказів, які на основі своєї сукупності дають можливість для суду зробити однозначний і переконливий висновок про доведеність всіх обставин (фактів) справи та остаточний варіант вирішення справи.

9. Правила оцінки доказів судом

Для ухвалення судом законного та обґрунтованого рішення необхідно, щоб в основу такого рішення були покладені докази, яким надана належна оцінка судом.

Оцінка доказів – це практична і розумова діяльність суду, яка полягає з

процесуальної діяльності суду з остаточного визначення належності, допустимості, достовірності і достатності доказів у справі на основі свого внутрішнього переконання, яке ґрунтується на всебічному, повному, об'єктивному й безпосередньому дослідженні наявних у справі доказів.

Суд надає оцінку як кожному доказу окремо, так і всієї сукупності наявних доказів у справі з обов'язковим викладенням мотивів відхилення або прийняття кожного доказу.

Оцінка доказів – це одночасно практична і розумова діяльність суду. Практична діяльність здійснюється за правилами визначених статтею 89 ЦПК, що жоден доказ не має для суду заздальгідь встановленої сили. Суд оцінює належність, допустимість, достовірність кожного доказу окремо, а також достатність і взаємний зв'язок доказів у їх сукупності. Суд надає оцінку як зібраним у справі доказам в цілому, так і кожному доказу (групі однотипних доказів), який міститься у справі,

мотивує відхилення або врахування кожного доказу (групи доказів).

У справах про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави суд виносить рішення на користь тієї сторони, сукупність доказів якої є більш переконливою порівняно з сукупністю доказів іншої сторони.

Цивільний процесуальний кодекс України не встановлює, які з доказів є найбільш достовірними, переконливими чи важливими, тобто, вказується про відсутність переваги одного доказу перед іншим. Однак, судова практика дещо по іншому трактує це питання. Виходячи з особливостей категорій цивільних справ, обставин справи, доказів, соціальної політики держави суд може надати переважне значення одному доказу в порівнянні з іншим. Саме така процесуальна перевага надається судом в процесі оцінки доказів. Наприклад, в постанові Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду переважне значення було надано доказам, які підтверджували про надання фізичній особі кваліфікованої медичної допомоги¹. Конкуренція доказів присутня у кожній цивільній справі, що розглядається судом, адже докази мають право подавати до суду кожен з учасників справи та їх представники. У такому випадку кожна сторона обирає такий доказ, який буде підтверджувати ті обставини (факти), які відповідають її матеріальним та процесуальним інтересам для досягнення мети участі у справі. Наявна маса доказів повинна піддаватися оцінці при якій неминуче суд надавати перевагу одним доказам по відношенню до інших, так званих однотипових доказів (наприклад, у сімейних справах про встановлення батьківства, як правило, переважне право надається висновку генетичної експертизи з питання походження дитини). В мотивувальній частині рішення суд повинен надати обґрунтовані висновки за якими ним були враховані одні докази, які покладені в основу рішення у справі, а інші докази відхилено.

¹ Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 27 лютого 2019 року у справі № 755/2545/15-ц. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/81020404>.

Оцінка доказів – це необхідний процес проведення відбору доказів, які дозволяють суду вирішити справу (необхідні докази) і не враховувати інші докази в конкретній справі. Така діяльність суду повинна здійснюватися за правилами про належність, допустимість, достатність і достовірність доказу.

Оцінка доказів, окрім практичної, повинна здійснюватися і на основі розумової діяльності – внутрішнього переконання, що ґрунтується на всебічному, повному, об'єктивному та безпосередньому дослідженні наявних у справі доказів (ч. 1 ст. 89 ЦПК). *Внутрішнє переконання* судді – це обґрунтований і остаточний висновок суду про наявність або відсутність обставин (фактів) справи, що ґрунтується на досліджених у справі доказах. Внутрішнє переконання засноване на вільній оцінці доказів судом і не повинно ґрунтуватися на інтуїції судді. Внутрішнє переконання – це логічна діяльність, яка залежить від рівня кваліфікаційної підготовленості судді, професійного досвіду, рівня правової культури, правосвідомості, суб'єктивного ставлення до справи і до учасників справи тощо. *Всебічність* – обставини (факти) справи на які посилаються учасники справи і докази, які подані до суду, повинні досліджуватися в сукупності. *Повнота* – дослідження обставин (фактів) справи і доказів в такому обсязі який дозволяє зробити висновок про наявність або відсутність таких обставин (фактів) в дійсності. *Об'єктивність* – висновки суду повинні ґрунтуватися на встановлених обставинах (фактах) і досліджених доказах у справі. *Безпосередність* – суд повинен особисто і самостійно сприйняти зміст доказів (ст. 213 ЦПК). У разі проведення процесуальних дій поза приміщенням суду (огляд доказів за місцем їх знаходження в порядку ст. 85 ЦПК) такі дії вчиняються тим самим судом, який розглядає справу.

Оцінка доказів здійснюється судом (владна) і учасниками справи (рекомендаційна). Оцінка доказів судом є обов'язковою для учасників справи. Оцінка доказів може бути попередньою (здійснюється судом до виходу в нарадчу кімнату), остаточною (здійснюється судом у нарадчій кімнаті), контрольна (здійснюється судами в порядку перегляду судових рішень).

10. Забезпечення доказів

Забезпечення доказів – це процесуальні заходи, які спрямовані на збереження доказів у випадку, коли використання їх джерела інформативності в майбутньому може стати неможливим або утрудненим. Метою забезпечення доказів є уникнення ситуації, при якій доказ може бути знищено, сховано, змінено або іншим способом піддано негативному чи невідворотньому впливу. Відносно особистих доказів, носієм доказової інформації яких виступає людина, можуть мати місце погрози фізичної розправи, психологічний тиск, від'їзд в довгострокове відрядження, перебування на стаціонарному чи амбулаторному лікуванні тощо.

Особливостями забезпечення доказів полягає у тому, що необхідна інформація засвідчується без її дослідження та оцінки.

У цивільному судочинстві забезпечення доказів здійснюється судом за заявою учасника справи або особи, яка може набути статус позивача.

Підставою забезпечення доказів є припущення в такого учасника справи про те, що засіб доказування в майбутньому може бути втрачений або збирання або подання відповідних доказів стане згодом неможливим чи утрудненим. У заяві про забезпечення доказів може вказуватися одна підстав або декілька.

Заява про забезпечення доказів може бути подана до суду як до, так і після подання позовної заяви. У разі подання заяви про забезпечення доказів до подання позовної заяви заявник повинен подати позовну заяву протягом десяти днів з дня постановлення ухвали про забезпечення доказів. У разі неподання позовної заяви у зазначений строк, повернення позовної заяви або відмови у відкритті провадження суд скасовує ухвалу про вжиття заходів забезпечення доказів не пізніше наступного дня після закінчення такого строку або постановлення судом ухвали про повернення позовної заяви чи відмови у відкритті провадження.

Забезпечення доказів до подання позовної заяви здійснюється судом першої інстанції за місцезнаходженням засобу доказування або за місцем, де повинна бути вчинена відповідна процесуальна дія. Забезпечення доказів після подання позовної заяви здійснюється судом, який розглядає справу.

Забезпечення доказів у справах про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави здійснюється Вищим антикорупційним судом за заявою прокурора Спеціалізованої антикорупційної прокуратури, а у випадках, передбачених законом, - також за заявою прокурора Генеральної прокуратури України.

Зміст заяви про забезпечення доказів визначено статтею 117 ЦПК.

Способи забезпечення доказів надано частиною другою статті 116 ЦПК і судом можуть бути визначені та застосовані інші способи. Загальними способами забезпечення доказів є допит свідків, призначення експертизи, витребування та (або) огляд доказів, у тому числі за їх місцезнаходженням, заборона вчиняти певні дії щодо доказів та зобов'язання вчинити певні дії щодо доказів. Застосування інших способів забезпечення доказів здійснюється судом у необхідних випадках і залежить від особливостей цивільної справи: характеру і змісту позовних чи заявних вимог, складу і кількості учасників справи, виду і кількості доказів тощо. У заяві про забезпечення доказів може вказуватися один або декілька способів їх забезпечення.

За подання заяви про забезпечення доказів сплачується судовий збір і повинен підтверджуватися документом, що підтверджує сплату судового збору, який додається до заяви.

Заява про забезпечення доказів розглядається в судовому засіданні в загальному порядку на протязі п'яти днів з дня її надходження до суду.

За результатами розгляду заяви про забезпечення доказів суд постановляє ухвалу про задоволення чи відмову у задоволенні заяви яка може бути оскаржена учасником справи хоча це не зупиняє її виконання, а також не перешкоджає розгляду справи.

ТЕМА 17: ХАРАКТЕРИСТИКА ОКРЕМИХ ДОКАЗІВ (ЗАСОБІВ ДОКАЗУВАННЯ)

- 1. Показання свідків**
- 2. Письмові докази**
- 2. Речові докази**
- 3. Електронні докази**
- 4. Висновок експерта**
- 5. Висновок експерта у галузі права**

Термін «засоби доказування» в теорії доказів до цього часу залишається дискусійним, оскільки законодавець припускає існування двох понять: докази та засоби доказування, а інколи ототожнює ці поняття. Так, ч.1 статті 76 ЦПК наводить визначення поняття доказів, а ч.2 містить указівку на засоби доказування, якими є письмові, речові, електронні докази, висновки експертів та показання свідків. Тобто потрібно вести мову про те, що доказ - це дані, якими учасники судового процесу обґрунтовують свої вимоги і заперечення, що повинні міститися в чітко визначених законом засобах доказування, тобто ті джерела, з яких суд одержує фактичні дані, тобто докази.

На думку Т.В. Цюри, засоби доказування наділені певними ознаками, а саме: вичерпність засобів доказування; необхідність розглядати засоби доказування у двох аспектах: як чітко визначений законодавцем перелік цих засобів та їх допустимість для процесу доказування по конкретній справі; докази як елементи засобів доказування мають інформаційний, речовий та змішаний характер і повинні відповідати вимогам допустимості, а також повинні бути отримані відповідно до вимог ЦПК та інших нормативно-правових актів¹. Ми не заперечуємо першої ознаки засобів доказування, а саме їх

¹Цюра Т.В. Суб'єкти доказування та оцінки доказів у цивільному процесі: Автореф. дис. канд. юр. Наук.: НАН Укр., ін-т Держави і права ім. В.М. Корецького. К., 2005. С. 17.

вичерпність, але наголошуємо на необхідності здійснювати перегляд новітніх доказів, що застосовуватимуться в судовій практиці, на предмет їх віднесення до засобів доказування, а останніх - на допустимість у цивільному процесі. Так, до новітніх засобів доказування і доказів, що потрібні для встановлення певних обставин справи, доцільно віднести такі досягнення науки і техніки, які існують давно або виникли нещодавно. Прикладом можуть слугувати докази, що підтверджують походження дитини від конкретної особи: висновок судово-біологічної експертизи рідини крові матері, дитини і батька для встановлення їх групової належності; комісійної експертизи медичних документів для встановлення строку зачаття дитини; експертизи для перевірки доводів батька про неможливість його батьківства; молекулярно-генетична експертиза (генна, генетична, дактилоскопічна); судово-почеркознавча експертиза (за необхідності доказування батьківства на підставі письмових доказів, що підтверджують визнання відповідачем батьківства, в разі оспорювання вірогідності документа). Тобто для вирішення справи про встановлення батьківства можуть бути використані докази, що належать до такого засобу доказування, яким є висновок експерта.

Отже, під засобами доказування належить розуміти визначену цивільним процесуальним законодавством форму відомостей про обставини, що мають суттєве значення для вирішення конкретної цивільної справи. І перелік таких засобів доказування повинен бути продиктований судовою практикою і закріплений у процесуальному законодавстві.

1. Показання свідків

Показання свідка – це один із найважливіших засобів доказування у цивільному процесі. Згідно ст. 90 ЦПК України, показання свідка – це повідомлення про відомі йому обставини, які мають значення для справи. Не може розцінюватись як доказ показання свідка, який не може вказати на джерело своєї обізнаності щодо певної обставини, яка досліджується судом.

Свідком у судовому процесі може бути будь-яка особа, якій відомі обставини, що стосуються суті справи.

Свідок повинен бути наділений спеціальною правоздатністю, тобто володіти певною інформацією щодо обставин справи. Для правильного визначення особи свідка треба виходити з того, що свідок – як правило, незаінтересована особа, яка здатна за своїм фізичним і психічним розвитком правильно сприймати, зберігати відомості про факти і давати про них правильні показання, учасниками яких була ця особа або якій стали відомі обставини справи, що мають значення для правильного та справедливого вирішення цивільної справи.

Процесуальна правосуб'єктність свідка не залежить від наявності в нього дієздатності. Свідками можуть бути малолітні й неповнолітні, якщо не можна обійтися без притягнення їх до участі у процесі, але обов'язково враховується рівень їх розвитку і здатність правильно сприймати дійсність.

Стаття 70 ЦПК містить перелік осіб, які не можуть бути допитані як свідки. Це, зокрема, недієздатні фізичні особи, священнослужителі, судді та присяжні, особи, які мають дипломатичний імунітет та інші.

Виклик свідка у справі здійснюється на підставі заяви будь-якого учасника справи, яка подається до або під час підготовчого судового засідання. Якщо справа розглядається в порядку спрощеного позовного провадження, то заява подається до початку першого судового засідання у справі. Суддя в ухвалі про відкриття провадження у справі вказує на необхідність викликати свідка, якщо це доцільно, а також попереджає свідка про настання кримінальної відповідальності за неправдиві показання або відмову від давання показань без поважних причин. Свідок зобов'язаний з'явитися до суду за його викликом і надати пояснення щодо обставин справи. Відповідно до ст. 63 Конституції України та ст. 71 ЦПК України, особа не несе відповідальності за відмову давати показання щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, коло яких визначається законом. Як впливає із роз'яснень Пленуму Верховного Суду України (п. 20 постанови від 1 листопада 1996 р. № 9 « Про застосування судами норм Конституції України при здійсненні

правосуддя»), у випадку, коли під час судового засідання суддя не попередить про те, що ці особи мають право відмовитися від дачі показань, то належить визнати, що такі показання зазначених осіб одержані з порушенням закону, що означає свідком недопустимість їх використання як засобів доказування. У разі ж, коли члени сім'ї чи близькі родичі сторін у справі погодилися давати показання, вони можуть нести відповідальність за завідомо неправдиві показання.

Як свідки можуть бути допитані сторони, треті особи та їхні представники. Вони можуть надати свої пояснення про відомі їм обставини, що мають суттєве значення для справи за своєю згодою або ж за власною ініціативою (ст. 92 ЦПК).

На думку упорядників навчального посібника з цивільного процесу, «пояснення сторін та їх представників у процесі доказування можуть надавати найбільш повні і точні відомості про обставини справи, оскільки вони є суб'єктами спірних правовідносин, що розглядаються судом. З тих самих причин їх пояснення не завжди можуть мати об'єктивний характер. Давати пояснення є правом сторін, тому за відмову від нього до сторони чи третьої особи не можуть бути вжиті заходи відповідальності. Але, якщо сторона, треті особи чи їхній представник дали згоду на допит як свідків, то вони повинні попереджатися про кримінальну відповідальність за давання завідомо неправдивих показань»¹. Залежно від змісту пояснення учасників справи поділяються на: 1) твердження – пояснення учасників справа, що містять відомості про факти, які згідно із законом повинна доводити сторона як суб'єкт доказування;

2) визнання. «Суб'єктами визнання можуть бути як позивач, так і відповідач. Визнання сторони не є для суду обов'язковим, тобто воно підлягає перевірці й оцінці, як і будь-який інший засіб доказування. Визнання за обсягом буває повним (визнаються всі факти – факти підстави позову може визнавати відповідач, а факти, що обґрунтовують заперечення

¹Цивільний процес: Навч.посіб./ А.В.Андрушко, Ю.В.Білоусов, Р.О.Стефанчук, О.І.Угриновська та ін./ За ред.Ю.В.Білоусова. К.:Прецедент, 2015. С.293.

проти позову, може визнавати позивач) або частковим; за змістом – простим (беззастережним) і кваліфікованим (із застереженнями)»¹.

Визнання як засіб доказування потрібно відрізнити від визнання стороною факту. В цивільному процесі визнання факту не є для суду обов'язковим. Він може не вважати визнаний факт установленим, якщо виникне сумнів, що визнання не відповідає справжнім обставинам справи, порушує чий-небудь права й законні інтереси, зроблене під впливом обману, насилля, погрози, помилки або з метою приховання істини. У такому випадку сторона повинна продовжити доказову діяльність на підтвердження цього факту².

Також варто відрізнити визнання фактів від визнання позову. Визнання факту можливе однією й другою стороною, визнання позову – лише відповідачем.

Процесуальним наслідком визнаного в цивільному процесі однією зі сторін факту встановленим є набуття фактом безспірного характеру і звільнення другої сторони від його доказування. При цьому на доказування визнаного у процесі факту не поширюються правила про допустимість засобів доказування, крім випадків, коли факт повинен бути підтверджений нотаріально посвідченим документом³.

Чинне процесуальне законодавство припускає письмове опитування учасників справи як свідків. У своїй заяві, спрямованій до суду, по суті справи учасник справи може поставити іншому учаснику не більше десяти запитань щодо обставин справи. На кожне запитання повинна бути конкретна, детальна, чітка відповідь іншого учасника. Такі відповіді

¹Тертишніков В.І. Цивільний процесуальний кодекс України: Науково-практичний коментар. Харків.: “Ксилон”, 2016. С. 79.

²Цивільний процес: Навч. посіб./ За ред. Д.В. Білоусова. К.: Наук. думка; Прецедент, 2014. С. 103

³Цивільний процес: Навч. посіб./ За ред. Д.В. Білоусова. К.: Наук. думка; Прецедент, 2014. С.118

подаються до суду не пізніше як за 5 днів до підготовчого засідання або до першого судового засідання, якщо справа розглядається в порядку спрощеного позовного провадження згідно з ч.3 ст.93 ЦПК. Частиною 6 ст.93 ЦПК, ст.ст 70.71 ЦПК передбачені підстави, з настанням яких учасник справи має право відмовитися від надання відповіді на поставлені запитання. У той же час суд за клопотанням учасника справи може зобов'язати іншого учасника справи надати відповідь на поставлені в заяві запитання, якщо визнає підстави для відмови відсутніми.

Закон передбачає також можливість такої процедури і для справ, що розглядаються в третейському суді або міжнародному комерційному арбітражі (ст. 94 ЦПК).

2. Письмові докази

Відповідно до ст. 95 ЦПК, письмовими доказами є будь-які документи (крім електронних доказів), акти, довідки, листування службового або особистого характеру або витяги з них, що містять відомості про обставини, які мають значення для справи і використовуються з метою правильного вирішення спору. Письмовим доказам притаманні такі властивості:

1) відомості про фактичні дані у письмових доказах знаходять своє відображення на матеріальних предметах, що придатні для письма;

2) фактичні дані відображаються у письмових доказах у формі певних знаків, доступних для сприйняття та розуміння людиною¹.

У науці цивільного процесуального права письмові докази класифікують за певними критеріями:

1. Залежно від суб'єктів, які підготували письмові докази, їх поділяють на *офіційні* і *неофіційні*. Офіційними письмовими доказами є довідки, акти, службове листування, яке

¹Цивільне процесуальне право України: Підруч. для вузів / За ред. В.В.Комарова. Х.: Основа, 2016. С.177.

виходить від державних і громадських органів; неофіційні письмові докази складаються фізичними особами і не носять офіційного характеру. Така відмітність зумовлює різний порядок їх дослідження. Так, для офіційних документів необхідно в першу чергу з'ясувати повноваження органів і службових осіб, які їх склали, дотримання ними передбаченого законом порядку складання документів і перевірка істинності викладених у них відомостей. Дослідження неофіційних документів допускає перевірку істинності відомостей, що містяться в них, або встановлення автора документа. Неофіційні документи мають істотне доказове значення для правильного вирішення спору, оскільки можуть містити позасудове визнання певних фактів учасниками справи.

2. За своєю формою письмові докази поділяються на *прості та нотаріально посвідчені*. Такий поділ має принципове значення для вирішення питання про допустимість засобів доказування в цивільних правочинах.

3. За засобами і характером формування письмові докази поділяються на *оригінали та копії*. Оригіналом є перший примірник документа, що має більшу вірогідність, оскільки відомості про факт закріплені у ньому безпосередньо особою, яка склала цей документ. При вирішенні справи під час судового розгляду за можливості повинні бути досліджені оригінали письмових документів.

Письмові докази, як правило, подаються в оригіналі. До суду можуть подаватись також належно засвідчені копії, якщо, наприклад, матеріали позовної заяви направляються до суду листом, то з метою зменшення ризику втрати оригіналу документа учасники надсилають належно засвідчені копії документів. Такі копії, відповідно до п. 9 ч. 1 ст. 20 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», мають право посвідчувати адвокати у справах, які вони представляють. Письмові докази учасники справи мають право подавати також і в електронних копіях, що посвідчуються електронним цифровим підписом. Такий підпис прирівнюється до власноручного підпису. При цьому така електронна копія письмового доказу не може вважатися електронним доказом.

Відповідно до ч.5 ст. 95 ЦПК, учасник справи, який подає письмовий доказ у копіях, зобов'язаний повідомити про наявність у нього оригіналу цього доказу або вказати особу, у якої є цей доказ. Відповідність копії письмового доказу оригіналу повинен зазначити учасник справи своїм підписом із зазначенням дати такого засвідчення. Згідно з ч.6 ст. 95 ЦПК, суд за власною ініціативою або за клопотанням учасника справи може витребувати у відповідної особи оригінал цього доказу. Якщо на вимогу суду такий документ не подано, а суд або учасник справи ставить під сумнів відповідність копії оригіналу, то такий письмовий доказ судом не береться до уваги. Якщо письмовий доказ – іноземний офіційний документ, що підлягає дипломатичній або консульській легалізації, то він може визнаватися таким, якщо легалізований у встановленому порядку. Такі іноземні офіційні документи можуть визнаватися письмовими доказами без їх легалізації, якщо це передбачено міжнародним договором, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України.

За клопотанням особи, яка надала оригінал письмового доказу, до набрання судовим рішенням законної сили суд повертає такий доказ (документ), якщо це можливо без шкоди для розгляду справи. У такому випадку у справі залишається засвідчена суддею копія письмового доказу (ст. 96 ЦПК).

3. Речові докази

Згідно з ч.1 ст. 97 ЦПК України речовими доказами є предмети матеріального світу, що своїм існуванням, своїми якостями та властивостями, а також іншими ознаками дають можливість установити обставини, які мають істотне значення для вирішення спору по конкретній справі. У цій нормі чітко простежуються основні ознаки речових доказів, що допомагають виокремити речові докази від інших засобів, в доказування. По-перше, речові докази - це предмети матеріального світу, а, отже, не можуть належати до особистих доказів. По-друге, вони різняться своїми якостями та властивостями, а також місцезнаходженням. Така ознака вказує

на відмітність речового доказу від письмового. Щодо останнього, то для письмового доказу характерним є отримання необхідної інформації зі змісту документа, а не з його властивостей. По-третє, ця ознака характерна для всіх доказів, а саме: речові докази - це засіб доказування, який слугує встановленню обставин, що мають істотне значення для правильного вирішення справи.

Як свідчить судова практика, речові докази в цивільному процесі використовуються обмежено і в основному виступають як предмети спору. Вони є доказами у справах, наприклад, у яких оспорується якість виконання робіт за договором підряду, а також у справах про відшкодування завданої шкоди псуванням майна тощо. На відміну від письмових доказів, речові докази є суворо індивідуальними та незамінними.

Відповідно до ч.1 ст. 98 ЦПК, речові докази до набрання рішенням у справі законної сили підлягають зберіганню в матеріалах справи або за окремим описом здаються до камери схову речових доказів суду. Якщо є певні труднощі у транспортуванні речових доказів до суду, вони підлягають детальному опису та зберігаються за їх місцезнаходженням (ч.2 ст. 98 ЦПК). В разі необхідності такі докази можуть бути сфотографовані. Речові та письмові докази, що не можуть бути доставлені до суду, оглядаються за їх місцезнаходженням.

У разі необхідності, в тому числі за клопотанням учасника справи, для участі в огляді доказів за їх місцезнаходженням можуть бути залучені свідки, перекладачі, експерти, спеціалісти.

Про огляд доказів за їх місцезнаходженням складається протокол, який підписується всіма особами, які беруть участь в огляді за місцем знаходження доказу. До протоколу додаються разом з описом усі складені або звірені під час огляду на місці плани, креслення, копії документів, а також зроблені під час огляду фотознімки письмових і речових доказів, відеозаписи тощо.

Після дослідження й оцінки доказів та ухвалення рішення у справі, яке набрало законної сили, речові докази повертаються особам, які їх подали до суду. Існують певні

застереження щодо речових доказів, які є об'єктами, що вилучені з цивільного обороту або обмежені в оборотоздатності. Такі докази передаються певним органам, установам або підприємствам для використання в експертній та науковій роботі.

4. Електронні докази

Проблема правового регулювання використання електронних доказів є своєрідною складовою більш ширшої проблеми, а саме: впровадження електронних та інформаційних технологій у судочинство України. На сьогодні електронна форма комунікації в першу чергу соціальні мережі та Інтернет, досягли такого розвитку та впливу на суспільне життя, що стали вкрай важливим джерелом інформації, у зв'язку з чим потребують нормативного врегулювання при використанні у процесі розгляду та вирішення цивільної справи судом¹. Використання електронних доказів, зокрема в цивільному судочинстві, регулюється Законом України «Про основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 рр.», Стратегією розвитку Інформаційного суспільства в Україні, Концепцією галузевої програми інформатизації судів загальної юрисдикції, інших органів та установ судової системи, затвердженої ДСА України та інших нормативно-правових актах, наприклад, Наказ Державної судової адміністрації від 31 травня 2013 року № 72 «Про реалізацію проекту щодо обміну електронними документами між судом та учасниками судового процесу». 3.10.2017 року Верховна Рада України прийняла Закон «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів», яким і запровадила новий вид доказу – електронний доказ.

¹Кондрат'єва Л.А. Використання електронних доказів у цивільному судочинстві в період пандемії // Правові виклики сучасності: захист прав людини в умовах пандемії: Міжнар. наук.-практ. конф. (22 жовтня 2021р., Чернівці) / Чернівці: 2021.

Відповідно до ч.1 ст. 100 ЦПК, «електронними доказами є інформація в електронній (цифровій) формі, що містить дані про обставини, які мають значення для справи, зокрема електронні документи (в тому числі тестові документи, графічні зображення, плани, фотографії, відео - та звукозаписи тощо), вебсайти (сторінки), текстові, мультимедійні та голосові повідомлення». Електронні докази можуть подаватися до суду в оригіналі чи електронній копії, що засвідчується електронним цифровим підписом, який прирівнюється до власноручного підпису згідно із Законом України « Про електронний цифровий підпис». Разом із тим учасники справи можуть подавати електронні докази в паперових копіях, що підлягають посвідченню в передбаченому законом порядку. Оригінали таких електронних доказів або ж їх копії містяться в матеріалах справи. Особа, яка подала електронний доказ до суду в оригіналі на матеріальному носії, може вимагати його повернення, заявивши про це клопотання. Суд може задовольнити таке клопотання після набрання рішенням суду законної сили, в матеріалах справи залишається його копія, належно засвідчена судом. Оригінали електронних доказів існують у формі електронних даних на портативних носіях або в мережі Інтернет. При цьому, подаючи до суду їхні копії, наприклад, у вигляді скріншотів чи інтернет-посилань, слід передбачити їх належне засвідчення а також потурбуватися про їх збереження від можливого знищення. При цьому не слід забувати про те, що в таких випадках не зайвим є також і заявлення клопотання про забезпечення таких доказів шляхом їх огляду судом ще до пред'явлення позову¹. Слід також розмежовувати такі поняття як «паперова копія електронного доказу» та «електронна копія паперового доказу». Так, Верховний Суд у складі колегії суддів Касаційного господарського суду в справі за № 922/51/20

¹Кондрат'єва Л.А. Електронні докази як засіб доказування в цивільному судочинстві //Сучасні виклики та актуальні проблеми судової реформи в Україні: Матеріали V Міжнар. наук.-практ. конф. (29 жовтня 2021р., Чернівці)/ редкол.: О.В. Щербанюк та ін.- Чернівці: 2021. С.213-216

констатував, що учасники справи мають право подавати письмові докази в електронних копіях, посвідчених електронним цифровим підписом, прирівняним до власноручного підпису. При цьому електронна копія письмового доказу не вважається електронним доказом.

Таким чином, Верховний Суд дійшов висновку, «що учасник справи на обґрунтування своїх вимог і заперечень має право подати суду електронний доказ в таких формах: 1) оригінал; 2) електронна копія, засвідчена електронним цифровим підписом; 3) паперова копія, посвідчена в порядку, передбаченому законом». «Паперова копія електронного доказу не вважається письмовим доказом, однак є однією із форм, у якій учасник справи має право подати електронний доказ, який є засобом встановлення даних, на підставі яких суд встановлює наявність або відсутність обставин, що обґрунтовують вимоги і заперечення учасників справи, та інших обставин, які мають значення для вирішення справи».

5. Висновок експерта

Відповідно до ст.102 ЦПК, під висновком експерта належить розуміти «докладний опис проведених експертом досліджень, зроблені у результаті них висновки та обґрунтовані відповіді на питання, поставлені експертів судом». У процесі дослідження доказів і встановлення обставин справи, що мають суттєве значення для справи, суд може визнати за необхідне отримати відомості про факти й обставини від кваліфікованих фахівців. Так, установлення відсотка втрати працездатності фізичною особою або ж ступеня зношення чи пошкодження автомобіля, наявності плагіату в літературному творі або подробиці в документах можуть бути найбільш достовірно здійснені експертом, фахівцем у тій галузі науки, техніки, мистецтва або ремесла, знання якої необхідне в даній конкретній справі. Але, висновок експерта не повинен містити рекомендацій з питань права або ж його застосування. Особливістю цього засобу доказування є те, що в ньому можуть бути відображені власні думки експерта, його судження про

встановлені під час дослідження факти. Незважаючи на це, висновок експерта не має переваг перед іншими засобами доказування; він також підлягає дослідженню і перевірці, а фактичні дані, що містяться в ньому, оцінюються судом за загальними правилами.

Експертиза в цивільному процесі призначається судом, про що постановлюється відповідна ухвала, в якій зазначаються підстави проведення експертизи, питання стосовно яких має бути надано висновок, особа (особи) які будуть проводити експертизу та перелік матеріалів, що надаються для дослідження. Різновиди експертиз у цивільному процесі за своїм характером такі ж різноманітні, як і самі галузі спеціальних знань.

Експертиза здійснюється експертом у визначеному процесуальному порядку з додержанням установлених процесуальним законом правил і є дослідженням щодо висновків про фактичні обставини у справі, наявність (відсутність) яких фіксується у висновку експерта. Підставою для проведення експертизи є необхідність застосування спеціальних знань у галузі науки, мистецтва, техніки чи ремесла, що перебувають за межами правових знань. Необхідність проведення експертизи визначається з огляду на матеріали конкретної справи, однак для певних випадків законом встановлено обов'язок суду призначити експертизу. Наприклад, відповідно до ст.105 ЦПК, експертиза повинна бути призначена, якщо заявлено відповідне клопотання обома сторонами спору, або хоча б однією у разі встановлення характеру та ступеня ушкодження здоров'я, психічного стану особи, віку особи, якщо про це немає відповідних документів і одержати їх неможливо. Згідно зі ст. 106 ЦПК України, до суду може бути подано висновок експерта, складений на замовлення учасника справи. До того ж експерт, який провів експертизу на замовлення учасника справи, наділений тими ж правами й обов'язками, що й експерт, який здійснює експертизу на підставі ухвали суду.

Як експерт може залучатися особа, яка відповідає вимогам, установленим Законом України «Про судову

експертизу»¹, а саме: має необхідні знання для надання висновку з досліджуваних питань, фахівці, які мають відповідну вищу освіту, освітньо-кваліфікаційний рівень не нижче спеціаліста, пройшли відповідну підготовку й отримали кваліфікацію судового експерта з певної спеціальності, а також і внесена до Державного реєстру атестованих судових експертів .

Згідно з ч.2 ст. 102 ЦПК, «предметом висновку експерта може бути дослідження обставин, які входять до предмета доказування та встановлення яких потребує наявних у експерта спеціальних знань». Експертний висновок повинен бути складений у письмовій формі, а після його дослідження та оцінки приєднується до матеріалів справи. Учасники справи можуть подати заяву про необхідність викликати експерта в судове засідання для надання пояснень в усній формі.

Згідно із ч.1 ст.104 ЦПК України, експертиза призначається ухвалою суду, де зазначаються: підстави та строк для проведення експертизи; з яких питань потрібні висновки експертів, ім'я експерта або найменування експертної установи, експертам якої доручається проведення експертизи; об'єкти, які мають бути досліджені; перелік матеріалів, що передаються для дослідження, а також попередження про відповідальність експерта за завідомо неправдивий висновок та за відмову без поважних причин від виконання покладених на нього обов'язків.

Експертиза проводиться експертом у суді або поза судом, якщо це потрібно у зв'язку з характером досліджень або якщо об'єкт досліджень неможливо доставити до суду. Письмовий висновок експерта оголошується в судовому засіданні.

Частина 8 ст.102 ЦПК містить положення, згідно з яким експерт під час підготовки висновку може встановити обставини, які мають значення для справи, хоча суд йому не поставив з приводу цих обставин запитання, в цьому випадку експерт має право внести до свого висновку власні міркування щодо встановлених обставин.

¹Про судову експертизу: Закон України від 25.02.1994 № 4038-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/4038-12>

У цивільному процесі можуть існувати такі види експертиз: судово-медична ; почеркознавча ; науково-технічна; бухгалтерська; біологічна; судово - психіатричн ; товарознавча та культурознавча.

Ці експертизи можуть проводитись комісійно, тобто не менш як двома особами, які є експертами однієї галузі знань - комісійна експертиза. Експертиза, що проводиться не менше як двома експертами різних галузей знань або ж різних напрямків однієї галузі знань, називається комплексною експертизою. Як свідчить судова практика, існують випадки, коли висновок експерта неповний або ж незрозумілий для учасників судового процесу, тоді суд може призначити додаткову експертизу, яку може виконати той самий або інший експерт (ч.1 ст. 113ЦПК). У разі, якщо висновок буде визнаний судом необґрунтованим, буде суперечити іншим матеріалам справи або ж викликати сумніви щодо правильності висновку, суд може призначити повторну експертизу. Тоді її виконуватиме інший експерт (ч.2 ст. 113ЦПК).

Різновидом експертного висновку є висновок експерта у галузі права, який не визнається засобом доказування, оскільки носить допоміжний характер. На думку Д.Д.Луспеника, «до недавнього часу вітчизняна доктрина виходила із того, що експертиза у галузі права проведена бути не може, адже суддя сам є фахівцем у галузі права, а тому наділений усіма необхідними компетентностями для з'ясування обставин справи та надання їм відповідної правової кваліфікації»¹. Чинне процесуальне законодавство наразі передбачає можливість отримання висновку експерта у галузі права із виняткового переліку питань, а саме: застосування аналогії закону чи аналогії права, а також змісту норм іноземного права згідно з їх офіційним або загальноприйнятим тлумаченням, практикою застосування і доктриною у відповідній іноземній державі (ч.1 ст.114 ЦПК).

¹Луспеник Д. Д. Новелізація цивільного процесу позитивно вплинула на судову практику // Судебно-юридическая газета. 2018. 3 вересня).

Навчально-методичне видання

Олександр Валентинович Гетманцев
Людмила Анатоліївна **Кондрат'єва**
Людмила Аурелівна **Остафійчук**
Ауріка Лазорівна **Паскар**
Ірина Юріївна **Татулич**

ЦИВІЛЬНЕ ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО УКРАЇНИ
(ЗАГАЛЬНА ЧАСТИНА)

Підручник

Відповідальний за випуск –

Літературний редактор – **О.В.Лукул**
Технічний редактор – **А.В. Цвіра**

Підписано до друку 00.00.2021. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Друк різнографічний. Умов.-друк. арк. 7,0.
Обл.-вид. арк. 7,5. Тираж 50. Зам. Н-000.
Видавництво та друкарня Чернівецького національного університету.
58012, Чернівці, вул. Коцюбинського, 2.
e-mail: ruta@chnu.edu.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 891 від 08.04.2002.